

I.

MAGYAR MŰEMLÉKEK

IPOLYI ARNOLD L. TAGTÓL.

Colligite fragmenta, ne pereant !

Ioan. VI. 12.

BEVEZETÉSÜL.

A Magyar Akademia már 1847-ben közzétett fölhívásában tűzte ki feladatául a hazai műemlékek vizsgálatát *).

Ezen fölhívásnak kívánok megfelelni, midőn műemlékeink leírását ezen első közleménynyel megkezdve az akademia elébe terjesztem.

Általánosabb hazai s egyház-archaeologiai tanulmányaim és készülteim e részbeni sikerítését különösen azon körülmény mozdítá elő, hogy az építészeti műemlékek vizsgálatára és fűntartására a kormány gondja alatt 1853-ban alakított *bécsi Középponti Bizottmány* által a pozsonyi helytartósági terület építészeti emlékei conservatorául felkértyén, azon terület műemlékei vizsgálatával megbizattam. Ezen vizsgálataim eredményét adják a következő közlemények, melyeket összeírásom és jelentéseim nyomán számunkra tüzetesen, ki-merítőleg és teljesebben kidolgozva itt előterjesztek.

Számolok legelsőbben a vizsgálataimban kitűzött és követett eljárásról, s a leírás tervezetéről.

Czélszerűnek látszott ugyan is mindenekelőtt mind a vizsgálatra, mind pedig a leírásra nézve egyes vidékeknek inkább bizonyos természetes földirati vonalak szerinti fölvétele,

*) Látható e kötet előszavában.

minők a hegylánczok, folyók, mintsem az ezeket nem mindennütt tekintetbe vevő közigazgatási megyei felosztások gyakran önkényes és változó határaitra való szorítkozás. Tudva van, hogy valamint egyes országokban az általánosan uralkodó korzakai műidomok mellett gyakran a többitől eltérő, saját műgyakorlatok keletkeznek, úgy hasonló eset áll elő, habár csekélyebb mérvben is, egyes, a többitől helyzetüknél fogva elzártabb vidékek egymással szorosabb érintkezésben levő helységeknek körében. Műemlékeik, még pedig kitünőleg építészeti műemlékeik, mind keletkezésekre, mind elterjedésük s idomukra nézve sajátos utánpótlási viszonyban szemlélhetők. Minélfogva már az egésznek összefüggő feltüntetését, s általában öszletes tárgyalását teszik kívánatossá.

Nevezetes példáját adja ennek mindjárt első közlésünk, mely a többi vidéktől szigeti helyzete által elkülönzött *Csallóköznek* egymással szoros hasonlati és keletkezési viszonyban álló emlékeit adja elő. Mint itt e szerint az I. közlésben *Csallóköz* emlékeit tárgyalom: úgy a II. közlemény tárgya a *Fehérhegység és Morva folyó közé foglalt térnek* vizsgálata lesz. A III. a Fehérhegység aljától a Vág folyóig és Csallóközig nyúló *Mátyusfölde* műemlékeinek leírását adja. S így tovább.

Az ekkép fölvetett vidéknek azután minden helye átvizsgáltatott, s az előjövő tárgyak a *helységek betűrendbe szedett nevei alatt* becsők és érdekükhöz képest tüzetes és kimerítő történelmi és műleírásban részesültek.

Az előjövő tárgyaknak már, az összes műemlékekre kiterjedő leírásban is, önkényt kitünő legfőbb részét az *építészeti emlékek* teszik. Oly országokban és vidékeken, hol semmi kiváló művészi élet virágzásának nem volt helye, mint hazánkban is; és hol sajátlagi így nevezhető műgyűjtemények sem léteznek, egy-két ismeretesbet vagy jelentéktelenebbet kivéve: ott a képző művészetek tárgyai, mint a szobrászat, festészet, valamint a művészibb becsű fensőbb mesterségek művei (ötös és egyéb ércművek stb) általában szinte csak az építészeti emlékekkel összefüggőleg, mint azok kellékei, részletei, és díszítményei, vagy azokban alkalmazva és elhelyezve jönnek elő. Tárgyalásuk tehát már ennélfogva is minden nyomon az előbbiekhöz csatlakozik.

Az építészeti emlékeknek ismét kiváló legtetemesebb részét az egyházi építészeti emlékek képezik. Ambár ezen vizsgálat és leírás egyaránt kiterjed az összes építészeti emlékekre, kezdve az őskori népnek földalkotványaitól és sírhalmaitól, egész a váromokig s az ujabban már átalakított várkastélyokig: még is ezek mind számra, mind műjelentékenységre nézve igen alárendelt helyet foglalnak el az egyházi építészeti emlékek mellett. Ilyeket ellenben majdnem minden falu egyháza, nagyobb vagy kisebb jelentékenységgű és műbecsű épületében előmutathat, a mennyire t. i. ezen egyházépületek nagyobbára bizonyos műtörténeti korszakok bevett és gyakorlott szabályos műdomában keletkeztek, és nem csupán minden ízlést nélkülöző úgy nevezett szükségleti épületek.

A leírás ezen fő tárgyánál fogva már, tán nem lesz felesleges mindjárt itt ez előjövő építészeti és leginkább egyházépítészeti idomok általánosabb rövid jellemzését legfőbb vonásaiban tájékozásul és magyarázatul előre bocsátanom. Meg látszik ezt kívánni a tárgynak újsága általában, különösen pedig a mi irodalmunkban. Mert míg, köztudomás szerint, az őskori emlékek ismerete, az antik archaeologia, a classicai tanulmányok feléledtével, a középkortól kezdve napjainkig folytonos műveltetésnek örvendett; azalatt a középkori műemlékek ismerete egyoldalú, s épen az építészeti emlékeké még azoknál is, kik az ismeretek színvonalán állanak, kétes, a nagyobb művelt közönségre nézve pedig teljesen homályos volt. Mindössze is körülbelül csak abból állott, hogy a csúcsívíű építészetet gótnak, s az ennél is régibbnek látszót helytelenül byzanczinak nevezte. Ezzel pedig a legtöbbször egyszerűen ezen idomok keletkeztét és történetét is már kifejezve vélték.

Még a jelen század elején is e tanulmányok alighogy figyelemre méltatva, épen csak napjainkban indultak virágzásnak; s főleg az utóbbi három évtized óta emelkedtek *Britton*, *Caumont*, *Lussus*, *Boisserée* stb kezdeményező igyekezteik által a francziák, angolok és németeknél jelenben egyik legkitünőbb és számosak által sűrűn művelt irodalmi ággá; melyet nálunk, több mint egy évtized előtt, szinte csak egy-maga *Henszelmann Imre* hazánkfia képviselt, nyelvünkön meg-

jelent, teljesen ez irodalom színvonalán állott néhány kisebb munkájával. Jelenleg, midőn a tan több elsőrangú szaktudós (Kugler, Schnaase, Pugin, Violet le Duc, Lenoir, Otte, Lübke stb) irodalmi munkálataik által kifejtett s megalapítottnak tekinthető, feladatunk érdekében áll, hogy addig is, míg e tan kézikönyveit nyelvünkön nélkülözzük, ezen vizsgálatok eredménye nyomán a középkori építészeti emlékek korszakainak legfőbb ismertető jeleit, jellemzését és osztályozását előre bocsássam: mintegy tájékozásul és magyarázatul azon tárgyra nézve, melylyel ezen leírás kiválólag foglalkodik.

I. Az első korszak az *őkeresztyén basilikai idom* kora (altchristlicher Basilikenstil, a francziáknál Style latin-nak is nevezve), mely a IV. századtól kezdve, mintegy a X. század végeig tart. Kitiünöleg a római építészeti nyoman s annak elemeiből, inkább az úgynevezett basilika középületek (egyaránt törvénykezési és tőzsdecsarnokok), semhogy a pogány templomok idomában keletkezett *). Alakja a hosszas négyszög, három vagy több hajóval, melyek közül a középső tágasabbnak oldalait mind a két felől mint mellékhajók szűkebb oszlopsarnokok környezék. Keskenyebb felső részének zárfala közepén s olykor az alsóén is, félkör alakú hajlék, az úgy nevezett *tribunal*, *concha*, *apsis*, alkalmaztatott; mely, mint emeltebb különváltó hely, a római basilikában a törvényszék, az első keresztyén egyházban pedig a püspökszék és oltár állásul szolgált.

II. E mellett majdnem egykorúlag keletkezik keleten a *byzanci stíl*, vagy is a kúprendszer-idom és központi köridomú építészeti (Style Byzantine, Centralbau mit Kuppelsystem); mely azontúl majdnem kizárólag csak a kelet és görög egyház sajátja, s a nyugaton igen csekély elterjedésnek örvendett (példaul Ravennában S. Vitale, Velenczében sz. Márk egyháza

*) Az annyira eszményi tökélyűeknek tartott hellen és római pogány templomok, inkább a külsőre, sem mint a belsőre intézett architektonikai szervezőtöknél és szűkebb tervezetöknél fogva, kevésbé voltak alkalmasak a keresztyén egyház céljára, mint a basilikaféle középületek és csarnokok. Innét van hogy valamint ezek használata, úgy idomzata is, mint előnyösebb túlsúlyává lön a keresztyén egyházra való alkalmazásában.

stb). Hazánkban, valamint az előbbi idomnak, úgy ennek is semmi nyoma, vagy hogy legalább teljesen kétes és határozatlan. Még csekélyebb jelentőségük ránk nézve az ezen korszak egyéb kisebb árnyalatai, mint a *Carolingi idom*, az *arab építészeti ízlés* stb.

III. A második korszak, mintegy a X. századtól a XIII-diknak kezdeteig, az úgynevezett *román építészeti ízlés* kora (der romanische Stil, francz. Style romane, ang. Romanesque Style) *). Általa az előbbi basilikai idom teljesebb és művészileg átkepzett kifejlődése által, összhangzóbb saját külön műépítészeti idommá átalakult. De mivel elemében csak a basilika sajátlagi kifejlődéséből áll, ezen idom nagyobb egyházai is innét általában a *román basilika* nevét viselik. Különösen jellemzi a félkörív kifejlesztése, mely addig a lapos födözetű, sőt nyílt födélzetű basilikában csak mellékes alkalmazásban részesült, az oszlopcsarnokok, arkádok összeköttetésül; a román ízlésben pedig ezen idomnak mindinkább lényeges kellékévé lön; ámbár még ezen idomon át is, a közép, tágasabb hajó olykor, a kevésbbé művészi és szegényesebb alakításoknál boltozat nélkül maradt. (Lásd alább erre nézve nálunk a deáki monostori egyházat). A különböző vidékeken előjövő többé kevesbbé eltérő árnyalatok mellett, kitünőleg három fő időszakra osztályoztatik: 1-ső a kora román idom a XI. században; 2-dik a teljes kifejlődésű, és 3-dik a késő román idom a XII. és részint még a XIII. század elején is.

*) Így nevezve némileg azon értelemben, mint a római s idegen elemek vegyülete által a középkorban keletkezett vegynépségeket és nyelveket román nyelveknek és népeknek mondjuk. Ezen stíl a tan kifejlődése előtt általában byzanczinak neveztetett, melylyel azonban, mint láttuk, semmi köze. Ennek egyszerűn a *körí és oszloprendszer*, a byzanczinak ellenben a központi körépítészeti idom s a kúprendszer lévén lényege. Egyébként oszlopszati rendszerek és díszítményeik alakításában is tökéletesen eltérnek egymástól. Azért a román ízlés azon körídomú s nagyobbára kápolnaszerű kisebb épületei is, minők az ezen ízlés korában dívott keresztelő és halotti kápolnák, az úgynevezett baptisteriumok és carnáriumok, ámbár részben a keresztés háborúk keleti ismeretei nyomán, és különösen a szentsír-egyház utánzására keletkeztek, szervezetők még is a román ízlés sajátosságai szerint alakult.

Hazánkban ha jelenleg nem is számos, de még is egykori terjedt virágzásának jelentékeny emlékei és nyomai maradtak fön néhány nevezetes egyházunkban, mint a pécsi székes, a jáki és lébényi monostorok egyházaiban. Ezen idom által egyébként a régi basilika a keresztyén egyházi célra teljesen alkalmassá képezetvén, az egyházi műépítészet is egyszerűsmind ezen idomban érte el legnagyobb tökélyét, melyet a gót ízlés nem annyira célszerű és művészi, mint a magasztost és föllengzöt képviselő képzésében múlt fölül. Azért a mai divatossá lett gótias irány mellett, a szakavatottak mindinkább a román idomnak kezdenek mind az elméletben mind a gyakorlatban hódolni.

IV. Követte ezt az *átmeneti idom*, t. i. a románból a gót ízlésre (Uebergangsstil, Transennalstyl, Style de transition), mely a XIII. században s kevésbé azöntúl is, de részint már előbb is a késő román és kora gót idom mellett és között virágzott; és mind a kettőt mintegy közvetítve, az általános átmenetet a gót idomra előkészíté. Benne e szerint mind a két ízlés eleme elvegyül, csak hogy ez mindig a gótnak túlsúlyával bír. A szentély vagy kar záródása, a basilikai félkörű oltárhely vagy is apsis elhagyásával, már inkább a gót szögletes modorban alakul. A félkör bolthajtás mindinkább csúcsívbe kanyarodik. Az oszlopszat a gót támrendszer (Pfeilersystem) szerint alakittatik. Hazánkban ezen építészeti idomnak is néhány nevezetes példányát bírjuk, minők a pannonhalmi és zsámbéki monostori egyházak stb.

V. Ezentúl, és részben már az előbbi mellett egykorúlag, mintegy a XIII. század elejétől egész a XVI. század első negyedéig, mindinkább kizárólag a gót építészeti idom uralodik*). Lényegét a *támrendszer* (Strebenpfeilersystem) s a *csúcsív* képezi.

*) Gothischer Stil, Styl gothique, vagy másképp helyesebben Spitzbogenstil, Styl ogival, pointed style-nek nevezve. Gótnak mondvá t. i. nem mintha a gótoktól származnék; hanem a gót névnek a középkorban, különösen az olaszoknál: idegen vagy barbár jelentésben használatánál fogva, kapta szinte ezen nevet a nyugaton keletkezett, s az Olaszokban még dívó classicaei építészettől egészen eltérő építészeti idom, mint annak irányában némileg idegen és barbár

Ezen utóbbi ivhajtás és bolthelyezés sajátsága, valamint felosztása és tagozása által a boltozat súlya megkönnyülván, a tömör falak s általában a nagyobb tömegű oldalfalak nélkülözhetőkké lőnek. Helyökbe csak egyes erősebb támpontok kívántattak, melyekre az összes bolthelyezés súlya irányoztatott. Ennek következtében már az oldalfalak többé kevésbbé sőt a rendszer teljes kiképzésében majdnem egészen elenyésznek, helyökbe erősebben előszökő oldaltámok (Strebe Pfeiler), valamint a nagyobb mérvű alkotmányoknál tám- vagy szökívek is (Strebebogen) alkalmaztatnak. Az ekkép fölöslegessé vált csupasz falazat sűrű ablakzatnak ad helyet; az egész épületet mintegy csupán a támrendszer alkotván, ennek tagozása által bizonyos életteli szerkezet keletkezik, és a csúcsívhez képest minden részeit fölfelé, mindinkább vékonyuló karekuságánál fogva, a magasba törekvő irány jellemzi. A gót idom is közönségesen ismét három korszakra osztatik: 1. a kora gótra; 2. kifejlődése és virágzása korára; 3. a késő gótra, vagy is hanyatlása korára, melylyel már a XV. században a modorosságba esve, utóbb pedig az előtörekvő renaissance ízlés elemeivel elvegyülve, a XVI. század első negyedében végét érte. Ezen építészeti idomnak, különösen végső korszakából hazánk is még a legtöbb, sőt számtalan emléket

A német archacologusoktól újabban ógermán, vagy keresztyén-germán ízlésnek is neveztetett (altgermanischer vagy christlich-germanischer Stil, mint e nevet nálunk is Henszlmann irataiban kiválólágg használta); mintegy azon értelemben, hogy a nyugati germán népek annak feltalálói, vagy hogy csak különösen mint sajátos nemzeti műidomuk közöttök képeztetett ki. Az újabb vizsgálatok nyomán azonban kétségtelen, hogy az Franciaország keleti részeiben keletkezett, s ott valamint Angolországban azonnal nagy elterjedésnek és műveltetésnek örvendett, míglen Németországban jóval később ugyan, de teljesebben és rendszeresebben fejlődött ki. Ezen nevezet tehát némileg tágabb értelemben csak annyira volna jogosult,² a mennyiben a frankok és angol-szászok germán eredetű népelemekből származtathatók. Jelenleg azonban már ezen elnevezést a tekintélyesebb német műírók sem használják. Legjellemzőbben fejezi ki a francziában általánosán használt, már főnebb említett: Stile ogival, és a német Spitzbogen-Stil, *csúcsívidom*. Csupán közérteelműsége tekintetéből használok tehát itt nagyobbára a „gót idom” kifejezést.

bír, melyeknek kétségtelenül legszebb és legtökéletesebb példányai: a kassai dom és a pozsonyi sz. ferencziek egyházának sz. Jánoskápolnája *).

VI. A XVI-dik században végre a maig uralkodó, úgy nevezett *Renaissance Styl*, vagy is ujja-születési ízlés lép az előbbiek helyébe. Olaszhonból, — hol a XV-dik században a classicai tanulmányoknak s ezek által az antik műizlésnek föléledtével az építészet is, valamint már előbb a szobrászat és festészet, az antik hellen római műidomok utánzásához lát; — ezen irány, mely ott a többi mellett úgy is soha teljesen meg nem szűnt, a többi művelt világban is elterjedt. Ezen antik idomoknak az ujabbnak a régítől eltérőbb épületein szabad utánzással alkalmazása, s ehhez képest e feladatnak helyes és szerencsés megfejtése képzi a renaissance idom virágzásának első szebb korát. A XVII. és XVIII-dik században alkalmazása mind inkább a külsőségekben helyezve (mint vakolattal alakított ülparkányzatok s áloszlopati díszítmények stb), részint pedig ízetlen, túlságos czikornya által modorossá süllyedve, ezen kinövéseiben képezi az úgy nevezett késő renaissance, vagy barock és zopf ízlést (nálunk Henszlmann által közönségesen parókamodornak is nevezve).

*) Megjegyzendőnek tartom még, hogy ezen idomok korszakai itt csupán általánosságban, a műtörténelmi megállapodás nyomán hozvák fel; s hogy azért különböző országokra való alkalmazásukban, a kijelölt időhatárra nézve, többé vagy kevésbé eltérhetnek, a mennyire a következő idomok bizonyos vidékeken előbb, míg másutt valamivel később kezdenek divni, s e szerint azután előbb vagy később érnek véget is. Erre nézve általános szabály: hogy a román ízlés korszakától fogva közönségesen a nyugaton kezdődván, kelet felé terjedtökben mind később jönnek elő. Keletkezésök első nyomát e szerint többnyire Franciaországban, legkésőbbi elterjedésüket Ausztriában és hazánkban találjuk; minélfogva azután az utóbbi helyeken szinte jóval tovább tartanak. Ezen időszaki különbség, tudomásomra is, olykor egész századot tehet hazánkban. De ha ezen tekintetben valamely vidékre nézve egy-két adat által tájékozva vagyunk, az építészeti emlékek korának idomuk szerint való meghatározásában az eljárás, az eddigi tapasztalás szerint, általában oly biztos, hogy a műismerő keletkezésök meghatározásában alig tévedhet csak fél századot is; feltéve természetesen, hogy lényeges részleteik épen maradtak, s az iránt tájékozhatnak.

Ujabbban korunk részint az antik formák tisztább és alaposabb felfogására és megfelelő alkalmazására törekvő úgy nevezett akadémiai ízlést, részint legujabban a középkori idomok értelmesebb utánzását tűzte ismét a műépítészeti föladataul.

Jelenleg létező egyházaink, várkastélyaink és jelentékenyebb épületeink legtetemesebb része a XVII. és XVIII. században épülvén, vagy csak átalakíttatván, szinte ezen renaissance, még pedig késő renaissance vagy is barock modorban maradt fön. Mint ilyenek már sajátlag az építészeti emlékekhez kevésbbé számíthatók lévén, ennél fogva szorosán véve tárgyunkon kívül állának. Mind a mellett egyik jelentékenyebb részöknek tekintetbe kell jönni már a régibb építészeti emlékek mellett is, a mennyire ezekkel összefüggenek, akár mint azoknak későbbi, ezen modorban való teljes vagy csak részletes átalakításai (mi igen gyakori, például falusi egyházainknál, hol egy részök még gót idomban épült, míg a másik renaissanceban; vagy hogy csak átalakíttatott: például a hajó, míg a szentély megtartá eredeti idomát); vagy ha azoknak állhelyén, talán alapfalain vagy teljes falazatából alakultak. Más részöknek ha csak rövid megemlítését is megkívánhatják a műleírásban: részint kiválóbb műidomaik és alkotuk, részint netalán egyéb bennök előjövő művészletek, mint falfestmények stb. Ezek felemlítése és előhozása mellett ekkép azután renaissance-kori középületeinknek és különösen egyházainknak csak egy kisebb része maradna el a tárgyalástól. Miért már önként kínálkozik, hogy ezeket is legalább névleg megemlítve, már most itt a többivel együtt összeállítva bírjuk. Erre nézve, úgy hiszem, a mint kívánatos, úgy elegendő is lesz, ha minden bővebb tárgyalás nélkül egyszerűen csupán a tárgy alakja s idoma megemlítésével, vagy a hol minden ízlést nélkülöz és csupán szükségleti épület (Bedürfnissbau), ezen körülmény följegyzésével itt a többiek közt elősorolom.

Ez által már a jelen leírás mintegy általános *monumentalis statistikává* válik, mely a felvett és tárgyalt vidéknek összes, csak valamikép is a közönségesen fölül kitünő, köz és emlékezetes építészeti és műalkotványai tüzetes följegyzését, leírását és jellemzését adja.

Mint ilyent pedig egyszersmind szerényen nyújtom azt a hazai történelem egyik adalékaul; melynek politikai része mellett nagyobbára, s ezen részben különösen, ismeretlen és elhanyagolt műveltségtörténeti részletének hiányai kiegészítőül, valamint nemzeti és egyházi műarchaeológiánk megalapításaul szolgálhat.

Az *egyéb műemlékeket illetőleg*, a mennyire ezek tárgyalása és leírása itt némileg magyarázatot igényelhet, elég legyen megjegyeznem: hogy valaminth a különnevi építészeti emlékek, valahányszor magasabb műbeesre emelkedtek, mindannyiszor a főnebb vázolt egyházépítészeti műidomok szerint — különösen román, gót és renaissance-idomban képezik kiválólag inkább diszitményi részleteiket, mintsem egyéb úgy is eltérőbb célra szolgáló alkatukat; úgy szinte a többi művészetek is, többé kevésbé azon korszakok építészeti idomai kellékei s ízlése szerint alakulnak; sőt ezen építészeti idomok jellemző alakításában tényező részt vesznek; például a szobrászat, festészet, a mennyire diszitményeiket a felvett stílusban képezik. Más irányban a műtörténet ezen részlete egyfelül ismeretesebb, például a művészi iskolák és korszakok jellemzését illetőleg, másfelül pedig sokkal határozatlanabb, mintsem hogy a biztos ismertető vonásokat röviden teljesen előadni, sőt azokat minden nyomon alkalmazásba venni lehetne. Ezen tekintetben úgy is épen csak a jelentékesebb jöhet egy vagy más irányban figyelembe; mit sokszor inkább a történelmi és archaeologiai érdek, mintsem a műbees gerjeszthet csak iránta; és a hol az előbbi is hiányzik, magától értetődik, hogy ezen tárgyalás feladata nem lehet, például minden kastély vagy egyháznak nagyobbára a középszerűsége is jóval alul maradt festvényeit, vagy az utóbbinak közönségesen legalább is két vagy három oltára képeit és szobrai ismertetni vagy csak számba venni is. Hol a ritkább esetben ezek csak némileg is figyelmet igényelhetnek, mindezt becsökhöz képest tekintetbe jöttek.

Kitünő gondot igényelnek e mellett az egyházainkban előjövő régiebb *síremlékek*. Bár mily esekély legyen erre nézve a vizsgálat eredménye, még is egy és más irányban nem épen jelentéktelen. Azon néhány síremlék is ugyan, melyet itt, még

többé vagy kevésbbé épen föntartva, vizsgálatom nyomán fölmutathatók, a későbbi korból, s nagyobbára csak a XVI. és XVII. századból való; ámbar számosabb és régibb sírkövek nyoma is több helyütt feltűnt ¹⁾. De a fennmaradt csekélyebb rész is még mindig nem egy érdekes adatot szolgáltat; és pedig nem csak, vagy inkább nem annyira a képző és szobrászati művészetre; de előállításaik által leginkább a *jelmez* (costume) történetére, czímereik és felirataikban pedig az általános történet mellett különösen a *családírára*, *heraldikára* és *archontológiánkra* nézve is; mely tekintetben, ezen kiválólag parlagon hagyott irodalmi ágainknak, az eddig kevés figyelemre méltatott síremlékek gyakran egyedüli kútfőül szolgálhatnak. Ezt tartottam szem előtt, midőn azoknak jelentékenységekhez képest minden nyomon részletes leírásába ereszkedem, különösen a czímerek, családtani adatok stb. körülményesebb előadása és taglalása, valamint a síriratok s általában más emlékeken előjövő föliratok hű feljegyzése által ²⁾.

Szándékom általában ezen utóbbi tekintetben: az átvizsgált vidék *összes monumentális fölíratainak összegyűjtése és közlése*. Ez által leírásom hazánk fölirati gyűjteményeül, egy eddig szinte hiányzó hazai *corpus inscriptionum, epitaphiorum* első kezdeteül, alapjául és kútfőjeül szolgálhat.

Hasonló kiváló figyelmet véltem fordítandónak az egyházi műarchaeologia tekintetéből is különösen érdekes *liturgiai eszközökre*; minők a régibb, nagyobbára úgy is műgondal s izléssel készült, olykor művészileg alakított *kelyhek, keresztek, monstratoriumok, ereklyeszekrények, keresztelőmeden-*

¹⁾ Így például egy helyütt (lásd Fölső-Bárt) az egyház küszöbétől fogva a toronyig fölvivő lépcsők fokai merő sírkölapokból állanak, melyek a roskatag régi egyházból, midőn a múlt században helyébe a mai épült, e célra alkalmaztattak. Ily kíméletlen vandál eljárásra a múlt századok újabb építkezései fájdalom csak igen is gyakran adtak alkalmat.

²⁾ Hogy ez egyébiránt nem terjeszkedhetik a sajátlagi monumentális érdek határain túl, mely nálunk mintegy a XVII-dik század végeig tarthat, magától értetődik. Feladata tehát későbbi vagy épen közönséges sírkerti feliratok gyűjtése nem lehet. Ámbar egy és más nevezetesebbet, különösen az egyházakban levők közül az összefüggő leírás végett a későbbi korból is itt-ott fölvettem.

czélek, lámpák, harangok, söt öltönyök, szövetek stb, valamint a világi czélokra szolgáló más e nemű *ékszerek*, melyek mint fűnsőbb mesterségek tárgyai: öntött vagy ötvösi érczművek, hűnzések stb, általában archaeologiai érdekekkel bírnak; de e mellett még gyakori felirataik is, olykor a muralis palaeographiánál is nem kisebb érdekűek. Ámbár ezen a mezőn sem kecsegtethetem magamat dús aratás reményével és sikerével; még is azon egy két kehely is, harang stb mi még itt-ott fűnmaradt, ha nem kiváló műereklye is, de a mellett hogy a többi elenyészetre gyaníttatni enged, épen a legrégibb, legnevezetesebb feliratokat szolgáltatta már eddig is, melyeknek gyakran homályos és tűredezett maradványai is a bűvebb tárgyalást, melybe ittott a tárgy érdekességénél fogva mēlyebben ereszkedem, megérdemelni látszottak.

Őszintén megvallom ugyan, hogy épen az utóbbi tárgyak közül egy és más rejtezkedő, talán épen egy-egy régibb harang is kikerűlhetto figyelmemet. Ámbár ezt meggyűződésem szerint valószínűnek nem tartom, de még is az ellenkezőt sem állíthatom teljes bizonyossággal. E tárgy vizsgálata olykor nem csekély nehézségekkel jár. Magas tornyok rozszant, kitűredezett lépcsűin, de söt ezeknek teljes hiányában a harangállványokig és ezekre feljutni, gymnastikai, nem pedig archaeologiai ügyességet kíván. De ezen akadály még is csak ott jött tekintetbe, hol eleve gondos tudakozódás után, melyet sehol egy irányban sem hagytam el, bizonyos lehettem a felől, hogy semmi eredményre sem számíthatok: a harangok például jelentéktelen újabbak. Mire nézve legtűbbször úgy is illetékes hiteles tanuság, gyakran az egyházlátogatási könyvek adatai is minden kétségen kívül helyezhettek *).

*) Nem lehettem e végett szinte tekintettel azon szorosabb feladatra, melyet ezen irányban az újabb egyházműtörténeti vizsgálat maga elébe tűzött; a tárgynak statistikai teljes összeállítása eszkűzléseűl, például valamennyi harangnak felirata, súlya, mérűke, hangfokozata stb fűljegyzését és ismertetését ajánlva. (L. Quast és Otte: Zeitschrift für Christliche Archaeologie. I. köt. I. fűz. és Otte: Glockenkunde). Nézetem szerint ily körűlményesen kimerítű részletek inkább a tárgy monographiájában foglalhatnak majd helyet nálunk is idővel, ha ezen tanulmányok már egyszer kifejlűdtek.

Fel kellett hagynom többnyire a sírboltok vizsgálatával is. Tudvalévő, hogy kivéve talán a legújabban épült egyházakat, a többiek, még a múlt században keletkezettek is, nagyobbára ellátvák sírboltokkal; sőt részben sok helyütt még a régibb egyházaknak, melyek helyébe épültek, sírboltjait megtartották. Vizsgálatuk tehát több tekintetben érdekes lehet; csak hogy nem csekély nehézségekkel jár. Legtöbb helyütt az ismeretes józsefi rendszabály következtében nyílásaik befalaztattak, vagy csak azóta a fűdözö kölapok érintetlenül maradtak. Ezeknek tehát kinyitása, a sírkölapoknak százados helyökből való fölemelése, az üregeknek *), hogy hozzájuk férni lehessen, hosszabb időt igénylő szellőztetése tetemesebb fáradságot, segélyt s időt igényel, mint a mennyit tárgyunk tekintetében, a legtöbb esetben kétes eredménynél fogva, megérdemelhet; számba véve természetesen azt is, hogy az ily vizsgálatoknak a vallás és emberiség-parancsolta kegyelet határait túllépni nem lehet, s a még épen fűntartott koporsók tekintet nélküli feltörésének, vizsgálatának stb neki nem eshetünk. Vizsgálatuk azért továbbra is még nagyobbára csak egyes alkalmoszerű esetektől függhet, és ezektől kell majd elvárunk — ha egyszer ezen tanulmányok köz figyelemben részesülendnek — minden egyes esetben az előjövö érdekes találmányok följegyzését és ismertetését. Ugyan ez az eset az őskori földalkotmányokra és pogány sírhalmokra nézve, a mennyire vizsgálatuk még nagyobb előmunkálatokkal, föld-furással és terjedelmes ásásokkal jár; s ennél fogva még inkább külön tűzetes foglalkozás feladata. A hol ez már megtörtént vagy épen a kéz irányában állva megkísérthetö volt, ott a vizsgálat eredményéről ehhez képest szölok; másképp eleve föfűdözésük és ismertetésökkal kellett megelégednem.

Nyilatkoznom kell még ezen leírás *történelmi részleteiről és adatolásáról*. Önkint értetödik ugyan, hogy a műemlékek tárgyalásában lényeges kellék azok keletkeztének, átalakításaiknak, s általában viszontagságaiknak történelmi bi-

*) A régibb egyházakban rendszeres sírboltok helyett többnyire csak egyes sírűregek léteznek, külön nyílással, melyet a talajba alkalmazott sírkövek fűdnek.

zonyosságu és hitelességü adatokkal ellátott meghatározása és kimutatása. Ellenben szinte ismeretes, hogy ezen eljárásnak, különösen nálunk, csak ritka esetben lehet helye, miután műemlékeinkről szóló kevés határozott és egyenes adatot bírnak.

Ezek hiányában tehát többnyire csupán mellékes, tájékoztató adatokra szorúltunk. Ilyeneket szolgáltat már általában a helytörténet, melynek adatai különösen illető építészeti emlékei iránt is tájékozhatnak.

E szerint minden helynél szükségesnek vagy csak kíváncsinak látszott a följöle előjövő *első ismeretes és egyéb nevezetes adatokkal* tájékoznom magamat és olvasóimat. Ezen tekintetben pedig már egyéb régibb részletesebb hely- és kortörténeti emlékeink hiányában forrásul leginkább okirataink szolgálhatnak, úgy is, mint a melyekben a legbiztosabb és leghatározottabb adatokat találjuk. Legelől tehát minden helynél ott találandja az olvasó a kútfő idézetével följegyezve azon évet, melyben a hely okiratilag vagy egyéb történelmi adatok nyomán tudomásunkra először említettik *); valamint e mellett, a hol szükséges vagy csak alkalmas volt, egyéb rá vonatkozó okirati és történelmi adatok idézését. Mi által egyszerűsöd, úgy vélem, ezen leírásom általánosabb *régi történelmi helyíratunk* megalapításához is lényeges adalékkal járul.

Kiváló figyelembe jönnek ezen fölül azután azon sajátlagi határozottabb adatok, melyek egyenesen építészeti és műemlékeink ha nem keletkeztét, úgy legalább azok létezését említik; milyenek az illető helyek váraitól, várkastélyai, egyházai és plebániáiról, sőt a plebánosokról is stb. szóló

*) Ez alatt természetesen nem kell azt érteni, mintha az illető hely épen csak az idézett évben keletkezett volna; ha csak ezen körülmény világosan nem említettik. Ismeretes hogy az első századokból, különösen a tartárjárást megelőző korból, aránylag csak igen kevés okiratunk maradt fön. A legtöbb helynév azért csupán a XIII-dik és következő századok okirataiban jelenik meg először, ámbár ezen helységek legnagyobb része már ezelőtt régen létezhetett, sőt létezett is, mint ezt épen ezen későbbi okiratokból is észrevethetjük, melyek már is nagyobbára ezen népesített helységek változott birtokjogi viszonyairól szólnak, vagy az előbbi régiebbek megerősítéséről tudósítanak, midőn neveiket alkalmilag felhozzák.

adatok, miután az utóbbiak implicite szinte a létező egyház mellett is tanúskodhatnak *).

Ezen adatokat már nagyobbára okmánytárunk, *Fejér György* ismeretes *Codex Diplomaticus Hungariae* című gyűjteménye mellett egyéb ismeretes kiadott kútfők szolgáltatják, melyek, valamint az egyéb, belátásomra álló történelmi forrásokból merítettek, az olvasó belátására is minden nyomon idézvék. Ámbár e mellett nem egy ismeretlen adatot is

*) Nevezetes ezen tekintetben az itt következő első közleményekben folytonosan mint kútfő használt Pázmányféle egyházi összeírás jegyzéke, melyben az említett főpap régibb okiratok nyomán a megyéje és hatósága alá tartozó összes plebániái s az ország egyéb apátságai és prépostságai sorozatát névszerint előadja. Kiadva először Pozsonyban 1629-ben az: *Acta et Decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis auctoritate Il. ac R. D. Petri Pázmány Archiep. Strigoniensis celebratæ Tyrnaviæ A. D. 1629 die IV. Octob.* című könyv mellett, mint *Appendix prima de Dioec. Strigon.* Ezután többször (Lippai által 1649, Szelepcsényi által 1667. kiadva) megjelent, újabban Péterffy *Concilia* gyűjtőművében (II. köt. 233. s köv. lap.) Pázmány saját kezével javított példányából, mely szerint azért idézem is folyvást „Pázmány jegyzéke Péterffynél” cím alatt, az illető kötet- és lapszámmal. Ennek tárgyunkra nézve jelentékeny érdemében megjegyzendő, hogy Pázmány, nyilatkozata szerint (idézett h. 266. l.) ezen jegyzékek szerkesztésére régibb iratokat használt: *ad quæ mihi facem præferunt* — úgy mond — *Statuta Capituli Strigoniensis Anno 1397. firmata.* (Valószínűleg az, mely Batthyány, *Leges Eccl. III. 297.* és Fejér, *Codex Dipl. X. 2. 506.* kiadva olvasható), *antiquissimæ item ac bonæ fidei scripturæ.* Különösen itteni legközelebb érdeklendő tárgyunkra nézve: *Antiquissimæ notæ* — úgy mond — *registum, quo consignantur Parochiæ omnes* — állott előtte. Minél fogva gyanítani lehet, hogy ezen összeírás is legalább a XIII-dik és XIV-dik századból származhatott, s a benne előjövő egyházak tehát ezen korba és részint valószínűleg még a XII-dik s előbbi századba helyezhetők. Pázmány jegyzékének felhozása mellett tehát mindenkor érthető, hogy az illető plebániái egyház, melyről tanúskodik, nem csupán korabeli, de körülbelül már a XIII. században és legalább is a XIV-dikben létezett. Hasonló érdekű az ezen leírás első részleteiben előjövő plebániákra nézve, a Fejérnél *Codex X. 8. 313. l.* kiadott 1390-diki okirat, melyben a pozsonyi főesperesség alá tartozó csallóközi és Pozsony vidéki plebániái egyházak nagyobb része bizonyos egyházzogi kérdésnél fogva elősoroltatik.

sükerült előhoznom, különösen a tárgyalt vidék egyházi és családi levél- és kéziratáraiból, mint helyén az ezekre is utasító idézetek tanúsítják. Erre nézve a ritkábban előjövő régibb *kiadatlan okiratokon* s egyes *monumentális feliratokon* kívül, különösen megemlítendők az úgy nevezett „*Visitatiók*“, vagyis egyházlátogatási hiteles jegyzőkönyvek, a plebániák kéziratáraiban gyakran lelhető illető *egyházak és plebániák történetei, emlékiratok, anyakönyvi* s egyéb mellékes *följegyzések*. Ámibár ezen utóbbi iratok, mint a rendszeres visitációk stb a régibb egyházaknál is többnyire csak a XVII. század második felétől, az újabbnál pedig a XVIII. századtól kezdve maradtak fön; tehát azon korból, mely a sajátlagi műemlékek határán túlesik; mindamellett nem egyik fön-tartotta még az előbbi egyházépületeknek — melyek helyébe ezen korban nagybárra újak épültek — emlékezetét, rövid leírását, vagy csak egyes, többé vagy kevésbbé érdekes adatokat ujításai s átalakításaiokról, s általában az újabb egyházak keletkezte idejéről. Mindezek tájékozhatnak még a műemlékek iránt is; és ezek tüzetes vizsgálatában már általában különös beccsel bírnak. Valamint ezen érdekes források vizsgálatát azért sehol sem mulasztottam el, úgy a leírásban is, a hol szükséges volt tárgyamra, folytonosan idézem *).

A leíráshoz, mintegy áttekintéseül, hozzá mellékeltem minden tárgyalt vidék külön *monumentális műarchaeologiai térképét*, melyen mindazon helyek följegyezvék, de csupán csakis azok, melyekben építészeti emlékek s ezek a legtárgabb értelemben előjönnek; úgymint: *őskori földalkotmányok, sírhalmok, római maradványok, várak, várrmok, egyházak, kolostorok, várdák, kastélyok*. Minden tárgy ismét s

*) Kedves kötelességet teljesítek, midőn ezennel egyszersmind mélyen érzett nyilvános hálámat kinyilatkoztatom és köszönetet mondok *lelkészársaimnak* azon megelőző részvétteljes ügyszeretetért és liberalitásért, melylyel ezen vizsgálataimban egyházaik körül mindannyian kivétel nélkül a legnagyobb segélyemre voltak: előtárva és belátásomra helyezve egyházaik műemlékeit, és a plebániák kéziratáit; s általában helyismeretökkel és magyarázataikkal tájékozva egyházaik történetében; gyakran ezek felől egyéb érdekes hagyományokat is stb közölve.

annak *műidoma* — ha t. i. ilyennel bír — könnyebb áttekintés végett a térképen bizonyos jellel van meghatározva, melyek magyarázatát a térképen találandja az olvasó. E mellett többnyire a fölvevő vidékkel határos helyek nevezetesebb emlékei is megjegyezvék. A szemlélő ez által is világosabban tájékozhatja magát az előjövő építészeti bizonyos határozott idomok és tárgyak elterjedése és összefüggése iránt. A térképeket pedig olyan újabb és régibb példányok nyomán készítettem, melyeket az illető tárgyak, például: egyházak, várak, romok stb. megjelölésében legkimerítőbbeknek találtam ¹⁾. A tárgyak kipuhatolásában e végett mindenütt nem csak hogy beutazva a vidéket személyesen vizsgálódtam, de régibb s újabb összes helyírataink adatait is gondosan fölkerestem és használtam; s az általok említett rommaradványok, vagy ezeknek ma már elpusztult sőt ismeretlen állhelyei iránti s a táj lakóinál tudakozódtam; értesítéseiket, valamint hagyományokat és népmónádákat különösen tekintetbe vettem; úgy hiszem pedig, hogy mindezt a szükséges kritikai vizsgálattal is párosítottam. A hol e szerint valamely kérdésben levő tárgynak, például várromnak, régi egyháznak vagy kolostornak bizonyos nyomát és állhelyét kitudnom nem lehetett, vagy általában az e fölől szóló adatok határozatlanoknak sőt kéteseknek látszottak, ott a tárgyra mint kétesre a térképen kérdőjellel figyelmeztettem, valamint a leírásban, a róla emlékező kútfők idézete mellett, ezen körülményt följegyeztem ²⁾.

¹⁾ Az itteni első közleményeimben tárgyalt vidékre nézve az esztergomi érseki megyének Mathés J. által készített, és Jordánszky Elek püspök s kanonok által 1822-ben kiadott „Mappa Archidioec. Strigoniensis” térképét használtam, mint az egyházak, de más tárgyak megjelölésében is tudomásomra a legkimerítőbbet.

²⁾ Ezenfölül, úgy tartom, felhagyhatok itt eleve azon, úgy is inkább helytörténelmi, mintsem műtörténelmi emlékek leírásában követendő eljárással, melyet ezen a téren is legújabbban az e nemű szakirodalom oly szerencsésen megkísérlett, és különösen a hasonló angol és német helytörténelmi monumentális és műarchaeologiai irodalom nagy sikerrel követ: adván, például, az illető egyes hely, vár, egyház stb. ismertetésénél és leírásánál mindazon önálló munkák, valamint az egyes szétszórta, időszakos lapokban és gyűjtőművekben megjelent leírások ismertetését, melyek bár mily tekin-

A mi még a leíráshoz mellékelte néhány *rajzot* illeti, mondanom sem kell, hogy a monumentális leírásnak egy más lényeges kellékét a jó műábrák és rajzok teszik. Ezen tekintetben azonban leginkább kellett a kezdet nehézségeivel küzdenem, tekintve az ily vállalatnak, különösen szakértő

tetben a tárgyra vonatkoznak, sőt e mellett a tárgyat előállító összes rajzok és képek kiadásai felsorolását, valamint ezeknek és az előbbieknél kritikai becslését: mint ezt legközelebb például a bécsi Régészeti Társulat Évkönyveiben is egyes várak leírásában a nagy tudományu Feil által valóban példányszerűleg foganatba véve látjuk. A mily kívánatos ez magában, sőt egyes monographiai kimerítőbb tudományos tárgyalásoknál ma már valóban elkerülhetlen kellék; úgy még is tárgyunk, mely sajátlag csupán a műemlékek leírásával s általánosabb monumentális statistika összeállításával foglalkozik eleve, ezen, a munka folytán már is igen ingerlőn kínálkozó terjedelmes, alapos eljárástól önkényt visszatartóztatott; vagy hogy azt csak bizonyos szűkebb korlátok közé szorította. Mert a mellett, hogy egy részt a jelentéktlenebb helyeknél az adott egy-két kútfői adattal a tárgy felől szóló alapforrások legtöbbször teljesen ki vannak merítve; úgy a nevezetesebb és érdekesebb tárgyaknál igyekeztem a felőlük szóló alapforrásokon kívül, mind azon nevezetesebb leírásokat is megnevezni, melyek eddig a tárgyat többé vagy kevésbé tüzetesen tárgyalták; a legtöbb közülök már úgy is, a tárgy természeténél fogva, a leírás között tárgyalásba vagy csak idézetbe jött. Ezzel pedig, úgy hiszem, hogy amaz alaposabb kimerítő irány érdekében a legszükségesebb, hahogy nem ennél is több, megtörtént; s a mi még másodrendű ezentúl fölemlítetlenül maradt, az sajátlag csak ezen tárgyak külön monographiájánál jöhet még tekintetbe, sőt kell hogy jöjjön. Mert ismeretes hogy a történelmi disciplinákban annyira honos plagium sehol sem uralkodik inkább, mint az annyira gyakori helyleírásokban, melyekben, majdnem kivétel nélkül, folyvást lelkiismeretlenül utáírva látjuk akár huszadszor is ismét csak azt, a mit egy kézikönyv gyakran mellékesen igazat elég félszegen, vagy hibásat hamisan elmondott. Az ilyeneket, ha egyszer végeztünk velök, midőn épen utunkban állottak s mintegy tárgyunkba ütődtek, nem lehet itt czélunk még valamennyi kézikönyvön át üldözni: kijelölve mindannyit, a hol az adat újra világot látott. Elég, úgy hiszem, ha azt mindenkor az alapkútfőben kimutatom, honnét a többiekbe átment; s úgy tartom, hogy valamint ezt iratomon át mindenütt, a hányszor szükséges volt, lelkiismeretesen teljesíteni igyekeztem, úgy meg is történt.

egyéneink, építészeti műrajzolók hiányában nehézséges és költséges voltát; minél fogva azt a megkívántató arányban első közléseimben eddigelő nem vagyok képes fogamatba venni. Ily rajzok egyébiránt a műleírásban a szakavatott műértőre nézve tudvalevőleg úgy is inkább csak a ritkább, ismeretlenebb és eltérőbb alakításu tárgyaknál szükségesek, s nem annyira a műtörténeti, mint inkább műbecsű alakításoknál kívántatnak. A műismerőre nézve ugyanis a közönséges, ámbár műtörténeti tekintetben mindig becses, román vagy gót idomú egyszerű falusi egyház ismeretesb alakját előállító ily rajz teljesen felesleges lehet.

Általában pedig ezen irányban az eltérőbb alakításu és ritkább tárgyaknál is inkább a műértelmet fölvilágosító rajzokra, mintsem festői érdekes előállításokra levén tekintet, a legtöbb esetben egyszerű építész alaprakzok, átmetszetek s a jellemzőbb részletek vázlatai megteszik a legszükségesebb szolgálatot. Ezek előállítására, valamint egyes emlékek és különösen palaeographiai hű előállítást kívánó feliratok rajzai közlésére törekedtem leginkább, bár mint kívántam volna is egyébkint emlékeink rajzait más bővebb történeti, s a nagyobb közönséget is érdeklő és képző irányban már most ezen leíráshoz mellékelni, melynek bizonyára nem egy tekintetben előnyére, sőt díszére válhatott volna. Idővel azonban, ha ezen igyekezeteimnek kedvez a siker, és méltánylásban részesülnek, minden tekintetben megfelelő kimerítőbb rajzok s ábrák által volna szándékom műemlékeinket illusztrálni, hogy ez által is a még fenlévő, de már is naponként tűnedező történeti és műemlékeinket nem csak megfelelő leírásban de előállításban is föntartva bírjuk és ismerjük.

Tekintve végre a műleírás azon nehézségeit, melyeket a nyelvünkön e részben szokatlan sőt ismeretlen műszavak és kifejezések s általában az úgy nevezett műnyelv használata a szerkezetben s ennek olvasása és közértelmességére nézve okoznak, meg kell jegyezmem, hogy ebben nagyobbára szorosan eddigi irodalmunk ezen szakában előjövő műszavakkal és kitételekkel éltem, mint azok különösen Henszlmann Imre által nyelvünkön eddig egyedül álló e nemű szakirataiban

használtattak ¹⁾, innét már részint irodalmunkban ismeretessé lettek, részint újabb szótárainkba is átmentek. E mellett figyelemmel voltam szótárirodalmunk egyéb idevágó régibb s újabb anyagára, különösen műszótárainkra ²⁾, valamint régibb s újabb e nemű — mindössze is egy-két iratra, mint például Molnár ³⁾ és Beregszászi ⁴⁾ munkáira. Miután azonban ezen, már némileg használatban levő szók jó része is keletlenebb, mintsemhogy a legtöbb esetben a köz értelmesség tekinteténél fogva mindenkor sikeresen használható volna; más részt pedig e nemű terminológiánk még távolról sem meríti ki azon jellemző dús műnyelvet, melyet az angol, francia és német e szakbéli tankönyvekben és leírásokban oly mesterileg használva és alkalmazva találunk; sem pedig az övékhez hasonló leírásokat nem bírunk, honnét a kifejezést tárgyunkra alkalmazni lehetne; annál kevésbbé bírjuk pedig ezen műnyelv ki-merítő glossariunait, melyek által az olvasó számára a magyarázat eszközölhető volna ⁵⁾: kénytelenítettem olykor a hiányzó vagy pedig oddig igen kelletlenül és értelmetlenül alakított nem egy műkifejezésünk helyébe újat s megfelelőbbet használni, ebben leginkább az előbb említett glossariumok értelmezéseihez alkalmazva magamat; általában pedig az ilyenekben leginkább a köz értelmességre törekedtem. De mind ezeknél, mind pedig amazoknál igyekeztem különösen iratom kezdetén a nehezebben érthetők mellett úgy a szakértők mint az avatatlanok számára a jellemzőbb és kifejezőbb

¹⁾ Lásd: Kassa városának ó-német stíli templomai. Pest 1846; és más időszaki és gyűjtőművekben, mint: Szerelmey, Magy. hajdan és jelen, Vahot: Magy. föld és népei, Erdélyi: Szépirodalmi szemle, Magy. Akad. Értesítő, megjelent értekezéseit.

²⁾ Példaul a legújabb és legteljesebb: „*Német-magyar Tudományos Műszótára*. Pest. 1858.“

³⁾ Régi jeles épületekről. Nagy-Szombat 1760.

⁴⁾ Az építés tudománya. Debreczen 1819. Az épületre teendő fedelek ismerete. U. o. 1846. Az épületek erős és alkalmas volta. U. o. 1825.

⁵⁾ Minők például Otte legújabb német, francia, angol, latin glossariuma: *Archäeologisches Wörterbuch*. 1857. és Bell: *Alterthümliches Wortregister der Baukunst, englisch-deutsch stb.* 1855. London.

idegen műszót zárjel közt adni, vagy közben helyenkint magyarázatul használni. Szóval, ismételhetem némileg — t. i. mutatis mutandis — azt, mit ez en tárgyban nyelvünkön mintegy első elődöm a derék Molnár János egy század előtt már elmondott „A régi jeles épületekről“ XXIV. lap: „Azt is meg kell vallanom hogy egy-két szóban sem Paris Ferencztől, sem Csétsi Jánostól tanácsot nem kértem, mert nem csak ők szoptak magyar tejet: ez egy; más az hogy, míg mind ki nem hányjuk az idegen népektől hozzánk került szókat, addig egy-két szózatért engem senki pörbe ne keverjen.“ A többit majd közléseim folyamán vagy talán végén adandó glossarium pótolhatja addig is, míg a tan kézikönyveire nyelvünkön szert tehetünk. Magát a sajátlagi műnyelv alkotását és keletét csak a műgyakorlat s a műtörténeti tanulmányokkal való bővebb irodalmi foglalkozás fogja majd idővel érvényesíthetni.

1.

CSALLÓKÖZ MŰEMLÉKEI.

Műemlékeink ismertetését *Csallóköz* műemlékei leírásával kezdem meg, mely szigeti helyzeténél fogva mintegy különvált vidéket képez.

Előre bocsátom a táj rövid ismertetését, mi által tárgyunk kellő fölfogására több nevezetesen tájékozó szempont kínálkozik.

Csallóköz a Duna folyam s egyszersmind hazánk legnagyobb szigete. Kevéssé Pozsonyon alúl kezdődván és Komáromnál végződván, az úgy nevezett Öreg- vagy Nagy-Duna s ennek egyik kisebb, Érsekújvári-Duna név alatt ismeretes ága által képeztetik. Hossza $11\frac{1}{4}$, szélessége 2—4 mérföld. Felső nagyobb része Pozsony megyéhez, az alsó Komáromhoz tartozik. Összesen mintegy 146 kisebb-nagyobb helységet és 75 pusztát vagy majorságot számlál. Ezek között néhány kisebb mezővárost is. Az egyetlen nevezetesebb, de már is Csallóköz legvégső szögletében álló hely Komárom városa és vára,

melynek leírását ennél fogva, mint általában a jelentékenyebb helyekét, egyáltalában külön közleményül tartom föl. A lakosság száma megközelítőleg 85,000-re tétetik. E közül vallásra nézve mintegy 60,000 katolikus, körülbelül 2000 evang., 18,000 reformatus, néhány görög n. egyesült s 5000-et jóval túlhaladó zsidó. Nyelvre nézve lakói, kivéve talán hat helységet Pozsony közelében, melyekben németek és magyarok is vegyest laknak, a többiben tisztán magyarok. Kevéssé eltérőbb nyelvkiejtésöknél és kinézésöknél fogva lehet, hogy talán szinte nemzetünk egyik különváló sajátéredetiségű népfaját képezték *), ámbár jelenleg lényegesen eltérő jellemzőbb vonások nem igen különböztetik meg többi népüktől.

A vidék földviszonyai szigeti helyzetéből merülnek föl : hegység, körétegek söt jeletékenyebb halmok nélkül, nagy folyamokkal körülvett, vizek és mocsárokkal átmetszett sík földet képez. Felső nyugatészaki része, emelkedettebb fekvésénél fogva, s hol a dunaágak vízerei elapadtak, a többinél szárazabb, homokos és kavicsos; egyébkint számos egymásra következő falvakkal sűrűn népesített s meglehetősen művelt. Alsóbb keletdéli része ellenben többnyire a Vág, Dudvág és Duna áradásainak kitéve, mélyebb mocsáros és lápos térségeket mutat; és egymástól már is jóval távolabb fekvő nagyobb helységeivel, terjedelmes pusztáival, rét- és legelőivel némileg hazánk alföldi síkságához hasonlít.

Csallóköz *történetét* söt annak *történeti idő előtti* korát illetőleg — miután ezen utóbbi korbéli habár kevés műemlék maradványaival is találkozunk — nem lehet itt feladatomban ezen még legalább az utóbbi tekintetben kétes és azért tüzetes kritikai vizsgálatot igénylő tárgyba terjedelmesen ereszkednem. Általában felvehető már ugyanis, hogy a mi hazánk előkoráról, különösen annak ezen részéről a vizsgálatok által érvényesítettett, az nagyobbára Csallóközre is alkalmazható lesz; és ha e mellett, az ez iránt különösen föltűnt véleményekre

*) Hogy Csallóköz alsó vagy Komárom megyei részét a honfoglalás alkalmával kún népség szállotta meg, ismeretes Anonymus B. R. N. XV. fejezetéből. Bővebben tárgyalom ezt az Új M. Muzeum 1858. foly. 483. lapján Magyarorsz. XIII. századi helyirata című értekezésemben.

itt röviden utalok, abban is hagyhatom ezek bővebb taglalását; vajjon például: Csallóköz ősnépe a *Ptolomaeusnál* említett *Cituok* voltak-e? mint azt *Lazius* (De republ. Rom. lib. XII. 1131. l.) Csallóköz latin „*Insula Cituarum*“ elnevezésénél fogva vélte. Vagy hogy az szinte a *Skythák* egyik laka volt, mint ismét *Aventinus* (Annal. Boi. lib. I. 36.) Csallóköz német „Schütt“ nevénél fogva vélekedett. *Cluver* (Germania Antiqua III. 123.) ellenben itt a *Quadok* régi székhelyeit keresi; míg *Bonfinis* (Hist. Ung. Dec. I. lib. 9.) véleménye közelebbi időbe vezet: szerinte ugyanis Csallóköz volt volna azon hely, hol a Nagy Károly alatt legyőzött *Avarok* végső menedéket kerestek. *Bélnék* (Notitia Hung. II. 318.), ki kétségsbe veszi, hogy itt akár a *Cituok*, *Quádok* stb, akár csak a rómaiak is laktak volna, *Bonfinis* véleményét különösen Csallóköz őskori földalkotmányai erősíteni látszanak, melyeket a nép, úgy mond, maig *Tatárüléseknek* nevezvén, azok szerinte az avarok ismeretes táborhelyei, az úgy nevezett *avarringek* maradványai volnának ¹⁾. De leírásunk folytán az illető helyeknél látni fogjuk, hogy épen úgy jönnek elő Csallóközben még más alakzatú őskori földalkotmányok, sírhalmok, valamint római építmények némely maradványai is, melyek tehát a vidék őskori történetére nézve is egy vagy más irányban még bővebb világot deríthetnek ²⁾.

¹⁾ Lásd ezek bővebb magyarázatát *Ipolyi*: Magy. Mytholog. 129. s köv. l.

²⁾ Még mélyebben, sajátlag a hitregei őskorba vezetnek „*Csallóköz*“ s ennek egymás regés: „*Aranykert*“ nevét magyarázó népies hagyományaink és regéink, melyeket már a Magy. Mythológiában 65 és 98. ll. előadtam, és e helynév jelentésének bővebb magyarázataira is vonatkoztam. Sajátságosan jön elő szinte *Marsili* „*Danubius Pannonico-Mysicus*“ nagyszerű ugyan, de hibákkal teljes művében (I. 28. l.) Csallóköz német nevének félreértett és magyar nevével fölváltott magyarázata: „Schütt (így írja) quasi insulae deceptionis vel Labyrinthus quidam, eo quod totae quasi paludibus sint inundatae, inter quas iter facientes a via recta declinare solent, ita ut dum in viam redire quaerunt, aquis undique clausos se videant, et nisi magno vitae cum periculo exire nesciant.“ Bél i. h. ellenben *Aventin* fönnnebbi véleményét czáfolva mondja, hogy a hely német Schütt neve a Duna elleni védgátak földhányásaira vonatkozik.

Az ismeretesebb történeti korra nézve már bizvást fölvehetjük, hogy a közeli Pozsonynyal együtt Csallóköz is honunk azon vidékei közé tartozott, melyeket a magyarok mindjárt Pannonia meghódításával elfoglaltak és megtelepítettek. Az egyes helyeknél alább fölhozandó okirati adatok erre nézve is elegendő támpontokat szolgáltatnak; valamint hogy a helynevek is erre látszanak utalni, például egy: *Villa Árpád* és *Árpádsoka*, *Villa Vitéz*, *Bálványvíz* stb, sőt *Bös*, talán eredeti *Bessenyő*, *Várkony* pedig *kún* telepre, ahogyan az utóbbit nem veszszük még egy előbbi *Varchonita*, tehát *avar* vagy *várkún* népségi telepnek (l. ezeket *Bös*, *Padány* és *Várkony* nevek alatt bővebben adatolva). A vidék népies hagyománya és különösen egyik terjedt szent legendája, melyet, építészeti műemlékeink tekintetéből is érdekes levén, még alább közölni fogok, oda mutat, hogy már sz. István apostoli buzgóságát és a hittérítést ezen a vidéken is gyakorolta, sőt benne számos egyházat alapított volna. Okmánytárunknak a leírás folytán gyakran idézett adatai fölös számmal tanúsítják azt is, hogy Csallóköz felső részének lakosai és tére sajátnevű, úgy nevezett Kisebb-Pozsony vármegye vagy Csallóköz vármegye — Comitatus Posoniensis Minor, Comitatus de Minori Posonio vagy de Csallóköz — hatóságot képezve (mely azonban úgy látszik Pozsony vármegyének csak kiegészítő része vagy kerülete lehetett), nagyjából a pozsonyi várhoz tartoztak; és az úgy nevezett várjobbágyság — castrenses, jobagiones castri — viszonyában voltak; valamint ismét Alsó-Csallóköz népessége eleinte nagyobb részt hasonló minőségben a komáromi várhoz tartozott. Az első századok gyakori nyugati háborúi folytában, ezen fő helyek megszállása és ostroma esetében, gyakran lehetett lakóinak alkalma vitéz szolgálataikat kitűntetni; ennek következtében úgy látszik számos családok már itt is korán megszabadultak a várjobbágysági viszonytól, és nemesi kiváltságokat nyertek. Alig is van vidéke hazánknak, mely oly számos és régi nemes nemzetséget előmutatni képes volna, mint Csallóköz. A sűrűn egymás mellett fekvő helységek gyakran csupa nemes lakókból állanak; ámbár a legnagyobb rész ma már szerény földmívelővé vagy épen vagyontalan zsellér-ré lett, de mindamellett ezen helyzetében is többnyire nemesi

eredete teljes tudatával bír. Így lön egyszersmind Csallóköz a hon számos híres csalá dai eredete helyévé: honnét az *Eszterházyak*, *Ilyésházyak*, *Pálffyak*, *Amadék*, *Dóczyak* stb fényes régi nemzetségei származtak; kik azonban nagyobb hatalomra és gazdagságra emelkedve, leginkább szülőföldük határán túl, az ország más vidékein szereztek családjaiknak terjedelmes birtokot; miután Csallóköz föld e már régtől, úgy látszik, sűrűn népesítve s nemesi családok szilárdabb birtokában lévén, egyesek birtok-terjeszkedésének és nagyobb uradalmak alapításának nem engedett kedvező alkalmat. Ám bár idővel a *Szentgyörgyi* grófok, *Amadék*, később *Ilyésházyak* és *Pálffyak* itt is egyes kisebb uradalmakra szert tettek.

Az említett viszonyok nem kedveztek az egyházi testületek és méltóságok itteni nagyobb birtokadományzásának sem, melyek a legrégibb időből szinte nagyobbára csak egyes kisebb területekre vagy helységekre szorítkoztak, mint az *esztergomi érsekség* vajkai és érsekléli széke, a *pozsonyi prépostság* és *káptalan* egy-két helysége, s a *benedekiek* meg *zircziek* egy-egy faluja. Az egész szigeten nem is keletkezett valamely nagyobb egyházi testület, püspökmegyei székhely, apátság vagy zárdá; holott máskép a szigetek hazánkban is, különösen az uttöbbiak kedvelt székhelyeül szolgáltak. Ezen tekintetben nélkülözünk tehát itt oly helyet vagy intézetet is mely sajátlag a vidék szellemi és művészi élete központjaul szolgálhatott volna: minöül többnyire ily egyházi székhelyek, apátságok és zárdák szolgáltak, melyek azért egyes vidékek műemlékei vizsgálatánál különös tekintetbe jönnek. Ellenben úgy mutatkozik, hogy Csallóköz is e részben, mint a többi vidék, a kivüle fekvő Pozsonyra, — és csak részben talán Győrr e is, — annak székes káptalanára s egyházára volt utalva. És csakugyan, valamint az itteni jogkérdésekben a pozsonyi káptalant mint Csallóköznek közönségesen hiteles helyét látjuk eljá rni, úgy több példa által utasítva vagyunk műemlékeinkre nézve is a pozsonyi székesegyházi építkezések és annak művészete befolyását és elágazását helyénkint nyomozni.

Más tekintetben Csallóköz is nagyobbára csak a többi haza közsorsát osztá, mint nevének történelmünk ből i olykori föhlmerü lése is tanusítja. A partjait mosó Duna hullámai épeu

úgy szolgáltak a nyugati, valamint a keletdéli hadjáratok közútjaul. Helyezeténél fogva már Pozsony, Komárom és Győr közé ékelve, ezen jelentékeny helyek nevezetesebb viszonytagságaiban nagy része lehetett. E szerint valószínűleg épen úgy előzőnlék a nemzet első századaiban viselt nyugati, a Pozsony és Győr felől fenyegető vész ellenébeni hadak, valamint később a kelet és dél felől nyugatnak föltoluló tatár s török dúlások, s a függetlenségi háborúk. Ámbár valószínű, hogy a körül folyó vizek által elzárt s az úttól félre esőbb sziget inkább csak a kisebb portyázó csapatok zsákmányolásának volt kitéve, mintsem hogy nagyobb dúlások érték vagy a fő hadak csatamezőjeit szolgált volna; valamint ennek nyomát történelmünkben sem találjuk. És nyilván ez lehet az oka, hogy építészeti emlékei is nagyobb számban maig fönmaradtak.

Ha már épen ezen *fönlevő műemlékeket* tekintjük, sőt a bizonytalan ugyan, de érdekes és gyakran tájékozó *néphagyományt* követjük, úgy látszik, hogy kitünőleg a XIV. és XV. század, tehát az Anjou-házbéli uralkodók, Zsigmond és Mátyás király országlási ideje volt Csallóköznek általában s így műtekintetben is virágzási korszaka.

Általában már ugyan ezen kor történelmünkben is köz tudomásra mint hazánk legélénkebb időszaka mutatkozik, melyet, mint Zsigmond, kiválólag pedig Mátyás korát még a néphagyomány is hazánkban mindenfelé élénkebben említ. Nem csoda tehát, ha Csallóközben is ehhez tapadt virágzó múltjának emléke: szólván Zsigmond és Mátyás gyakori csallóközi időzéséről, ottani palotái és nyaralóiról, vadaskertjeiről és vadászatairól; mint az illető helyeknél fölemlítendő hagyományok és népies regés nyomok tanúsítják *); ámbár a történet kevés

*) Lásd a dercsikai regéket Karcsaytól Új Magyar. Muzeum 1852. 769. l. s alább Nagy-Magyart, Alistált, Mádot. Egyébiránt Csallóköz ezen virágzó korára és kertszerű kinézésére vonatkozhatnak azon részben mythosi hagyományok is és regék, melyek Csallóközről, mint gyümölcsös boldog „Aranykertről“ szólanak, és melyekre már főnebb Csallóköz őskora és neve említésénél úttaltam (Lásd, Magyar. Mythologia 65 és 98. lap, és Karcsay, Új Magyar. Muzeum. 1851. foly. 495. s köv. II.). Ezen virágzó állapota, valamint királyi mulatói és vadaskertjei, — mely utóbbiaknak nyoma még a

adatokkal képes gyámolítani ezen fölvételt *). Annyi azonban kétségkívül, hogy Csallóköz összes építészeti emlékei éppen ezen korban keletkezvén, egyaránt utalnak a vidék akkori virágzó állapotára és viszonyaira, valamint az említett fejedelmek építészeti tevékenységének nem csekély befolyására, melyet még e részben alább érinteni fogok.

régebbi okiratokban is előjön (Cod. Dipl. X. 3. 108: egy XV. 1390-ben említett, most ismeretlen: Terra Vadaskert) — már rég elenyésztek, ámbár azokat még Istvánffy is történetében a XVI. század végén említi. Fényes is tudósít (A Magyar Birodalom. Komárom vármegye 86. l.), ámbár adata forrását nem adja, hogy Mátyás királynak Komárom városa határában egy virágzó gyümölcsös kerte (pomarium) volt, éppen azon a dombos helyen, mely a mostani tolnai utcától a Berek-utcáinak s a Megyeresi utcái kerteknek megyen. Szépségeért e kert Aranykertnek neveztetett, és róla ragadt volna e név későbbben Csallóközre. Mondán alapszik-e ez, vagy történeti adaton? nem tudom. Azon kívül Fényes i. h. szerint, még az itteni őrsi határban is volt volna Mátyásnak vadaskertje, mely most is Vadasdülőnek neveztetik. Úgy látszik, hogy idő folytával, a mint az elárasztó ugyan, de egyszersmind üdítő és termékenyítő Duna erei mindinkább kiszáradtak a termékeny ligetek és kertek helyén, melyek partjaikon virultak, kopár fővény medreket és sík pusztaságot hagytak magok után.

*) Mondja ugyan Bél (Notit. Hung. II. 234.) a Csallóközben levő Kis-Magyar tájékaról: *Vestigia supersunt diverticulorum Sigismundi imperatoris; quippe qui dum Posonii agebat huc saepius consueverat secedere venandi et animum relaxandi causa. Atque constat omnino fide diplomatum, quae huc signavit, freq. entius cum isto secessu divertisse.* Ezen okiratok azonban, ha csakugyan léteznek, nem állanak belátásunkra, s ennél fogva meg sem határozhatjuk, mily gyakran időzött Zsigmond a vidéken. A többi eddig kiadott számosak keltéből, melyekből Zsigmond tartózkodása helyeit, itinerariumát nagy részt már is meglehetősen teljességgel lehet meghatározni, csak egy kétes adat volna ide vonható, mely 1411-ben october 30-dikán Pukban (Csallóköz elején) gyaníttatja, ha t. i. erre vehető volna a Cod. Dipl. X. 8. 527. lapon előjövő okirat ímezen kelte: *Geben zu der Bruckh*, mi azonban, úgy tartom, azonos a Cod. Dipl. X. 5. 177 és 182-dik lapon, mindjárt a következő napokról szóló kelt: *zu der Burg* kifejezésével, melyet Fejér Pressburgnak vél, hol Zsigmond az említett hó elejét töltötte, mint az előbbi okiratok kelte tanúsítja; valószínűbben azonban talán Visehrad lehetne, mint a kitünőleg királyi vár, s akkorában a németben szinte Plinden-burgnak nevezve. — A mellett tehát, hogy az

Ezen virágzóbb korszaka utáni időből ismét csak azon viszontagságai volnának fölemlíthetők, melyek a török háborúk pusztításai s a belső függetlenségi hadak zavarai által a honnal közösen érték. Mily sokat szenvedhetett Csallóköz ezek s még talán az ehhez járult elemi csapások által is, leírásunkban nem egy erre vonatkozó adat tanúsítandja (l. például Alistál, Csötörtök, Kürt stb. alatt); leginkább mutatja pedig azon körülmény, hogy Csallóközben lakott híres történétírónk Istvánffy Miklós tanúsága szerint, korában még, a XVI-dik században 257 népes helységgel bírt volna, míg jelenleg csak mintegy 150-et számít.

Tárgyunkra nézve e mellett különösen figyelembe jönnék még a XVI-dik századi vallásújítási mozgalmak, melyek

adat kétes, Zsigmondnak csak egyszeri csallóközi mulatásáról tanúskodnék. Ellenben Pozsonyban való gyakori tartózkodása egyaránt ismeretes a történetből, valamint az okiratok keltéből. Hasonlón látjuk időzni okiratai kelte nyomán a Csallóközhöz közellévő pozsonyi mezőkön, Győrben, győri mezőkön, Semphén stb. (Csallóköznek Zsigmond által való állítólagos elzalogosítását lásd Wenzel által tárgyalva Magy. Akadémiai Értesítő 1851. 233. l.) Mátyás király itteni időzését illetőleg éppen úgy nem bírnak bővebb adatokkal. Okiratai szerint csupán egyik hadjárata alkalmával találjuk 1466. november 5-dikén Komáromban, 9-dikén a Somorja városában lévő táborban. (Ezen adatok Ráth Károly szivességéből itinerariumi adatgyűjteményéből); 10-dikén szinte Somorján (L. Dudik, Iter Romanum I. 33.). Tehát csupán átmenőben; ámbár, mint már fönnebb figyelmeztettem, különösen ötöt említ itt a monda dercsikai és mádi vadászatokon. Eltekintve azonban attól, hogy más eddig még kiadatlan okiratok csakugyan tudhatnak ezen fejedelmek csallóközi időzéseiről, természetesen, ha azt ilyenek nem említik is, azért itt még mulathattak. Hogy ennek az okiratokban kevés vagy semmi nyoma, az a föltevés ellen annál kevesebbet bizonyít, miután ily vadászati és mulatási időzés köztudomásra kevésbbé lehetett alkalmas idő az okiratok kiadására. De más részt ezen s e fölől szóló egyéb adatok hiánya még is azt is tanúsíthatja, hogy csallóközi tartózkodásaik csak igen is ideiglenesek lehettek. Hogy erről talán kellett-nél bővebben szoltam, kimentendi azon tekintet, mely mindjárt alább tanúsítandja, hogy Csallóköz összes építészeti emlékei, mint fönnebb említém, éppen ezen fejedelmek korában keletkezvén, az ő csallóközi tartózkodásuk kipuhatolása egyszersmind azok keletkezésének történetét is megfejlhetné.

Csallóközt is kiválólág áthatották. Minden nyomon láthatjuk, majd és hallani fogjuk, mikép mindjárt kezdetben az egyház-épületek a különböző vallásfelekezetűek közt megosztattak. Hol több hajóu egyház létezett, ezek egyike az új tan követői számára elválasztott. Később a mozgalom haladtával majdnem valamennyi az utóbbiak kizárólagos birtokába jutott, s nagyobb részt átalakíttatott, vagy hogy legalább az új hívekre nézve botrányos vagy csak fölösleges belső készlet: oltárok, képek és szent-eszközök eltávolíttattak és megsemmisítették. Több helyütt a ledöntött régi egyház helyébe épen nem, vagy csak idomtalan újabb egyházak épültek azon kor ízléstelen modorában. Midőn a XVII. században a katolikus vallás feléledésével a visszahatás itt is, különösen *Szelepcsényi György* érsek buzgalma által bekövetkezett, a régi egyházak is a katolikusok által ugyan ismét visszafoglaltattak, de a legtöbb teljes helyreállítást szükségelhetett, mások ismét e mellett nagyobbára megújítottak, s ez által átalakíttattak; valamint a tetemesebben megrongáltak helyébe is többnyire ezen korban épültek a számos egyháziatlan alakú templomok a renaissance idom barock vagy czopf modorában. Az ismét föléledt vallásbuzgalom ezen korából származnak nagyobbára Csallóköz újabb egyházi épületei, valamint a más felekezetűek csupán szükségleti építkezései, kik most ezen célra csak kisebb igénytelen imaházakat voltak kénytelenek alakítani, melyekkel a lakosok azon kisebb részének be kellett érnie, mely még a hitújítás híve maradt; miután nagyobb részök a régi egyházzal a katolikus hitre visszatért. Néhány nagyobb templomuk csak később, a múlt századi ismeretes tolerantialis valláshatározatok következtében épült. Alsó-Csallóközben, mely nagy részt tovább is a reformatio és különösen a helvét hitvallás híve maradt, a katolikusok számára szinte csak a múlt században alapíttattak több helyt új plebániák s épültek templomok. Ezek természetesen, valamint azon idő ízlése szerint keletkeztek, úgy minden művészibb idom nélküliek, sőt részben csupán szükségleti épületek. Innét hogy Csallóköz alsó része általában csak igen kevés építészeti műemlékkel bír, miután a régibb katolikus egyházak is folytonosan a reformátusok birtokában lévén, részint ledöntettek részint teljesen

átalakítottak, mint ennek egyes nyomai még itt-ott észrevehetők. Megjegyzem még, hogy az itt általánosságban előre bocsátott előállításra vonatkozó adatok és bizonyságok a tárgyalásban minden egyes helynél kimerítőn idézve megjelennek.

Ezen általános statisztikai, földirati és történeti ismertető jegyzetek előre bocsátása után, mielőtt még a részletes leírásba erészkedném, megkisértem a vidék építészeti műemlékei általános jellemzését.

Figyelmet gerjeszt mindenek előtt, hogy Csallóköznek majdnem összes emlékei *gót idomban* keletkeztek, mely mellett az újabb modoron kívül az előbbi építészeti idomoknak, mint a románoknak s az átmeneti ízlésnek (t. i. a románból a gótra) csak igen kevés vagy határozatlan nyomai mutatkoznak; ám-bár másképp a mindenfelé számos, teljes figyelmet igénylő adatok kétségtelenül arra utalnak, hogy a jelenlegi gótidomú egyházak előtt itt régibb román műépítészetnek is helye volt *).

Az egyéb régibb építészeti idomok hiánya vagy csak ritkasága mellett azonban a gótidomúak oly gyakoriak, hogy bizvást állítható, miszerint a Felső-Csallóközben jelenleg létező katolikus egyházaknak legalább is fele gót ízlésben épült. Ha már általában ily számos egymást érő gót egyházak tömege mindenütt figyelmet ébreszthet a vidék építészeti emlékei s általában virágzó művészi kora iránt; úgy itt annál nevezetesebb, miután hazánk jelenleg a műemlékekben általában szégyennek mutatkozik, s e szerint Csallóköz fentartott számos

*) E mellett szól már általában azon adat is, melyre fönnebb figyelmeztettem a Pázmányféle régi egyházakról szóló jegyzék ismertetésében: hogy valamint ezen irat még a XIV. századból való, úgy a benne előjövő egyházak legnagyobb része bizonyára a XIII-dik, ha nem előbbi századokból származik. Erősíti ezen véleményt az ott idézett másik 1390. okirat. Ezekben már Csallóköz régibb összes plebániái ritka teljességben előjönnek, úgy hogy köztük csak épeu néhány újabb hiányzik a jelenleg létezők közül; ellenben a bennök előjövők közül több ismét jelenleg már nem létezik. Ez tehát föltételezi, hogy a XIII. században létezvén, csakis az akkori román ízlésben lehettek mindannyiak egyházai épülve; hahogy föl nem tesszük rólok, hogy műüidom nélküli szükségleti épületek vagy épen faalkotmányok voltak — minők természetesen nem kis számmal lehettek köztük még pedig az utobbiak közt szinte művészi alakításuak is. Ezen fölvételt egyébiránt helyenkint még világos adatok is tanúsítandják.

emlékeiből annnyival inkább lehet és kell következtetnünk hazánknak a XIV. és XV. században építészeti tevékenységére.

Igaz ugyan hogy ezen egyházépületek már csak részben, többé vagy kevésbé tartották fön eredeti idomukat. A legtöbbször épen a nevezetesebb műrészletek, mint a csúcsívboltozat, a gerinczezet (Rippen), vállkövek (Consolen, Tragsteine), ablak-díszművek (Masswerk) stb elenyésztek. Másoknál még csak a szentély vagy kar (Chor, presbyterium) maradt fön az eredeti idomban, melyhez újabb egyházhajó épült vagy hogy a régi, többnyire szükség-parancsolta újítások által egészen átalakított; a csúcsívezet, az ívhevederek és gerinczek (Gewölbgurten és Rippen), az oszloptámok (Pfeiler) és vállkövek (Consolen) helyébe újabb körív-boltozat (Rundbogen-Gewölbe) vagy lapos stuccador, sőt deszka és gerenda fűdözet alkalmaztatott. De ezen utóbbiakon is az eltorzítások daczára még elegendő nyomok maradtak fön arra, hogy a műértő eredeti alakításukat fölismerje. A legnagyobb részt azonban kevesebb változás érte, hogysem eredeti idoma az első tekintetre fölismerhető nem volna.

Egyébiránt ezen számos gótizálású egyházak nagyobbára már a gót építészeti idom hanyatlása korából is származnak, s az úgynevezett *késő-gót idom* (Spätgothisch) művei. Ezen korszak a külföldön részint már a XIV. század vége felé, nálunk pedig leginkább a XV-dik században bekövetkezett; mely kor másképp is általában Europa szerte az építészetnek igen kedvező volt, honnét ezen idom legszámosabb emlékei maradtak fön. Hazánkban és különösen úgy látszik Csallóközben is virágzását, mint már említém, előmozdítá a Zsigmond és Mátyás királyok által kifejtett építészeti tevékenység befolyása *).

*) Zsigmondnak a történetből ismeretes budai királyi laka körüli s egyéb építkezési tevékenységén kívül, elég legyen az akkorában országszerte uralkodó hasonló vállalkozásokról tanúskodó gyakori okirati adatokra utalnom, mint a budai más építkezésekre: Cod. Dipl. X. 5. 820. és X. 6. 730. Esztergomiakra: X. 4. 768., Garam melletti sz. benedekiekre X. 4. 555. A már nagy részben Lajos alatt megkezdett eperjesi és szakolczai építkezések folytatására: X. 4. 284 és X. 5. 112. Bártfaiakra: X. 6. 565. Késmárk: X. 7. 460. Szolog: X. 424. Nevezetesen pedig a pozsonyiakra; X. 7.

Kiemelendő még e mellett különösen ezen épületek meglepő egyformasága, mely nem csak a közös késő-gót építészeti idom hasonlatában áll, hanem általában az egész alaptervezet, alakítás, sőt a diszitményrészleteknek majdnem azonosságában; minélfogva ezen egyházak nagyobb része, a kisebb kápolnaszerűek épen úgy, valamint a nagyobb többhajósak egymás között, annyira hasonlítanak minden tekintetben egymáshoz, mintha nem csak egy és ugyanazon kor és idomnak de egyszersmind kéznek is művei volnának, s azonos építőmestertől származnának.

Jellemző erre nézve Csallóköznek általam már előbb fölemlített azon legendája, mely nyilván mintegy ezen körülményre is vonatkozva beszéli, hogy Csallóköz hasonló kinézésű 12 régibb templomát sz. István a 12 apostol tiszteletére építtette, midőn itt is a népnek a keresztyén vallást hirdette. Ő maga a mai Vajka nevű érseki városka helyén lakott, mely nevét is előbbi Vajk nevétől vette volna. A monda szerint ő ültette szinte itt azon szokatlan nagyságu és vastagságu, kétségtelenül több századot számító somfákat is, melyek az egyház körül levő kertben maig láthatók. A 12 apostol tiszteletére sz. István által épült ezen 12 csallóközi egyház neve különböző eltérésekkel jön elő, miután némelyek a régiebbek közül, melyekről eredetileg a hagyomány szólt, újabb időben újonan épülvén, helyökbé a népmonda régiebb kinézésű más egyházakat kezdett nevezni; mások ismét idővel véd-szentöket változtatván, helyökbé szinte oly újabbak neveztettek, melyek valamely apostol nevére szentölvék *).

212. és X. 8. 624, 625 és 631. lapon; hol, mint az idézett helyekből látjuk, akkorában nevezetes idegen mesterek is működtek. Jelenlegi székes egyháza is körülbelül ezen korban keletkezvén, mint már említém: valószínűleg nem minden befolyás nélkül volt a véle viszonyban levő csallóközi egyházak ezen időbeli építkezéseire. — Még inkább ismereteseek Mátyás nagyobb szerű s művészibb vállalkozásai, kiről azonkívül, mit rendkívülít a budai és visegrádi királyi paloták földszíntésében tett, el lehet mondani, hogy alatta s általa kezdve a bécsi sz. István egyháztól a pozsonyin át egész a kassaiig, ezek stb számos egyháznak gyakran századokon át is tartott építkezési munkálatai nagyobbára béfejeztettek.

*) Több vagy kevesebb eltéréssel közönségesen a következő egyházak neveztetnek: 1. Csötörtök, 2. Somorja, 3. Püspöki, 4. Szent-

A részletes leírásban néhány egyháznál még majd különösen fogok erre utalni, hol a legenda nem csak, mint általában az eset, a nép ajkán föntartotta magát, de az utóbbi századokból származó plebániái emlékkönyvek följegyzéseiben is előjön. — Valamint ezen sz. istváni első egyház-építésekről szóló és hazánkban általánosan elterjedt ájtatos hagyományainkat nem lehet eléggé kegyeletesen méltányolnunk *);

Györgyár, 5. Sz. András vagy ma Szarva, 6. Várkony, 7. Pruk, 8. Kürth, 9. Szerdahely, 10. Egyház-Gellye, 11. Paka, 12. Alistál, 13. Bős, 14. Karcsa, 15. Lég, 16. Misérd, 17. Gútor, 18. Szemét, 19. Ussor. A számon felül lévőkkal pótoltnak t. i. többnyire azok, melyek jelenleg már nem léteznek, újonnan épültek, vagy csak apostol védszentöket megváltoztatták.

*) Mint ezen nemzeti kegyelet vonásunkat már előttem egy szaktudós e tekintetben méltatta. Közlöm írata idevágó s figyelmet igénylő helyét. Lásd, Jahrbuch der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1856. Bericht über einen archaeologischen Ausflug nach Ungarn von Prof. R. Eitelberger von Edelberg 93-dik lap: „Zu den am meisten verbreiteten Irrthümern (t. i. hazánkban az építészeti emlékeket illetőleg) dürften folgende gerechnet werden. Vorerst bringt man jedes ältere Denkmal mit *Stephan dem Heiligen* in Verbindung. Wo immer eine alte Kirche existirt, und wäre diese auch in entschiedenen spät-romanischen oder gothischen Formen, immer heisst es, das Denkmal sey vom heiligen Stephan. Dieser Zug der Ungarn hat etwas rührendes und pöitisches. Der heilige Stephan ist Ungarn nicht bloss ein Individuum, er repräsentirt, man kann sagen, eine Idee; eine ganze Reihe von Begriffen findet in ihm ihren Mittelpunkt oder ihre Stütze. Die deutsche Nation hat keinen christlichen Nationalheros, der zugleich Landesheiliger wäre, an den sich eine solche noch immer lebendige Idee knüpfen würde. Wie ist ihr Karl der Grosse, der einzige, der sich mit Stephan dem Heiligen vergleichen liesse, und in seiner welthistorischen Bedeutung weit über dem ersten christlichen König Ungarns steht, wie ist ihr Karl der Grosse Fremd, unlebendig geworden? Wie lebendig, wie tief mit den nationellen Anschauungen des Volkes ist der Cultus des heil. Stephans in Ungarn, und wie anders steht es mit dem Cultus Karl des Grossen, des Bonifacius, Leopold des Heiligen und anderer Apostel und Helden des Christenthums in Deutschland? Wie ist in Ungarn die Phantasie immer und immer noch beschäftigt, das im Volke lebende Bild des grossen Königs auszuschmücken, und dasselbe wenn auch nicht zu erweitern — die Menschen sind auch an der mittleren Donau phantasieärmer und kälter geworden — so doch wenigstens so zu erhalten,

úgy természetesen értetődik, hogy azok a műtörténetben ott tekintetbe nem jöhetnek, hol ennek adatai határozottan ellenmondanak. Ámbár lehet, sőt valószínű, törvénykönyvünk adata nyomán is (Decr. S. Steph. II. 34.), hogy már sz. István korában ezen a vidéken is minden tíz falu csakugyan egy közös egyházat épített; sőt e mellett talán még mások is sz. István itteni személyes apostolkodása és befolyása által keletkezettek vagy egyenesen általa építtettek. Csak hogy a mai ezen egyházak gót és késő-gót, több századdal sz. István kora után keletkezett idoma eléggé meggyőzhet arról, hogy a jelenleg létezők közül egyetlen egy sem helyezhető sz. István korába; tehát az ő művének vagy alapítványának sem tartható; ámbár lehet, hogy talán egy ily előbbinek helyébe épült. Eltekintve egyébkint idomuktól, több egyháznál többé vagy kevésbbé világos adatok által is értesülünk későbbi keletkezésök idejéről; és pedig azon egyháznak is, melyeket a hagyomány kiválólág sz. István alkotványainak tart. Sőt ily egyeseknél még arról is okiratilag értesülünk hogy, mielőtt például a XIV-dik században a helyen kápolna vagy fiók egyház épült,

wie es ist? Mit den Kunstdenkmalen allerdings, wie sie jetzt existiren, hat der heilige Stephan wenig mehr zu thun. Auch von den kirchlichen Denkmalen, die ursprünglich ohne allen Zweifel von diesem grossen Könige gegründet worden sind, ist kaum eines mehr, selbst nur in bedeutenderen Trümmern vorhanden. Die meisten sind im Laufe der Zeit meist in Folge kriegerischer Ereignisse zerstört, umgebaut und wieder zerstört und wieder erbaut worden, so dass vom ursprünglichen Baue meist nichts mehr übrig bleibt, als die Erinnerung. Das letzte interessante Denkmal aus der frühesten christlich-magyarischen Zeit ist bei dem Graner Dombau zerstört worden, mit einer Gesinnung, von der man nicht weiss, soll man an ihr mehr den Mangel an Pietät für das Heilige, oder an Ehrfurcht für das Historisch-ehrwürdige tadeln. Lange Zeit sind die letzten Stephanischen Monumente als überflüssig's Baumaterial an den Ufern der Donau ge'egen". — Ehhez hozzá adhatom, hogy a sz. István egyházépítéseirol szóló hagyomány még hazánk határán túl is honos. Épen így tulajdonítja neki például a hazánkkal határos és egykor hozzá tartozott több helyen, mint Hainburgban és Német-óvárrott az osztrák nép régi egyházai építését, mint ezt magam halottam s a Religio (1856, II. 13. sz.) egyik levelezésében is olvasom.

azelőtt ott semmiféle más régibb egyház nem létezett (l. Egyház-Karcsát). De ezen kegyeletes hagyomány, mint mondók, egyszersmind a csallóközi egyházak föltűnő hasonlata bizony-ságaul is szolgálhat; látjuk, mint törekedett a közvélemény ezt azzal magyarázni, hogy keletkezéseket egy s ugyanazon alapítónak tulajdonítá. És lehet, hogy ily alapítóról, és talán épen királyi alapítóról, kinek befolyása által Csallóköz több temploma egy időben keletkezett vagy csak újra épült, még a hagyomány is emlékezett. A történet nevezetesebb személyei a regében folytonosan bizonyos kölcsönös viszonyban állanak, s az egyik-ről a másikhoz hasonlóbb vonás könnyen átszállt emerre. Így megeshetett volna, hogy a Mátyás király idejében vagy befolyása alatt Csallóközben csoportosan létesült új egyházépítések emléke, a későbbi hagyományban sz. István legendája körébe ment át, mint a melybe ezen vonás a népies emlékből inkább beillett.

A mellett hogy itt nagyobbára egymáshoz hasonló tárgyakkal, s a késő-gót idomnak már is kevésbbé szervezetes, ízlését pedig leginkább csak a külsőségekben helyező alkotványaival találkozunk, ehhez ezen emlékek még többnyire egyszerűbb kisebb falusi templomokból állanak. Ámbár pedig a gót idom e nemű kisebb műveknek is tökéletesen képes volt megfelelni; tagadhatatlan még is, hogy épen ezen stíl egyszerűbb kezelése és korlátozott alkalmazása által sokat veszít sajátlagi művészi díszében és magasztos kifejtésében. Ehhez képest itt is kisebb templomaink már külső alakjukra nézve is igen jelentékteleneknek mutatkoznak. Többnyire egyszerűn alakítva, a szentély vagyis karhely mellett csak egy hajóból és toronyból állanak, az úgy nevezett kereszt- vagy áthajót (Kreuzschiff, Kreuzvorlage, Vierung, Transept, Querhaus, Kreuzarm) általában nélkülözik. Azon egyházak is, melyek több hajóval bírnak, e részben többnyire szervezetlenül alakultak: vagy csak egy mellék oldalhajójok van, vagy pedig a középsőt ennek közép vonalára, úgy nevezett tengelyére (Axe) helyezett oszlopokkal választák el; ez által a hajó hasonló magasságu két részre osztva, némileg az úgy nevezett késő-gót csarnokegyházak (Hallenkirchen) alakját tünteti elő. Csúcsívezetők, melyet nagyobbára szinte csak szentélyekben talál-

lunk még épen föntartva, egyszerű kereszt- és válívezetből (Kreuzbogen és Scheidebogen vagy Querbogen és Quergurten; Henszlmann válaszíveknek nevezi az utóbbiakat) állanak. Az ívezet s ívgerincezet egyéb alakjai, mint az úgy nevezett szövedék vagy hálógerincezet és csillagívezet (Netzwerk, Sterngewölbb), daczára annak, hogy ezen mesterkélts és túlzott díszítményi alakzatok leginkább a késő-gót ízlésben kedveltettek, a mi másképp hasonló idomú egyházainkban itt ritkán, mindössze is talán kétszer jönnek elő, minek oka kétségkívül ezen egyházak egyszerűségében keresendő inkább, mintsem hogy tisztább, szervezetesebb alakításuknak volna tulajdonítható. Az ívgerincezet (Gewölbgurten és Rippen) közönségesen egymást felváltó apróbb és nagyobb horonyokból (Hohlkehlen), lemezekből (Platten), fél- és körtealakú hengerekből (birnförmige Wulste és Halbcylinder) levén alakítva, többnyire csak a falból kiszökő különfélealakú alakított vállköveken (Consolen, Krag- vagy Tragsteine) nyugszanak; sőt itt-ott egyszerűn minden közvetítés nélkül az oldalfalakból vagy az oszloptámok (Pfeiler) faltömegéből emelkednek ki. Az oldalfalak ennél fogva, nélkülözve az ívhevedereket és gerinceket tartó oszlopszálakat (Pfeilerbündel), egészen csupaszok és tagozatlanok maradtak. Az ablakok hasonló csupasz kajácsos (schräg) falazat mellett, többnyire keskenyebbek is, mintsem hogy a gót ízlésben annyira kedvelt díszművek (Masswerk) kifejtésének vagy csak megfelelő alkalmazásának is elegendő tért engednének; s a hol az alkalmaztatott is, a legegyszerűbb háromlevelű lóhere vagy hármass félkör-alakból (Kleeblatt és Dreipas-Masswerk) képeztetett; a másképp igen gyakori lán-gozott alak, az úgy nevezett halhólyag (Fischblase, francziában Flamboyant) szinte csak ritkán jön elő ott is, hol még az előbbieket is az idő foga meg nem emészté vagy a későbbi úgy nevezett újítások el nem rombolták, melyek alatt az ilyes finomabb részletek tudvalevőleg leginkább szenvednek. Az ajtózatot is az egyszerű csúcsívezet mellett, nagyobbára az úgy nevezett lapos lóhere- vagy hármasslevelű ív (platter vagy gestürzter Kleeblattbogen; Henszlmann szerint Bloxam angol művének német fordításában: der gerade überdeckte dreiblättrige Bogen) képezi. Igen ritka e mellett a késő-gót

idomban máskép gyakori kanyarú ív (geschweiffter Spitzbogen), vagy is az úgy nevezett számárlatív (Eselsrückebogen). Hasonló tömör, nehézkes és csupasz kinézésű külsejük is, melyet sem a fölszükő támívek (vagy szökívek Henszlmann szerint, Strebebogen), sem a magasba törekvő csücsművek (Giebelwerk) nem díszítenek; a rendesen alakított külső oldaltámfalak is (Strebe Pfeiler) legföljebb háromszor tagozva, idomtalan tömör faltömeget képeznek, fölül egyszerűn rézsutosan végződnek, s a máskép gyakran alkalmazott diszművek, mint a tornyocskák (Fialen), mennyezetek (Baldachine), csücsművek ezeken is általában hiányzanak. A karhely vagy szentély a gótidom legközönségesebb alakítása szerint a nyolcszögből képzett három oldallal záródik; egy-kétszer egészen egyenesen is, lapos záródással végződik. Ritkán, és többnyire csak az egyház belsejében, a szentségházakon jön elő, mint diszrészlet, egy-egy oszloptornyocskára (Fiale), tekediszítmény (Bosse), levélsomó (Krabbe) vagy keresztvirág és rózsa (Kreuzblume, Rosette); és kívülről csupán a négyszögű tornyok fölött emelkedő sokoldalú (többnyire nyolcszögű) gula csücsfödözet (mehrseitige pyramidale Helmkrönung), oldalain a hasonlóan alakított négy kisebb melléktornyocskával, hirdeti a gótidom magasba törekvő irányát; míg belül ismét csak az ívezet gerincei és zárkövei (Gewölbschlussstein), valamint a vállkövek domborművei s az itt-ott teljesebben fennmaradt, gyakran kiválón izletesen és művészileg alkotott szentségházfülkék és tornyocskák (Sacramentshäuschen) emlékeztetnek egykori művészi díszökre. Mert jelenleg az eredetileg talán bővebben létezett és művészibb alakítással bíró díszrészletek is, részint a romladozás és elhagyottság, részint pedig az oktalan újítások által annyira megsértve s eltorzítva, hogy a legtöbbször csak ezen romtöredékekből vagy a mészkéreg és vakolat alól előtűnő részletekből sejthetjük az egésznek eredeti alakját.

Vége figyelmet igényel még azon körülmény is, hogy nagyobbára mindezen építmények anyaga téglából áll. Csallóköz, mint láttuk, kőanyag híjával lévén, ennek távol vidékről hozatala természetesen igen költséges lehetett. A téglanyagból való építés azonban már általában nem kedvez a

monumentális művészibb idomok kivitelének, legkevesbbé pedig a gótnak, melynek különösen sajátja az egyes részek finomabb és gyöngédebb szervezése s ennél fogva tagozása. Ennek kivitelét a gyöngébb és művészibb formákra nehezen alkalmazható téглаanyag nem igen engedi; minél fogva megfelelőleg csak a faragott kő használható. Ennek hiányában ugyan Németország egyes részeiben már a román és gót idom korában sajátos művészibb téглаépítészet képződött, melyben a téглаanyag szinte díszrészletekül is kiképezve művészileg alkalmaztatott, s a téglák külseje fénymázolva lévén, ezeknek saját ékességet kölcsönzött. Ellenben Csallóközben a téглаépítészet a közönséges szükségleten fölül nem emelkedvén, természetesen ezen emlékek művészi alakításának csupán hátrányára szolgált. A téглаanyag kevésbbé szilárd volta miatt már a tartósság tekintetéből is tömörebb egyszerű oldalfaltömegek igényeltetnek, melyek a faragott kőépítészetben a gót idom támszerkezete mellett teljesen nélkülözhetők. Innét hogy ezen gótidomú építészeti emlékeinknél szinte a falrendszer uralkodik, mint az a román idomnak sajátja inkább, mintsem a gótnak. Ámbár tekintetbe jöhet az is, hogy a gót építészet hanyatlása korában a gót ízlés is mindinkább ezen jellemet kezdé fölvenni. A tömeges szervezetlen és tagozatlan falrendszer a támoszlopok és ablakok közt, ezeknek ritkultával, mind tágasabbra kiszélesedik, míg belül az oszloptámok és szálak eltüntével a csupasz tagozatlan falazat állott elő.

Díszítményi részletekül ellenben ezen műemlékeinknél mindenütt faragott követ találunk használva, mint ivgerinczekül, váll- és zárkövekül, ajtó- s ablakfeleknek stb. Valamint pedig a téглаépítészet ornamentikáját nélkülözik, úgy föltűnik az is hogy, miután fénymázolt téglák sem alkalmaztattak, mikép volt összehangzásba hozható vörös téglafalaikkal a faragott fehér homokkőből készült díszítmény? Ennek tarkaságán a mai ízléstelen kor természetesen egyszerűen azzal segített, hogy mind a kettőt egyformán bevakolja és bemezeli; de mit eredetileg, midőn a vakolás és meszelés nem volt oly szükséges palliatív szer az ily műveknél mint jelenleg, nehezen tehetünk föl; máskép mire való is volt volna ezen ékes kőfaragvány-részletek alkalmazása, ha azok úgy

fölismerhetlenné téve bémeszeltettek volna, mint most láthatók. Fölvehető tehát egy részt, hogy csakugyan a vörös téglafalazat s a kőfaragvány-részletek minőségökben hagyattak, és talán éppen ez kölcsönözhetett a máskép tömör épülettestnek változatossága által némileg élénkebb szervezetes tagozást. Más részt azonban kétségtelen, hogy ezen egyházak egy része már eredetileg alfresco festményekkel volt belülről, sőt némely kívülről is, legalább egyes részeiben, diszítve. Vajjon állítható-e ez mindnyájáról? most már aligha lesz meghatározható. Adataim legalább, mint alább az egyes helyeknél előkerülnek, csak néhányról szólnak már; míg magok a festmények alig egy-két jelentéktelen töredékben szemlélhetők; ámbár itt-ott a mészkegereg alatt bizonyára még egyes nagyobb részletek lappanghatnak.

Emlékeinknek ezen általános jellemzése után, talán méltán kérdezhető volna, vajjon csakugyan érdemes-e még ezután is minden ilyen csekélyebb falusi gót egyház stb részletes leírásába ereszkedni? Általában ugyan ezen érdemben nem nyilatkozom, miután ez bizonyos tekintetben, s talán mindenütt másutt is, fölsőlegesebbnek látszhatik, mintsem nálunk, hol az ily ismertetéseknek még nem csak teljes híjával vagyunk, de sőt általában emlékeink létezéséről is, talán egy-két nevezetesebbet kivéve, nincs tudomásunk.

Ennél fogva már általában kívánatos lehet, hogy valahányszor egy újonan felfödözött műemlékkel előállunk, mindannyiszor leírásunk műavatott és kimerítő ismertetése által egyszersmind kezességül szolgáljon arra nézve, hogy az illető emlék csakugyan azon idom- vagy kor műve, melynek azt tulajdonítjuk; mit máskép, csupán általános jellemzéssel: hogy román, gót vagy más idomnak műve, a mily könnyű volna elvégezni, annyira fölsőleges és célátalan eljárás lehet, miután a műleírásban nem csak egyes gót stb emlék létezéséről, miről úgy is senki sem kételkedik, akarunk tudomást szerezni, de ezen idomoknak hazánkban sajátlagibb kifejlődését, elágazását, sajátságait kívánjuk megismerni. Ez volna véleményem szerint egyszersmind azon általánosabb műtörténeti szempont, mely az ily részletes tárgyalásnál tekintetbe jön, s azért nem csak jogosult, de sőt igényelhető műtörténetirodalmi kel-

lék. Az egyetemes műarchaeologia és műtörténet szempontjából tekintve, ugyan is nem lehet azzal megelégednünk, ha a különböző műidomok korszakából csupán egyes, vagy csak néhány kitünőbb és nevezetesebb emlék leírását bírjuk, miután a stíl alkalmazásának, gyakorlatának és sajátosságainak becse és érdeke nem csak a kitünőbb művek kizárólagos tulajdona, hanem minden kisebb alkotmányában is, tehát minden falusi egyházban is, kiváló alkalmazásában nyomozendó, és ez által az egészzet igazoló egyformaságában, e mellett pedig ismét eltérő egyes részleteiben is tanulmányozható; azért nyilván összes jellemző vonásai csak a különböző vidékek összes tárgyai alapos vizsgálatának részletes eredményeiből határozhatók meg.

Kétségtelenül a hasonló tárgyak és idomok ismételt leírása a kevéssé avatottra vagy épen teljesen avatatlanra nézve, ha nem értéktelennek, úgy úntató és fárasztó olvasásának fog látszani. Ki kell tehát nyilatkoztatnom, hogy ámbár iratom a közértelmességnek szántam, még is leginkább a műértőt tartottam megírásában szemem előtt, kinek minden állításomról számolni tartoztam. De egyébkint is az e nemű alapos tárgyalást már a dolog fogalma önkint megkívánta; s itt kérdésbe talán csak a kisebb tárgyaknak is általában tulajdonított fontosság jöhetne, a mennyire ezen vizsgálat azokra is egyaránt kiterjeszkedik. De ez is magából önként következik, miután nem volt és nem lehetett célom csupán egyes korszakot alkotó nevezetesebb, s azért legalább nagyobból többnyire ismeretes kitünőbb műemlékeink leírását összes műemlékeink ismertetéseül kiadni. A kisebb tárgyaknak is részletes leírásába kellett tehát ereszkednem, hahogy eddig teljesen ismeretlen emlékeinket s azok becsét csukugyan ismerni és méltányolni akarjuk, és hogyha azok jellemzésében a bebizonyítással adós maradni nem akarok. Csak ez által lehet ezen eddig homályos sőt kétes térre nálunk is világot deríteni, mely azután innét az összes műtörténetre, sajátlag pedig a mienkre, műemlékeinkre, ez által pedig egyszersmind az összes hazai történelemre átsugározzék!

Gyűjtsük össze tehát ezen a téren is töredékeinket, nehogy véglen elveszszenek, s az által is megint szegényebb le-

gyen múltunk, a jelen és jövő. Ha a megmaradt morzsalékokat összeszedjük, talán lesz még néhány kosárral is!

Colligite fragmenta ne pereant! (Joan. 6. 12.)

1. *Alistál* (Pozsony vármegye). A helység közepén emelkedő dombon álló kath. plebániái egyház késő-gót ízlésben épült. Körötte egykori védfala rommaradványai láthatók; egy része a plebániaépület háttérében még jelentékeny magasságban fönáll, és lörésekkel is el van látva. Ezen védfal már szemlátomást jóval jelentékenyebb, mint falusi egyházaink egykor általános és még sok helyütt föntartott, sőt lörésekkel is ellátott e nemű falkerítése, melyek szinte többnyire a lakosok ideiglenes védelmi ellenállására szolgálhattak egy részt, míg más részt a templom körül helyezett temetőnek is kerítéseül alkalmaztattak. Itt azért, úgy látszik, hogy ezen tetemesebb bástyaszerű falak egy előbbi kisebb erőd vagy várdá maradványai lehetnek, melynek a jelenlegi egyház mintegy közepén állhatott. Erre utal azon körülmény is, hogy az egyház északi oldalán álló, és még lörésekkel is ellátott torony a kis egyházhoz mérve tetemes szélességű: 16' hosszú és 18' 4" széles; míg maga az egyház szélessége belső világában (írn Lichten) csak 16', 8" számít. A helynek állítólag okiratokban is előjövő latin neve: *Stabula Regia*, talán szinte az itt létezett egykori királyi ménesekre, majorokra, vadászlakra vagy várdára utalhatna *). A vidéket mint királyi mu-

*) Tudomásomra ugyan ezen latin neve kiadott okiratainkban elő nem jön, csupán a helyben szóbeli közlés nyomán értesülök felőle. Okíratilag Alistál csak 1391-ből ismeretes (Cod. Dipl. X. 1. 734.); s ezen okírat is arra utal, hogy királyi birtok lehetett egykor, miután birtokosai mint „nobiles Tavernicales“ jelennek meg. A hely magyar neve nyilván *al-* vagy *alsó-istállót* jelentene, épen úgy mint tőszomszédjában fekvő fiók helysége neve *Filistál*: *Föl-* vagy *Felső-Istállót*. Ámbár ezen utóbbi helynevet, mint azt egy 1295-iki okírat (Cod. Dipl. VI. 1. 353.) Faristárnak írja: „possessio Faristár nominata in Challocköz existens“, Jerney és Czech (Magyar Nyelvkinccsek 165.) egy más, általuk előhozott 1206. okírat szavai nyomán Forster vagy Vorstehertől eredtetik: „quod nec rex, nec comes Posoniensis, nec etiam

lató és vadászhelyet általában igen élénken említik még az Alistál tőzsomszédságában lévő *Mad* helységről Mátyás király idejéből szóló népmondák is (lásd Nagy-Madot). A plebánia levéltárában előjövő XVII-dik századi pöríratok tanuvallomásai szerint, a torony még akkor is négy ágyuval volt fölfegyverezve a portyázó törökök berohanásai miatt. Ezen pör szerint a katolikusok és reformátusok az egyház birtokára egyaránt igényt tartottak; a XVI-dik században ugyanis a reformátusok birtokába jutott, kiktől a katolikusok a XVII-dik század második felében erőszakkal visszafoglalták; miután mind a két felekezet birtokáért huzamosan változó szerencsével küzdött; mi között, úgy látszik, az egyházépület is nem kevesett szenvedett.

Az 1694-diki egyházlátogatás jegyzőkönyvében már a templom igen régi épületnek mondatik, melynek szerinte alapítója ismeretlen. Ugyan itt említetik, hogy az egyházat körülvevő temetőben egy régi halotti kápolna is állott: *antiqua capella sub qua adhuc ossarium visitur*. Ily halotti kápolnák, úgy nevezett Carnariumok, alattok létező sírbolttal és csontházzal vagy ossariummal a XII. és XIII-dik század román ízlésű építészete korában közönségesen kerek alakban épültek a régibb és tekintélyesebb anyaegyházak körül elhelyezett temetőben. Ezeknek valamint az anyaegyházak mellett állott hasonló idomú keresztelő kápolnáknak egyházépítészeti műemlékek tekintetében jelentékenységet leírásom folyamán előjövő hasonló tárgyaknál még bővebben fogjuk látni, s itt az adat által,

Faristar aliquid iuris inde habeant.“ De abban nyilván hibáznak, hogy ama Faristár helynevet, a mai csallóközi Filistállal azonosnak tartják. Mert ezen, az 1295-diki okiratban említett Faristár kétségtelenül az, mely egy más, 1337-diki okirat (Cod. Dipl. VIII. 4. 261.) leírása szerint Pozsony mellett, Papfalva, Ivánka és Cseklész között egykor létezett, és melynek ma, úgy látszik, semmi nyoma. Mert aligha valószínű Gyurikovics azon véleménye is, melyet ezen okirat egy más átvételéhez megjegyzett (L. Cod. Dipl. VIII. 6. 141.), hogy ezen Faristár alatt a mai Pruk értendő, miután ez már előbbi okiratokban is folyvást ezen utóbbi néven jön elő (l. Prukot). — Egyébként megjegyezhető még az is, hogy az Alistálhoz egy órányi távolságra levő Szakáloson is királyi ménesek voltak már a a XIII-dik században (Codex Dipl. IV. 3. 447.).

miután ezen kápolnának jelenleg már semmi nyoma, csak az itteni egykori jelentékeny egyházépületekre figyelmeztettünk. Hasonlón említi ezen egyházlátogatás a régi szentségház (Sacramentshäuschen) az egyház oldalfalában: tabernaculum in pariete cratibus munitum. Ezen fölül azonban nem maradt föl egyéb adat az egyház régibb korából; sőt a régibb plebániái egyházak sorozatában sem találjuk megemlítve, melyek pedig máskép, mint látni fogjuk, Csallóköz régibb plebániái egyházait meglehetősen teljesen adják.

Mai alakja szerint ítélve az egyház, úgy látszik, a XV-dik századi késő-gótizálás idomában épült. Szentélye a gót egyházak közönséges modorában a nyolczszög három oldalával záródik. Boltozatát a hazánk gót építményeiben általánosan dívó nyomott csúcsív képezi, mely már a félkörív alakjához közel áll; valamint ezen alakítás épen úgy a gót izlés kezdetén, mint hanyatlása korában szokásban volt. Az ívezet erőteljes horonyokkal (Hohlkehlen) és lemezekkel (Platten) tagozott gerinczei (Rippen) egyszerű, de szinte erőteljesen hengerekkel (Wulst) és horonyokkal tagozott, és hegyesen végződő vállköveken (Consolen) nyugszanak. Az evangéliumi oldalfalon láthatók még az egykori szentségház nyomai: az egyszerű falfülke nyílását szinte horony, henger és lemez tagozat szegélyezi. A valamivel szűkebb és rövidebb szentélyt a tágabb és hosszabb hajótól a szokott vál- vagy diadalív (Scheidebogen, Triumphbogen) választja el. Az előbbi hossza belső világában (im Lichten) 22', szélessége 15', 4'', magassága 36'. A hajó hossza 24', 4''; szélessége 16', 8" *). Az utóbbinak bedőlt ívezetét jelenleg lapos födőzet, vakolt gerendázat (Stuccador) pótolja; eredetileg, mint a külső oldaltámok (Strebe Pfeiler) mutatják, szinte mint a szentély, csúcsívvü keresztboltozattal bírt; most

*) Ezen első alkalommal egyszer mindenkorra megjegyzem hogy, ámbár a mértékvételben szabályszerűen jártam el, még is megengedem, hogy különböző helyen alkalmazva itt-ott kisebb vagy nagyobb eltérések jöhetnek elő. Ennek okai egyébkint a műértők előtt úgy is ismeretesek: minők az épületfalak üledése, tágulása, gyakran a már eredetileg is egyenetlen alkotás; leginkább pedig az újítások, a többszörös vakolatok vastag, egyenetlen kérges stb. E miatt az ily mértékkülönbség közönségesen néhány újjnyi vagy csak vonalnyi, gyakran azonban sokkal tetemesebb is lehet.

ujabb ablakai is közönséges négyszögű alakúak ; csak az egyház kapuzata, valamint a sekrestye nyílása is, megtartá eredeti késő-gót idomú, laposan átszelt hármalevelű ívét (platter Kleeblattbogen). Anyaga részben teglából, részben termésköböl áll ; falazata általában valamint faragott ködísztímenye is többször bevakoltatott és meszeltetett. Kivülről a boltozat szerzetének megfelelően oldalfaltámok (Strebe Pfeiler) alkalmazvák, fölül rézsutosan végződve, előszökő talapzatukkal együtt háromszor tagozvák. Tömör, erősen előszökő alakításuk leginkább jellemzi az épület késő-gót idomát. Az egyház éjszaki homlokzatán három emeletben magasló négyszögű torony fődözetét a gótidomú nyolczoldalú gulacsúcs-tetőzet képezi, négy oldalán a kisebb hasonalakú tornyocskákkal körülvéve.

Az egyház később kori belső szegényes butorzata közt egy régibb, talán XVII-dik századi olajfestmény vonja magára a figyelmet. Tárgya magyarországi sz. Margit, a szokott helyzetben állva, koronás fővel, domonkosi apácza-öltönyben, s a typicus aranycsillagos kék lepelben előállítva. A festésnek sem jegye sem neve észre nem vehető rajta, de a jeles mű kitünő művészre mutat.

2. Ugyan itt a reformátusoknak is van egyházok : a jelen század elején keletkezett közönséges szükségleti épület.

3. *Alsó-Bár* (Pozs. várm.). Okiratilag említve 1300. (Cod. Dipl. VI. 2. 298.) *). Ujabb kath. piebániai egyháza állítólag egy régibb kápolnához épült, mely annak jelenleg szentélyét

*) Ámbár ezen okirat csupán Bárt említvén, valószínűbb hogy az Felső-Bárra (l. ezt) vonatkozik. Ennek egyik része jelenleg is hasonlóan *Al-* vagy *Alsó-Bárnak* neveztetik. Lásd Korab neszky, Geogr. Hist. Lexic. 31., ki azonban ennél fogva a fönnbbi helységet emez utóbbival összezavarja. Ellenben a régi plebániák jegyzékében Pázmánynál (Péterffy Concilia II. 271. kiadása szerint) itt két Bár jön elő, egyik a szövegben *Egyházas-Baarnak* írva (Péterffynél sajátlag hibásan *Egyházas Baa-nak* nyomtatva, míg a jegyzék előbbi kiadásaiiban, mint a Szelepcsényiében 95. lap, helyesen *E. Baarnak* íratik); a másik a pótló jegyzékben (Péterffynél i. h.) egyszerűn csupán *Baar* volna; mi tehát ezen két különböző csallóközi helységben létezett régi plebániáról tanúskodnék; hahogy még is azon pótlójegyzék a szövegbeni hibás írás miatt ugyanazon hely nevét nem ismétli. Mi annál valószínűbb, mert hasonló ismétlése azonos neveknek ott más helyeknél is előjön.

képezné, régibb építészeti idom nyomai azonban ezen sem vehetők észre.

4. *Apácza-Szakálos* (Komárom várm.). Talán ezen a helyen volna keresendő azon két régi egyház egyike, melyeket egy 1268-diki okirat (Cod. Dipl. IV. 3. 448.) ezen a vidéken két Szakálos nevű helységben említ, hol most azonban két ilyen nevű falu mellett még két pusztaság is létezik, ú. m. Lak- és Apácza-Szakálos, Túri- és Bálvány-Szakálos, s miután az okirat ama kettőnek előnevét nem említi, bizonytalanságban hagy legalább ezen helyre nézve (lásd a más kettőre nézve alább, illető nevek alatt). A helység a pozsonyi Klára-apácza birtoka volt, honnét nevét is vette. Jelenleg itt csak a reformátusoknak van templomuk, közönséges újabb modorú épület.

5. *Aranyos* (Komárom várm.). Okiratilag 1267. és 1268-ban említettetik (Cod. Dipl. VII. 1. 343. és IV. 3. 448.). Véleményem szerint aligha ezen Aranyos értendő az e nevű kiváltáságos régi plebánia alatt, melyet a pázmányi jegyzék nevez (Péterffynél i. h. II. 268.). Jelenleg itt is a reformátusoknak van templomuk; gót modorban a sokoldalú gulacsúcsesal tetőzött tornya nyilván csak modoros utánzás. Egykorúak tanúsága szerint az egyház tornyostúl a múlt század végén épült.

6. *Baka* (Pozs. várm.). Okiratilag mint királyi udvarnokok telepe 1274-ből ismeretes (Cod. D. V. 2. 190.). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia Boka név alatt jön elő (Péterffynél i. h. 271. a pótjegyzetben). Múlt századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei egy régibb itteni egyházzól emlékeztetnek, melynek alapítása kora szerintök ismeretlen volt. A leírás szerint gót ízlésben lehetett építve, miután sokoldalú gulacsúcsos tornya említettetik. A mostani kath. pleb. egyház 1770-ben késő renaissance-féle ízetlen modorban épült.

Főoltárán a Minden-szenteket előállító olajfestmény az e nemű jobbak közé sorolható.

7. *Bálvány-Szakálos* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta ismeretes (Cod. Dipl. IV. 3. 448.). Mint régi plebánia neveztetik Pázmány jegyzékében (Péterffynél i. h. 270.). Fényes szerint (Magyarország Statist. és Geogr. Állapotja I. 141): „Hajdan és pedig még 1530 körül népes és nagy jobbágyfalu volt, s elpusztult egyházának romjai most is láthatók.” A f.

idézett és Apácza-Szakálosnál is említett 1268-diki okirat szerint (Cod. Dipl. IV. 3. 448.) itt volna tehát kétségtelenül azon két, ezen vidéken létező Szakálos nevű helységbe helyezett régi templomok egyike: ecclesia S. Georgii és S. Michaelis keresendő. A jelenleg egy gazdasági udvarból álló elpusztult helyen, néhány száz lépésnyire a Gúta felé vezető országutól, szántóföldek között egy kis halom emelkedik, mely körül régi sáncz-föhlányások nyomai láthatók. A kis dombon szerte szórva találni még épületanyagok maradványait, faragott nagy köveket és számos fölálló szegélyű római téglákat, mint azok összeillesztve talán víz vagy légvezető (fűtő) csövekül használtattak ¹⁾, s az egykori római telephelyeken, mint például tudomásomra is Carnuntum helyén (mai Petronell és Németóvár Ausztriában) nagy számmal találtatnak. A rommaradvány egyéb használható téglá- és kőanyagát a lakosok ezen kőszegény vidéken természetesen építkezéseikre széthordották, s a helyen csupán töredékek, a nem könnyen elmozdítható néhány nagyobb faragott kődarab, meg a használhatlan alakú római téglák vagy ezek töredékei maradtak, melyek között fölíratosra hosszabb keresés után sem akadhattam. Lehet, hogy itt a Komáromtól egy óra távolságra fekvő helyen, talán római őrsők várdái voltak, melyek a Komáromnál lévő dunai átmenethez vezető útát védték, mely a Komárom általellenében fekvő nevezetes római Bregetio nevű (mai Ács és Szöny) ²⁾ telephez vitt. Vagy hogy épen ezen római telepek épületei rommaradványai hordattak ide a későbbi lakosok által valamely nagyobb építkezés alkalmával, minő talán épen azon régi, már a XIII-dik században fönlévő egyházé lehetett. E szerint ezen egyház kétségtelenül román idomú basilika volt volna, miután nálunk a XIII. században a román építészeti ízlés még folyvást divott, és az 1268-ban említett egyház már jóval előbb épülhetett. — Egyébkint

¹⁾ Lásd hasonló római téglákról Arneth ezen véleményét: Hypocaustum zu Enns. Jahrbuch der Centralcommission f. Erforschung und Erhaltung d. Baudenkmale. 1856. 61. l.

²⁾ L. Schönvisner In Romanor. iter p. Pannon. Comment. Geogr. 111 és 118. És Mannert véleménye szerint Bischoff und Möller: Vergl. Wörterbuch d. alten, mittl. u. neuen Geographie, 200. l.

maga a hely neve is: Bálvány-Szakálos, régi pogány telep különös istentiszteleti helyére figyelmeztethet. Talán mint ilyen már a rómaiak korában nevezetes volt, s ennek emléke még a pogány-magyar korban is a helyhez, lehet az ott létezett s fönmaradt bálvány szoborhoz tapadhatott. Később a helyre azután következetesen, a XIII-dik században már létezett nevezetesebb, sz. Mihály vagy sz. György nevére szentelt egyház épült. Akárhogy legyen is, az itt létező rommaradványok s az okirati adat nyomán kétségtől e helyen két nevezetes tárgyat: római maradványt és román építészeti ízlésben keletkezett egyházat jegyezhetünk föl *).

*) Ennek leírása után veszem észre *Fényes* jeles újabb, fájdalom megszakadt töredék munkájának: „A magyar birodalom statisztikai, geographiai és történeti tekintetben. I. kötet. Komárom vármegye. Pest. 1848“, *Bálvány-Szakálosról* szóló nevezetes adatát (116. lap), mely a hely vizsgálata alkalmával figyelmemet elkerülte, miután *Fényes* most nevezett iratát előbbi, a szövegben idézett munkája második kiadásának véltem csupán. A leírás között pótolom azért néhány tárgyunkra szóló adatát. Nevezetesen tudósít ebben a többi közt Bálvány-Szakálosról tovább, hogy „hajdan népes helység volt, s a reformátusok anyaegyházát bírtak, mely másfél századdal ezelőtt elpusztulván, az úrasztalához való ezüstedények Megyerésre tétettek, s ott maig is használtatnak. Mind a kehelyen, mind a tányéron metszve e szavak olvashatók: „*Bálvány-Szakálosi reformált ekklesiáé.*“ Van e pusztának délkeleti szélén egy kerek domb, mely mesterséggel készült, s a rendes földszínnél 4—5 öllel magasabb, melyen *közmonda* szerint a régi rómaiak idejében municipium volt. Az épület elpusztulván, maradványaiból a mostani tisztikar épült; az alaphól, mely sok öltre a föld alatt tart, s földalatti rejteke is volt, mostanában ásták és vágták ki a csaknem egygyévált köveket, s mit még eddig fel nem használtak, most is köből számra ott hever. Mint egy kövöni felírat mutatja, municipium volt Szakálos Jupiternek szentelve, s hihető, hogy Szakálos szobra is fenállván, a magyarok innen nevezték el a helységet Bálvány-Szakálosnak, vagy Szakálos-Bálványnak. Az ispáni lakon egy kőtáblán e betűk olvashatók:

I. O. M.
PRO SALVTE
COL.

azaz: Jovi optimo maximo, pro salute coloniae vel colonorum. E tábla hihető, hogy Ács vagy Szöny környékéről hozatott ide valamely keresztyén templom építéséhez, mert többek szerint a rómaiak a mostani Csallóközben megtelepedve nem voltak.“ — Eddig

8. *Ballony* (Komárom várm.). Okíratilag 1252 óta (Cod. Dipl. V. 2. 190. 1284: u. ott 3. 231., Jerneynél Magy. Nyelv-kincsek, 172. lap Czech kiadatlan okírataiból: 1279.) ismeretes, mint Terra pulsatorum, t. i. a győri székesegyház szolgálai vagy harangozói telepe vagy birtoka *). Régi egyháza helyén, melynek kora s idoma ismeretlen, jelenleg újabb ízlésben épült kath. plebániai egyház áll.

9. *Béke* (Pozsony várm.). Okíratilag 1252 óta nevezve (valószínűleg legalább ezen helyre vonatkozhatik a Cod. Dipl. VI. 2. 137 és VII 5. 296. előjövő név). Mint régi plebániai egyház Pázmány Jegyzékében előjön (Péterffynél i. h. 271.). Hasonlón Weke név alatt a pozsonyi főesperesség alá tartozók közt említi az 1390-diki okmány (Cod. Dipl. X. 8. 314). Jelenleg mint főkegyház Csötörtökhöz tartozik, melynek em-

Fényes. Miután, mint előbb megjegyeztem, ezen adat a hely vizsgálata alkalmával ismeretlen volt előttem, s a helyben sem értesültem az itt említett felírtas kő iránt, mit sem tudok róla mondani. Határozatlanul hagy egyébkint Fényes adata is azon második felírtas kő iránt, melyen állítólag egy Szakálos Jupiterre vonatkozó felírtas állott volna. Azon véleményt illetőleg, hogy ezen római építési anyag a dunántúli római telepek helyéről hozatott ide, már magam is a szövegben ezen értelemben nyilatkoztam. Mind a mellett tekintetbe jöhet, hogy a széleiken fülálló oldalú római téglák, melyek ezeknél csövek, légfűtésre stb alkalmaztattak, nehezen lehettek volna használhatók; s az, hogy itt maig nagy számban találhatók, mégis arra látszik utalni, hogy itt eredetileg csakugyan római épületek állottak, melyek anyagából és helyén épülhetett azután azon régi 1268-ban már itt említett és fennebb tárgyalt egyház. Vajjon a múlt században, Fényes adata szerint, itt elpusztult református templomul még szinte ezen régi egyház szolgált-e?

*) V. István, IV. László és Hunyadi János által kiadott, valamint más kéziratban levő s Ráth Károly szívességéből velem közölt okíratokból kitűnik, hogy a helynek egy részét már sz. István a győri egyháznak adományozta, lakóit harangozóivá kötelezvé. A nevezett későbbi uralkodók a káptalan kérelmére adómentesekké tevék ezert őket. A harangozási kötelezettségtől csak a múlt században válták meg magokat. Hasonló harangozók telepei, valamint más okíratainkban is előjönnek (lásd, Vajka és Felső-Szeli alatt), úgy a középkorban egybütt is léteztek. Innét talán, hogy bizonyos helységek lakói mint ügyes harangozók nevezetesek voltak; valamint ez az egyházi műarchaeologiák ezen részében főlemlítve található. Lásd például Otte, Glockenkunde 61. lap Ruhla lakóiról Thüringában.

lékkönyvei azonban szinte még mint önálló plebániát ismerik (l. Csötörtök alatt). Kis kath. egyháza régi kinézésénél és különösen a szentély vagy kar félkörű záródásánál fogva, mely némileg a román félkörű oltárhelyhez (apsis) hasonlít, eredeti román építészeti idomára figyelmeztet. Vajjon azonban csakugyan ezen ízlés korából való-e? nehéz meghatározni; miután a szentély ily félkerek alakítása, különösen a kisebb egyházaknál, a legújabb időkig folyvást szokásban volt (lásd Springer, *Baukunst des christlichen Mittelalters* 96. lap); és egyébkint is a félkörű szentély itt a kis egyházhoz mérve apsisnak vagy is oltárhelynek véve a szokottnál, aránylag legalább, nagyobbban mutatkozik, átmérője 20' lévén, míg a román apsisé nagyobb egyházaknál is (mint például a deáki hármashajóú basilikánál, lásd ezt alább) ennek körül-belül csak mintegy felét teszi. Másképp is hiányzó egyéb jellemzőbb részletek, mint a félkörív párkányzatmű (Rundbogenfries), melyek, lehet a gyakori újítások által, elenyésztek, nehezítik a határozott ítéletet. Mostani lapos tetőzete szinte valószínűleg bedőlt boltozatát pótolja; csupán körívű záródásu szűk kis ablakai, belülről és kívülről közepük felé szűkülő, föltünő kajakéssággal, emlékeztetnek ismét a román ízlés hasonló alakításaira. A templom hajójában is föltünő még egy ajtóbéllet (Thürwandung), mely előbb az egyház déli oldalfalába volt alkalmazva, és szemtanúk állítása szerint innét nem oly rég áttételezt az éjszaki homlokzatra, hol jelenleg a kapuzatot (portale) képezi. Tagozása a román, de méginkább a gót ízlés közös ékítményi modorában készült: bevájt horonyok és kidomborodó körtvélyalakú hengerek meg lemezek dúsan változtatják egymást; régi helyén maradt boltozata a nyomott csúcsívet mutatja, valamint az a még ki nem fejlődött vagy hanyatló gót ízlés sajátja. Ezen maradványok tehát összevéve némileg az átmeneti építészeti idomra (Transennalstyl; nálunk a XIII. század vége felé) utalának; hahogy a csekély nyomokból biztos következtetést vonni lehet, miután még ablakainak is nagyobb része megújított, és csak néhány, maradt még a leírt eredeti alakban; valamint boltozatát is mint mondók, általában lapos tető pótolja. Az építési anyag itt is csupán téglá, mint nagyobbára Csallóköz épületeinél.

Hasonlón fekvése is, mint Csallóköz valamennyi egyházáé kivétel nélkül, a bevett egyházi szabály szerint nyugattól (mely felé az ajtó s toronyhomlokzat áll) a szentélyvel keletnek irányoztatott. Végre ha még érdekelne a kis egyház terjedelme: a szentély fenebb adott átmérőjén kívül, a hajó hossza 31', 11'', szélessége 24', 5'' számít.

10. *Beketfalva* (Pozsony várm.). Az innen kiholt Beketfalvi Mórócz régi család törzshelye. Bél által dicsért (Notit. Hung. II. 243.), tornyokkal erősített és díszlő régibb várkastélya jelenleg részben lerontva, részben átalakítva létezik még.

11. *Benke-Patony* (Pozs. várm.). A csallóközi számos egymás mellett fekvő és külön előnevű Patony falucskák csoportja közül néhány határozatlanul már a XIII. és XIV. századi okiratokban említették. Hasonlón ezen Patony helységek egyike régi plebániái egyházzal is birt, mint az 1390-diki okmány plebániái jegyzéke említi: *de Pathon* (Cod. Dipl. X. 8. 314.); miután jelenleg egyikében sem létezik kath. egyház, s az adat a hely előnevét sem említi, nyoma teljesen kétes. A Benke-Patonyban jelenben létező igénytelen kis református imaház, mint szükségleti épület csak ezen század elején egy tágitott iskolaházból keletkezett.

12. *Bős* (Pozsony várm.). Okiratilag 1262—1274 közt gyakran ismételve említették (a bösi levéltár kiadatlan okirataiban s a Cod. Dipl. V. 2. 190. Nehezen vonatkozik ezen helyre az 1082. okiratban előjövő Beys, lásd Jerney, M. Nyelv-kincsek 20. és Cod. Dipl. I. 448.). Mint régi plebánia előjőn Pázmány Jegyzékében (Péterffynél i. h. 271.). Hogy jelenlegi egyháza eredetileg gót idomban épült, mutatja még egy fennmaradt csücsívű s a szokott díszművel képzett ablaka, hasonlón egy lapos hármalevélvű ajtóbéllete, valamint a szentély háromoldalú záródása. Egyébkint az egész épület kívülről és belülről későbbi barock modorbani újítások által átalakított. Fennmaradt még, úgy látszik, régi keresztelője (baptisterium, fons baptismalis) is: durva mivű hatszögletű homokkömcencze, szélesebb talapzatról emelkedő nyolczszögű oszlop-lábra helyezve.

13. Az itt létező *várkastély* egyik legrégibb nevezetes magyar főúri nemzetség, az Omodék vagy Amadék laka, haj-

dan várdaszerűleg tornyokkal és vízárkokkal volt megerősítve (l. Bél, Notit. Hung. II. 242. Fényes, Magyarorsz. Stat. és Geogr. Állapotja II. 472.). Jelenleg újabb ízlésben nyaraló palotává alakítottatott át (lásd képét közölve a Vasárnapi Ujság 1858. foly. 7. szám). Jelentékeny levéltára 1242-től kezdve számos, még kiadatlan eredeti okíratot tartalmaz ¹⁾. Egykori nevezetes családi képtára a leányágoni örökösök között szétoszlott ²⁾.

Ezen helynek egyébkint vidéke is archaeologiai és régi helyirati tekintetből érdekes. Már a hely neve: *Bös*, és mint régebben folyvást *Büös*-nek íratik, régi Besenyő telepre utalhat, minőket Csallóköz ezen vidékén csakugyan okírataink említenek; valamint a szomszédos Várkony is, mint már előbb figyelmeztettem, régibb kún, vagy még ősibb várkún, Varchonita, avarhún telep lehet. Jelentékenyebbek még a Bös körül okíratainkban említett régi helynevek mint: *Árpádföld*, *Árpádfoka* vagy *Árpádsoka*, *Villa Vitéz* ³⁾, *Bálványvíz*,

¹⁾ Az első 1242-ből Béla király adománylevele egy tatár elfogásaért; a többiek 1257, 1262, 1264, 1274 stb szinte nagybórá Böst illető adománylevelek. Nevezetesség alakja és tartalmára nézve Kún Lászlónak egy hártya okírata 5", 10" hosszú és csak 10" széles. Leíratuk megfelelő helyen fog közöltetni. Érdekesekek báró Amadé László a költőnek is ezen levéltárban őrzött levelezései és sajátkezű végrendelete.

²⁾ Félre téve a ház padlásán található még egy más régibb olajfestményű képgyűjtemény, mintegy 50 darab, 1650-ből nevezetes magyar államférfiak és országgyűlési tagok arczképei. Kétségtelenül azon gyűjtemények egyike, melyek Wideman ismeretes képes munkája (Comitum gloriae centum. 1647.) vagy az Orteliusi arczképgyűjtemények nyomán készültek, és hazánkban, mint épen nem ritkák, akkorában igen kapósak lehettek; ámbár, úgy látszik, jelenleg csak kevés helyütt találhatók már. Azonkívül is ezen munkák még jelenleg is mindenfelé forrásul szolgálnak a XVII. század nevezetes férfiai arczképei kiadásában, de a nélkül többnyire hogy ily esetben idéztetnék. Pedig ezen a téren is igen helyén volna már a kritikaibb eljárás.

³⁾ Lásd az 1274-diki okíratot Cod. Dipl. V. 2. 190 s köv. lap. és 1264-dikit Cod. Dipl. X. 2. 727. lap, miből kitűnik, hogy az előbbi okírat *terra Arpár* kifejezése, melylyel e helyet illeti, sajátlag *terra Arpádnak* olvasandó; így áll az csakugyan ezen 1274-diki okírat

*Pogánysziget*¹⁾; jelentőségeket pedig még azon körülmény különösen növeli, hogy ezen helyek mentében Padány felé régi sírhalmok is előjönnek (l. Padány alatt). Ezen hely tehát mindenfelől nyilván mint egyik őskori elpusztult nevezetes telepünk jelentkezik, melynek tüzetesebb archaeologiai vizsgálata is még érdekes lehet²⁾.

14. *Csákány* (Pozs. várm.). Okiratilag 1254-ben említetik, mint már ezen idő előtt is a zirczi szerzetesek pilisi apát-ságának birtoka (Cod. Dipl. IV. 2. 216.). Mint régi plebánia előjön a Pázmányi Jegyzékben (Péterffynél i. h. 271.) s az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenleg Csütörtök fiókegyháza. Előbbi, teljesen elenyészett plebániája és egyháza helyén álló újabb temploma keletkeztéről és viszony-tagságairól a szentély oldaltalába helyezett márvány kölap felirata ekkép értesít: *Haec D. Michaelis aedes a fundamentis erectae sunt Archipresule Szelepcsényi eodemque Abbate Pilisi.*

egyik eredetijében is a bösi családi levéltárban. Hasonlón a másik okiratban e helyt nevezett *Árpádfoka* valószínűleg *Árpádsoká*-nak olvasandó. A *soka, sika, chuka* helynév, különösen összetételekben, ezen táj okirataiban gyakran jön elő (p. o. *Dercsika, Györgysoka, Abony-chuka* stb). Ezen Árpád helynév előjön az uradalom régibb, múlt-századi térképein is, valamint maig is a hely népénél elferdítve él, az előtte jobban ismeretes árpához alkalmazva: Árpás vagy Árpasoká-nak mondva. Összevethető ezzel *Villa Arpa*, mi valószínűleg ismét *Villa Árpád*, s e mellett *Villa Vitéz*: a Cod. Dipl. VII. 3. 31. egy 1248-diki okiratában, valamint hogy ezt az ugyanerre vonatkozó 1380-diki okiratban — u. ott 140. lap — annak regestuma *Árpádnak* írja; erre utalnak variánsai is: *Arpaa* stb. Összehasonlítható szinte az 1181-diki okirat (Cod. Dipl. 2. 200.) helye, hol ismét *Villa Árpád* mellett *Villa Pogány* jön elő, mint a Bösi Árpádföld vagy Árpád-fokánál egy *Bálvány viz* és *Pogánysziget*; sőt mint amazok mellett régi sírok említettnek (Sepulchrum uxoris Beken), úgy itt is nem csak sírhalmok előjönnek, de az okirat a *Buken*-család birtokával, talán a mai Bakával, határosnak mondja. Egyébkint okiratainkban más Árpád helynevekre nézve lásd: *Árpád völgye* és *Vallis Árpád* 1374. Cod. Dipl. IX. 4. 630. *Possessio Árpád* Cod. Dipl. X. 6. 611. Hasonl. Jerney, Nyelvkincesk. 6.

¹⁾ Előjön szinte az előbb nevezett régibb térképen Árpádfölde mellett a bösi és várkonyi határ közt.

²⁾ Helyíratilag tárgyaltam e helyeket az Uj Magyar. Muzeum. 1858. foly. XII. füzetében.

Demum belli iniuriis nudatis parietibus in ruina iacuerunt, donec iure postliminii abbatia Pilissis V. Ord. Cisterciisium iuris facta, anno MDCCXII. Florianus Nezorin abb. Welehr. Pastovien. et Pilisiens. eosdem a ruderibus vindicasset. Nunc vero singulari in Deum pietate Philippi de Zuri Abb. Welehr. Past. et Pilis. agente et promovente P. Roberto Wlach eiusdem S. Ord. prof. et Administ. Csakanlens I InstaVratae noVa forMa Donatae reVICesCVnt. E szerint Szelepcsényi primás-érsek által épült, 1712. pedig s újabban 1824-ben kijavítottat s átalakítottat. Alakjára nézve a XVII. század óta divó késő renaissance ízlést mutatja; bensejét tetemesen előszőkő áll-oszlopvonalok (Lisene) díszítik; máskép három oldallal záródó szentélye és gulacsúcsos tornya a gót idom némi hagyományos és újabb időnkig is használt utánzásával alakítottat. Belül falai egészen alfresco festvék; a meglehetősen festett képek a szerzett legendájából és történetéből vett jeleneteket ábrázolnak; némely helyütt nedvesség miatt a festmény mar színét veszte. A művész neve sehol sem mutatkozik.

15. Az egyház mellett manzardi ízlésben épült, szögletein tornyokkal erősített emeletes kastély áll. Valószínűleg szinte Szelepcsényi érseknek az egyházzal egykorú műve. Jelenben a birtokos szerzet tiszti lakául szolgál. A mellette lévő régibb földszinti épületben észrevehetők a szerzetesek egykori cellái, az ebédlő terem és folyosók. Tömör, lefolyó dongaboltozatuk (Tonnengewölbe) régiségre mutat ugyan, ámbár a szegélyét díszítő félig emelt gipszmű (Stuckarbeit) újabbnak látszik *).

* Vajjon volt-e itt a czisterceitáknak csakugyan kolostoruk vagy épen apátságuk? Vagy csak residentiájok s úgy nevezett grangiók, hol ideiglenesen tartózkodtak? Bizonyossággal meg nem határozható. A szerzet előttem ismeretes történetirői mit sem tudnak a csákányi kolostorról vagy apátságról, de csak residentiáról sem (L. Heim: Notitia Hist. de Abbat. Ord. Cist. Mantissa sub Corona Hung. 149. és Chronicon Monast. Ord. Cist. Ad. S. Crucem et S. Gothard in Ungar. stb nem említik). Tudomásomra Turóczy László az első, ki Csallóközben a zirczi szerzet lakát említi (Ungaria c. s. regibus I. 298., 1768-diki kiadás) ezen határozatlan szavakkal „degunt ad S. Jacobi (ecclesiam vagy possessionem?) Cistercienses.” — Vajjon azonban ezen határozatlan Sz.-Jakab nevű hely alatt Csákányt

Közel Csákányhoz említették még *Apáczaföld* nevű pusztája is (Fényes, Magyarország. Statist. és Geogr. Állapota II. 472.), hol a helybéli hagyomány szerint régebben épülettörmök nyomai láthatók valának; jelenben teljesen elenyésztek. De ezen körülmény s a hely neve figyelmeztethet, hogy itt talán egykor nőszerzet is zárdával bírt; s talán ez éppen a zirczi apáczáké lehetett. Ismeretes hogy sok helyütt ugyanazon rend mind két nemének egy más mellett létezett zárdája. Más-

kell-e értenünk? Jelenben az egész Csallóközben nem jön elő e nevű hely; s a csákányi egyház is nem sz. Jakabnak de sz. Mihálynak van régtől szentelve, mint fenebb közölt felirata is tanúsítja. Azt sem tudom, honnét vette Turóczy adatát, miután forrását nem idézi. Gyanítom azonban hogy valószínűleg a Pázmányi Jegyzék (Péterffy, Concil. II. 275.) adott rá alkalmat, melyben a zirczi szerzetesek apátságai közt egy Duna szigeti sz. Jakabról nevezett apátság előjön: „Abbatia S. Jacobi de Insula Danubii fundata 1274.“ Ezen adatot Heim is közli (Not. hist. de Abbat. Ord. Cist. 166.) nyilván csupán az előbb idézett Pázmányi Jegyzék nyomán; a nélkül hogy a határozatlanul fölhozott Dunaszigetet Csallóköznek tartaná, mint Turóczy. Fuxhoffer (Monasteriologia Hungar. II. 127.) azonban ezen adatok nyomán még tovább megy, s ezen sz. jakabi ezisterezita kolostor helyét Csákányban véli. A fenebb idéztem okirati adatról látjuk hogy Csákány már 1254. előtt a zircziek pilisi apátságának birtoka volt, s hogy azontúl is maig aszerzethez tartozott. Lehet tehát hogy 1274-ben itt apátsága is keletkezett; mely azonban, úgy látszik, már a következő XIV-dik században nem létezett; mert a Pázmányi plebániái Jegyzék (l. Péterffy i. h.) és 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314.) Csákányban csupán egyszerű plebániát említenek. Figyelmeztetek azonban e mellett eleve arra, mit a Csákány tőszomszédságában levő Csötörtök (l. ezt) helység alatt előhozandó adatok, ezen utóbbi helynek állítólagos káptalanáról említenek. Csötörtök régi nagyszerű egyháza már sz. Jakab tiszteletére is volt szentelve; káptalana alá tartozott volna Csákány is mint fiók plebániája, valaminthogy maig is fiókja; s a f. i. 1254-diki okirat szerint a zircziek Csötörtök jövődelme egy részét szinte bírták Csákány mellett. Ezen adatok nyomán tehát valószínű lehet, hogy a zirczieknek itt egy időben apátságok is volt. Bizonyos azonban, már az előbb leírt zárdai épületek maradványainál fogva is, hogy itt residentiájok vagy legalább úgy nevezett grangiájok, szerzetes gazdasági udvarok és majorságuk létezett. Az ily grangiákban közönségesen néhány, a főkolostorból erre kirendelt szerzetes tartózkodott, kik sajátkezüleg gyakorlák a földművelést és gazdasági egyéb munkákat.

felül pedig tudjuk, hogy a II. Béla által 1132-ben alapított pozsonyi zirczi apácák ezen a vidéken fekvő birtokkal adományoztattak. Valószínű tehát hogy nekik is legalább majorságuk lehetett itt, s érdekes volna tudni: vajjon a nőszerzetesek is ily grangiákban időztek-e?

Bél (Notit. Hung. II. 221 és 239.) Csákány mellett említi szinte a közelfekvő sz. péteri régi remetelakot s egyházat, de melyet alkalmatosabban helyén Illyesháza alatt fogunk tárgyalni.

16. *Csicsó* (Komárom várm.). Okiratilag 1268. stb említve (Cod. Dipl. IV. 3. 452.). A mostani kath. plebániái egyház újabb modorban, minden ízlést nélkülözve, 1660-ban, mint fölírata s emlékkönyvei tanúsítják, a gróf Zichy-család által épült.

17. Az itteni régibb kastély egykor szinte vízárkokkal és tornyokkal védett várda volt, jelenleg újabb modorban nyaraló kastélylá átalakítva, előbb gróf Zichyék most gróf Waldstein laka.

18. *Csölle* (Pozsony várm.). Okiratilag 1375-ben nevezve, mint az esztergomi érsek népei telepe (Cod. Dipl. IX. 5. 268.). Az újabb ízlésben épült vagy csak teljesen átalakított kis kath. fiókegyháznak a román apsisra emlékeztető félkörű szentélye és tornya sok oldalú gót idomú gulatetőzete, bizonyára csak modoros későbbi utánzások, melyek másképp késő renaissance ízlésű áloszlopvonalai (Lisene) mellett előbbi eredeti idoma határozott jeleül nem vehetők.

19. *Csöllösztó* (Pozsony várm.). Okiratilag előjön 1287-ben (Cod. Dipl. V. 3. 343. és VII. 4. 199.). A Pázmányi Jegyzékből mint régi plebánia ismeretes (Péterffy i. h. 271.); nem ismeri ellenben az 1390-dik okírat. Jelenben Somorja fiókhelysége, melynek emlékiratai szinte említik egykori önálló egyházát. Ezen régi egyházát a Duna árja sodorta el, s romjai olykor a víz medréből föltünve még láthatók volnának.

20. *Csötörtök* (Pozsony várm.). 1206, 1216, 1283. stb okiratokban nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 173., III. 2. 464., V. 3. 203.). Előjön bennök Csötörtök-helynek is mondva, mint város. Mint régi plebániái egyház Pázmány Jegyzékében áll, s az 1390-diki okíratban (Cod. Dipl. X. 8. 313.) Villa Liu-

poldinak írva. Mostani három hajójú és két tornyú kath. plebániái egyháza sajátosságos, a szokottól eltérőbb idomával a XV-dik század késő-gót ízlésére mutat. Világosabb megismerhetése végett itt közlöm alaprajzát, (l. az I. tábl. 1. sz. a. ábrát) mely részben Csallóköz néhány más, hason szerkezetű egyházi építészeti emlékeire nézve is tájékozóul szolgálhat.

A nyolczszögöből képzett három oldallal záródó szentélynek arányosan megfelelő hajó, két egyenlő hajóra osztatik középre helyezett két oszlop által. Ezen oszlopok ekkép sajátosságosan a szentély középvonalával vagyis úgy nevezett tengelyével (Axe) egy arányba esnek. Az egyszerű oszlopok sima, magas, karcsu töve homokkőből faragott, és hasonló, kevéssé előszökő, egyszerű kerekded talapzaton állanak; fönt fejezet (Capital) és tagozat (Gliederung, Profilirung) nélkül viselik az újabb félkörívű boltozatot, mely minden átmenet nélkül egyenesen az oszloptövekre ereszkedik. Az így képzett két hajóhoz az éjszaki oldalfelől még sajátosságosan egy harmadik, aránytalanul alkalmazott, alacsonyabb mellékhajó csatlakozik, két válvával (Scheidebogen, Arkadenbogen) összeköttetésbe helyezve a többi egyházzal. Ezen válivek és sajátlag árkádok támfajul oszlopok vagy oszloptámtövek (Pfeiler) helyett, csupán egyszerű, minden tagozás nélküli csupasz fal szolgál, melynek egész alakja mutatja, hogy későbbi átalakítás műve, melyről mindjárt alább szó lesz. A válivek fölött ismét magas csupasz oldalfal választja el a mellékhajót a többitől. Míg tehát a középső hasonló magasságú két hajó a csarnokegyház alakjával bír *), addig a harmadik alacsonyabb egyedül képez mellék vagy oldalhajót. Minél fogva már ezen, az egyház alapszerkezetével látszólag ellenkező hajó, némileg

*) Csarnokalakú egyházaknak (Hallenkirchen) neveztetnek t. i. általában azon többnyire késő-gót idomú egyházak, melyekben a hajók egyarányú magasságúak, s így némileg csarnokszerű kinézések van, a régibb román s kora gót ízlésű azon egyházak ellenében, melyeknek tagozott szervezete abban áll, hogy a középső hajó tetemesen magasabb az oldal- vagy mellék-hajóknál (Abseiten), ennél fogva külsőleg is különböznek: az utóbbinak hajóji külön tető alatt láthatók, míg a csarnokegyházak hajóji egy tető alá helyeztettek.

leg később szükségessé vált ragaszték-épületnek mutatkoznék, minthaz t. i. az egyházhoz építettén, annak oldalfala kitörített volna, s a válivek által azután az egyházzal összekapcsolatott. Erre utalna azon hagyomány is, mely szerint az egyház ezen harmadik hajója eredetileg a reformátusok egyházának tartatik, melyet, midőn kezdetben a vallásfelekezetek együtt meg nem értek, az egyház oldalfalához építettek. Később pedig, midőn az egyház ismét teljesen akár a reformátusok akár a katolikusok birtokába jutott, a hozzá ragasztott épület oldalfala kitörített, s a válaszfalnak ívnyílással való összeköttetése által alakult volna ezen harmadik mellékhajó. Hasonló hagyomány forog fön Csallóköz több ekkép szervezetlenül alakított templomairól, mint a nagy-magyarai és dunaszerdahelyiről (lásd ezeket).

A tárgy alaposabb vizsgálata azonban ezen vélemény alaptalanságáról azonnal meggyőzhet. A fölvetett esetben ugyanis az egyház ezen később kitörött falának, melybe az ívnyílások összekötésül alkalmaztattak, alapjában hasonló szélességűnek kellene lenni, minő az egyház déli oldalfala. Holott ez távolról sem az eset, amahhoz képest szélessége alig felényi lévén; mi nyilván mutatja, hogy ily vékony közfal csak is a váliveket tartó falúl, vagy legföljebb egy későbbi válaszfalúl alakíttathatott. Ez szerint ama hagyomány épen az ellenkező magyarázatot szolgáltatja. Hogy t. i. a templom eredetileg már így a késő-gót ízlés kevésbbé szervezetei modorában egy mellék oldalhajóval épült, s a vallási megszakadás korában az egyik felekezet ezen mellék hajót talán közfallyal számára elválasztá *). Mire azután a másik felekezet az egész templomot elfoglalta, ezen hajó összeköttetése a közfalba helyezett ívnyílások által újra eszközöltetett. Ez egyszersmind az oka talán, hogy az eredeti oszlopok vagy inkább támtövek

*) Ezen eset gyakori volt. Így értesülünk Balla Nagykőrösi Krónikájából (13. lap), hogy a vetekedő felekezetek elrekesztve a templomot két részre, egymás között megosztották. Hasonlón történt Tolnában s egyébütt (lásd, Lampe: Hist. Eccl. Reformatae és Haas: Emlékek a Dunamentén. Danielik Emlékkönyvében II. 370. lap.). De ez valószínűbb is, mint hogy külön egyházat építve azt épen az előbbinek falához ragasztották volna.

(Pfeilerschaft, Pfeilerbündel) helyett, melyeken az összekötő válívek s arkádok emelkedtek, jelenleg csupasz választófalak szolgálnak az összekötő válívek támjaiul. Azon időben, mint a plebánia emlékiratai értesítenek, más változások is történtek; különösen említik, hogy az egyházzal összefüggő két kápolna a protestánsok által ledöntetett volna. Lehet hogy ezen kápolnák a közepén esetlenül kiálló mellékhajót az egyházépülettel alsó és felső részén közvetíték. Valószínű szinte, hogy a középső hajónak is a közepén elhelyezett oszlopok által két hajóra elosztása ily későbbi mű; midőn talán a bedőlt vagy megrongált eredeti csúcsívetet helyébe az újabb félkörboltozat alkalmaztatott, könnyebb alakítása végett helyezettethettek közepére az oszlopok, mi által a tetemes boltnyújtás (Bogenstreckung) elkerülhető volt, valamint a gyöngébb közfalra hármló teher is megkönnyítettett.

A mértékarányok következők; a szentély vagy karhely hossza belső világában 29', szélessége 20'. A hajó hosszúsága 40'. A középső két hajó szélessége 27'; a mellékhajóé 11'; mind a három együtt 38'.

A templomnak szabályszerint nyugat felé fordított homlokzatát tömör alakításu kéttornyu alkotmány képi ¹⁾. Közepén létezhetett a bemeneti előcsarnok (Vorhalle) az egyház főkapuzatával (portale), mely azonban jelenleg kívülről elfalazva, ennek semmi nyomát sem mutatja, és csupán belülről az egyházból van szűk nyílása. A tornyok azon tekintetben is nevezeteseek, hogy ámbár alakuk: a négyszög fölötti nyolczoldalu gulacsúcs tetőzet, négy oldalán a hasonló kisebb tornyocskák által körülvéve, tökéletesen megegyez az egyház késő-gót idomával; még is a toronyablakok, egészen eltérőleg, félreismerhetlen román idomokat tüntetnek elő. Tökéletes félkörív hajtással, gömbölyű oszlopocskák által kapcsoltnak össze (gekuppelt), melyekre boltozatuk ereszkedik; a kerek oszlopfejezetet egyszerű hengeralakú düledés (Wulst) képezi az úgynevezett teke vagy gyöngyékezettel (Kugl v. Perlornament) diszítve; kevésbé előszökő talapzatukat az oszlopfőhöz

*) Ezen részének képét lásd szabad kézrajzban közölve a Vasárnapi Újság 1858-diki foly. 2. számában.

hasznló hengeralakú domborodás közvetíti. Ezen részletek nyilván a templom egyéb idomától eltérő román ízlés nyomai lehetnek, melylyel máskép még csupán a tornyok tömör, nehézkes tömege, hasonlóan román építészeti jellemző tulajdonság, volna némi öszhangzásban található. Úgy látszik tehát, mintha az egyház ezen részletei még előbbi román építészeti korszakából maradtak volna meg. És lehet hogy egy itteni régibb, talán XII-dik vagy XIII-dik századi román egyház — miután ezen időből a hely már is, mint főnebb láttuk, városnak vagy „forumnak“ nevezetik — később a XV-dik században gót idomban átalakított, és részben újonnan épült. Ámbár másképp ily stílvegyületnek oka még nem csak abban is volna kereshető, hogy hasonló egyházépítmények keletkezte és bétéjezése közt gyakran egész, sőt több század is eltelt, s azért különféle ízlésekben alakulhattak egyes részleteik *); de különösen fölvehető az is, hogy a vidéken az egymásra következő építészeti ízlések határozottabb kifejlődése gyakran minden közvetítés nélkül létesült, anélkül hogy a sajátlagi átmeneti idom közöttök érvényre juthatott volna. Egyébkint a torony más ablakai, melyek részint már befalazták, más idomokat is mutatnak, s egy csúcsívű mellett látni egy mást, melybe jelenleg az óra helyezettett, újabb ízléstelen oszlopkerettel és párkányszattal alakítva.

A torony déli oldalához emeletes kisebb épület alkalmaztatott, mely egykor az egyház kincstáru (thesaurarium) szolgált volna. Hasonlón áll a szentély éjszaki oldalán, szokott helyzetben a sekrestye. Az egész épületet a gót idom sajátos oldaltámai veszik körül, melyek tömör — nyilván a késő-gót idomot jelző — alakítással a talapzattal együtt háromszori tagozatban emelkednek és részsutós tetővel végződnek. Későbbiek azonban ezeknél a minden tagozás nélküli részsutós támfalak, melyek csupán szükségből roskadozó toronyhomlokzata támogatására újabb időben alkalmaztattak.

*) Például a bécsi sz. István egyház XII. században kezdett építésénél fogva homlokzatán tiszta román ízlést tüntet elő; későbbi hajója már kora gót, szentélye pedig és tornya mint legkésőbbi részei késő-gót ízlésben épültek a XV- és XVI-dik században.

Az egyház egyébkint kívül- és belülről újabb időben több javításon s újitáson ment át. Így eredeti csúcsív boltozatát jelenben félkörív pótolja; hasonlóan ablakai csúcsív záródását is; és csak a szentélyben tartá meg az utóbbiak közül néhány eredeti alakját; ezek meglehetősen egyszerű alakítást mutatnak, csak a szélesebbek vannak két térre osztva, egyszerűn tagozott köfaragványu ablakfelek által; hasonló egyszerű díszművezetők (Masswerk), közönségesen a hármalevél (Kleeblatt) és háromfélkör (Dreipass) fölött a lángozott alak (flamboyant, Fischblase), közbe ékelt orridomokkal (Nase). Mai színes üvegfoglatatuk kétségtelenül későbbi berakat. Hiányzik a szentségház is, mely, mint értesülök még, nem oly rég töretett le; az ajtók is ujonnan alakítottak. Régiebbek a szentély jobb oldalfalába helyezett, fölül átvezett ülhelyek, minők a régiebb egyházakban több helyütt előjönnek, s nyilván az oltár körül foglatatoskodó egyháziak ülhelyeül szolgáltak.

A szentély bal oldalfalába *Merei Mihály* alnádor, XVI-dik századi egyik előkelő államférfi és jogtudósunk síremléke van elhelyezve*). A mű vörös és fehér márványból renaissance ízlésben alakított, s párkányszaton meg vállkövcken emelkedő oszlopos állványt képez. Az oszlopokon emelt felső párkányszaton fölül, félkört képző fehér márványlapon domborműben

*) Kiről a jóhírnévnek másképp nem igen kedvező Forgách (Commentar. 453.) is mondja: Vir prisci moris virtutisque, et alio principe et alio tempore dignus. Lehotzky (Stemmatographia II. 239.) Istvánffy kézírati feljegyzése szerint mondja: Familiam claram virtute et ingenio longe clariorem reddidit, mirabili pollens ingenio et memoria, juris hungarici peritissimus. I. Ferdinánd rendeletére az ő elnökölete alatt néhány kitünőbb államférfi és tudós szerkeszté 1552-ben a Quadripartitum Opus Juris Cons. R. Hung. munkát, Verbőczy híres Hármaskönyve ellenében. Mely azonban ámbár mellékes használatban volt, jogérvényre soha sem jutott; s végre 1798. Zágrábban ért első kiadást, I. Wallaszky: Conspect. Reip. Litter. 2. kiad. 158. És Horányi II. 605. Dignus, úgymond az utóbbi, cui Themis colossum errigat, et viri memoriam ab interitu vindicet. Még is emlékére tudomásom szerint eddig senki sem figyelmeztetett Bélen kívül, ki azt szinte ezen szavakkal röviden végezte, midőn a csőtörtőki templomot megemlíti (Notit. II. 230): „Templum insigni mole substructum, atque gemina praefultum turri, Mercii summi viri epitaphium ostendit.“

a megváltó föltámadása állittatik elő. Párkányzata alatt a következő latin versek állanak:

Vir pietate ingens et servantissimus acqui,
 Pannonice Lumen iuris honosque fori,
 Hic situs est Michael Merinae gloria Stirpis,
 Nostra cui nullum saecula tulere parem.
 Quem licet extremae confectum aetate senectae
 Abstulit ingratis, livida mors manibus.
 Hunc tamen ut nimis properato funere raptum,
 Deplorat tristi patria cum gemitu
 At Tibi sancte Senex sit humo levis, et Tua virtus
 Te iungat magnis, inclita coelitibus.

A vörös márványoszlopok közé foglalt fehér márvány fölap meglehetősen kivitelű domborműve a Feszület alatt térdelve a megholtak számos tagból álló családját az akkori szokás szerint állítja elő: nők, férfiak és gyermekek imádkozva emelik kezeiket a Feszület felé. A mű nem csak a XVI. század jelmezei s öltözkéke tekintetéből érdekes, de úgy látszik hogy az előállított alakok, legalább a főszemélyek, arczképi hűséggel advák. Az oszlopszat talapzatát képző kiálló párkányzat alatt, mely két szörny előszökő fején nyugszik, az egész ismét alul is mint fönt egy félkörű márvány lappal végződik, melyen a következő fölirat áll:

Magnifico D. Michaeli de Mere ex provincia Sigiensi (olv. Simegiensi) oriundo, qui Ferdinando et Maximiliano Romanis Imperatoribus, Ungariae Regibus dum vixit fidelem constantemque operam navavit, et ab iis Propalatunatus honore decoratus fuit, et in iure dicendo Patriam ornavit. Viro integerrimo, et Seni probitatis eximiae, Emericus, Michael, Anna, Sophia et Catharina liberi superstites hoc monumentum coniugi et parenti pientissimo posuerunt. Vixit annis 72. Fato functus est 26. Febr. Anno Chri. MDLXXII. Non longo post tempore simili fato eum secuti sunt Juliana coniux et Stephanus filius, qui vixerat annos 32 itaque simul hic sunt humati.

*Vivite Superstites mortalitatis memores *).*

*) Gyanítom hogy ezen felirat szerzője talán hírneves történetírónk Istvánffy Miklós, Méreynek később hivatalában mint alnádor utódja, s itt Fölbáron laktában szomszédja is, kitől több hasonló síríratot bírnak ezen időből (lásd alább Fölbárt).

A fölírat mellett márványlapba domborún vésett kettős czímer. Egyiken, a jobb felől (herald. véve): oldalain kivájt vértben háromágu korona fölé helyezett pelikán madár magzatait vérével táplálva. A nyílt sisak fölött ugyanaz. A balfelől helyezett czímer hasonló vértében háromágu koronából kinövő női alak térdképben, hullamzó hajjal és koronázott füvel, mindkét felől hold. A nyílt sisak fölött ugyanez. Az első, Mérey-család czímere, a másik Forgách családé, s valószínűleg Mérey nejeé ¹⁾.

Az egyház régibb eszközei közül kiemelhető még egy nyolczoldalúlag alakított vörös márványmedencze, tekertművű oszloptőre állítva (gewundener Säulenschaft). Most szenteltvíztartóul szolgál, de valószínűleg régebben keresztelő medencze lehetett. Egy régibb alakú, másképp egyszerű művű ezüstkelyhen a következő fölírat olvasható: *C. Andreas Camerarius Imperatoris MCCCCCLXXXIII.* Egy más elenyészett régibb kehelyről szól még a plebánia emlékkönyve, hogy rajta arany czímer fölött a következő fölírat volt: *Anna Mere nupta C. Andreae Balassa.* Ez fölvilágosítja az előbbi fölíratot is, hogy az gróf Balassa András (C. Andreas) Mérei Mihály veje (Anna leánya neveztetik fünebb a síriron is) ajándéka volt ²⁾.

¹⁾ Lehotzky (Stemmat. II. 239.) nejeül ugyan Zablatth Juliánát említi, s ezen keresztnévre nézve a sírirat is megegyezne vele. Mocsárynál (Nógrád várm. IV. 135.) azonban találom hogy Mérei csakugyan Forgách-leányt, Forgách Péternek nővérét bírta feleségül. Ez a Bélnél előjövő Forgách nemzetségi tábla szerint V. Péter hajadonul följegyzett Juliána testvére lehetne (V. Péter élt 1539 körül, l. Bél, Notit. IV. 383.). E szerint, ha csak Lehotzky ebben is nem hibázott, Mérey első neje lehetett Zablatth Juliána, a második pedig, kit a sírirat mint itt eltemetettet nevez, s kinek czímerét a síremlék viseli, kétségekivül Forgách Juliána volt.

²⁾ Lásd gr. Balassa Andrásról Nagy Iván Magyarorsz. Családai I. 125. és Kerekgyártó Árpád, Magy. Életrajzai. I. 144. Az utóbbi az ezen kehelyről ismeretes évszámot is megemlíti, s erre Lehotzkyt idézi kútfőül, kinél ennek semmi híre. Az adat általam hozatott elő Nagy Iván idézett munkája Balassa Andrásról szóló adatai kiegészítésül az 1857-diki Pesti Naplóban megjelent recenzióban, előlegesen ezen íratomból véve.

Az egyház történetét illetőleg emlékirataiban, melyek 1676-tól kezdődnek, s egyházlátogatási jegyzőkönyveiben olvasom, hogy itt hat kanonokból álló társas káptalan, az emlékkönyv kifejezése szerint úgy nevezett „*fertály káptalan*“ székelt volna egykor. A prépostot s egyszersmind plebánost még más öt plebánia adományozása illette, úgymint: *Sz. Űrsébet, Csákány, Gomba, Beke, Féli* (lásd ezeket). Hogy ezen Csötörtök körül alig félórányi távolságban fekvő apró helységek csakugyan önálló plebániák voltak egykor, azt az illető helyeknél adatokkal bebizonyítva látjuk. Közölök jelenleg a négy előbbi, Csötörtök főkegyháza, és csupán Félinek van később újra felállított plebániája. Tudomásunkra azonban egyháztörténelmünk eddig mitsem említ egy itt létezett káptalanról. Létezése még is némileg éppen egyházépülete emlékével volna véleményezhető. Tudvalevőleg a középkorban csupán a püspöki székes és káptalani egyházak bírtak azon joggal, hogy az előbbieket egyházaikat hármassal toronnyal, az utóbbiak kettővel építhették. És sajátságosan éppen itt Csallóközben előjövő másik kéttornyú egyháznál is (lásd, Egyház-Gellye) hasonló hagyományos emlékekkel találkozunk, hogy az is káptalan ideiglenes széke volt. A torony mellett létező, főnebb említett kincstár is szinte még káptalana korából származtatik; valamint hogy az ily külön kincstári sekrestyék s egyszersmind régiekben, mint tudjuk, káptalani levél- és könyvtárak szinte csak a káptalani egyházak mellett jönnek elő. Véleményezhető volna szinte talán, hogy azon főnebb nevezett plebániák lelkészei, melyek a csötörtöki plebános és prépost adományzásától függöttek, számra ötön, képezék a csötörtöki prépost plebános alatt ezen káptalant *).

A templom alapítására nézve már ezen plebániái emlékiratokban találjuk szinte följegyezve a Bévezetésben em-

*) Figyelembe jöhet ugyan e mellett azon körülmény, hogy nem csak Csákány a zirczi szerzetesek birtokában volt, de a f. i. 1254. okirat szerint (Codex Dipl. IV. 2. 214.) Csötörtök jövedelme egy részét is húzták; mi másképp természetesebben az ide való káptalant illethette volna, melyet azonban mind ezen okiratokban soha sem találunk említve.

lített azon hagyományt, mely szerint Csallóköz 12 régibb temploma sz. István által a 12 apostol tiszteletére építtetett. Csötörtök régi egyháza már azon körülménynél fogva is hogy sz. Jakab apostol tiszteletére van szentölve, természetesen kitünőleg ezek közé számíttatik. A mai egyházépület késő-gót idomaiból láttuk azonban, hogy az csak a XV-dik században épülhetett, vagy hogy csak az előbbi akkor egészen átalakíttatott. Sőt az észrevett korábbi román építészeti idomok is (a leírt toronyablakon) legföljebb csak a XII-dik század építészeti korára volnának visszavihetők. Máskép kétségtelenül valószínűnek látszik, hogy Csötörtök, mint már a XIII. század elején említett tetemesebb helység sőt város (a f. idézett 1206-diki okirat ugyan *praedium* Csötörtök helynek nevezi, de már is oly *praedium*nak, mely *proventus fori-val* *), tehát vásárjoggal bírt) a mainál előbbi régibb egyházzal bírt; s talán épen ezen régi román egyházából maradtak fön tornyán az eltérőbb részletek. Lehet hogy ennek alapítója, a hely okiratilag első ismeretes ura: Sándor a Bazini és Sz. Györgyi grófok nemzetségéből, ki a fön idézett 1206-diki okirat szerint, a helyet adományban kapta; melynek azonban vásári jövedelme egy része a zirczi szerzeteseket is illetvén, gyanítani lehetne szinte, hogy a közeli Csákányban birtokos és lakó szerzetesek, egy akkori ily egyházi építményben anyagi vagy tetteleges részt is vehettek.

Szem előtt tartva ehhez különösen azt is, hogy a csallóközi sz. Jakabról címzett zirczi szerzetébéli csákányi apátságrul szóló kétes adatok (l. f. Csákány alatt), úgy látszik, némi összefüggésben mutatkoznak a tőszomszédjában levő csötörtöki szinte sz. Jakabról nevezett s állítólag káptalannal bírt egyházzal; annál inkább, mert egy részt az adatok oda utalnak hogy Csákány a csötörtöki egyház fiók plebániája volt, más

*) Cum omni proventu fori quod in eodem praedio est — az okirat szavai (lásd, Cod. Dipl. III. 2. 464. és III. 1. 173.). Később azonban Zsigmond alatt 1430-ban, mely időből mai késő-gót idomú egyháza származhatik, már csakugyan mint város: *civitas* említettik. Legalább ennek vélem az ottani városok közt elősorolt Leupoldsdorf-ot. Lásd Cod. Dipl. IX. 7. 199, s alább Csötörtök ezen német nevét.

részt pedig hogy a csákányi-zirezi birtokhoz Csötörtök jövedelmei egy része is tartozott.

Mind a mellett azonban, hogy ezen adatok által már meglehetősen tájékozva vagyunk Csötörtök román és gót építészeti korszakai iránt; még is ezen építészeti emlékeihez csatlakozó további nevezetes hagyományok nem csak nemzetiünk keresztyénsége első korába, de még azon túl is egész a római pogány korba fülérnek; melyeket tehát, bár mily bizonytalan alapúak legyenek, kénytelenek vagyunk tárgyunknál fogva még bővebb figyelemre és vizsgálatra méltatni, ezt pedig annál inkább, mert nyilván csak előbbi véleményünket erősítik. Szentanuk által értesülök, hogy a templom közvetlen közelében, hol jelenleg a plebánia kertje áll, még az újabb időkig egy régi torony vagy kápolna alakú rom létezett, melynek helye s alapfalai maig kivehetők, anyaga pedig csak nem rég újabb építkezésekre fölhasználtatott. Ezen épületet a közvélemény pogány templom maradványának tartotta volna, különösen pedig a vidék műveltebbjeinél *Fanum Jovis* név alatt levén ismeretes, felőle azon vélemény uralkodott, hogy a rómaiak által Jupiter tiszteletére emelt templom volt ¹⁾.

Pannonia régi topographiája tudomásunkra mit sem tud egy itteni római telepről, s általában egy ilyennek a Duna bal partján fekvése a római Pannonia eddigi ismeretével nem igen volna megegyeztethető. Ámbár hasonló, ha valószínűbb esetet is, épen előbb Bálvány-Szakálosnál véleményeztem ²⁾. Figyelmeztetek azonban e mellett mindenek előtt Bélnek Csötörtök nevét tárgyaló véleményére (Notit. Hung. II. 230.), miután nekem úgy látszik, hogy ezen torony vagy kápolna-rom felőli tudákos *Fanum Jovis*féle vélemény az ő szavai nyomán keletkezett. „*Diem Jovis* — úgy mond Bél — *eo vocabulo* (t. i. Csötörtök, mint a helyet nevezik) Hungari appel-

¹⁾ Jeles történet- s jogtudósunk Bartul Györgynek szivességéből értesülök, hogy ő maga annak mint római régiségnek kéziratban leírását ismerte az előbbi helybéli plebános birtokában. Jelenben nyomára nem akadhatni.

²⁾ Részely szerint (az István Bácsi című naptár 1857. foly. 149. lap. közlött Csallóköz leírásában) a Csötörtök szomszédságában levő Somorja közelében állítólag szinte római régiségek ástak ki.

lant. Ad imitationem veterum Fanum Jovis posset vocari. Germani Leopersdorf ¹⁾, diplomata quae legimus Leopoldsdorf nominant ²⁾. Non plane nihil dicunt, qui a Jove arcescunt vocabulum, quasi Jupitersdorf primitus fuerit, quod postea imperitum vulgus ob pronuntiationis difficultatem in Jeopordsdorf ac tandem in Leopoldsdorf detorserit. Sed diplomata aliter.“ Inne Bél ezen félreértett szójátéka- vagy magyarázatából eredhetett a vidék műveltebb lakói között a rom vagy toronyépület Fanum Jovis neve, melyre, úgy látszik, Bél okoskodása egyszerűn alkalmaztatott. Ha csak föl nem vesszük, hogy Bél szavai talán valamely kétes tudósításból egy itteni Fanum Jovis felől eredtek, melyet vagy félreértett, vagy ezen magyarázattal mellőzni kívánt. Mi azonban Béltre nézve aligha valószínű. Amnyi bizonyos hogy Bél még egy itteni Fanum Jovis nevű s annak tartott toronyról mit sem tudott, mert máskép már a mondottak következtében is bizonyára el nem hallgatta volna. Igaz ugyan, hogy a mint nem sokat gondolt az építészeti és műemlékekkel, s azokat legfőlebb felületesen egy-két szóval érinté — ámbár érdemeül legyen kiemelve, hogy még is nagyobb figyelmet tanusított irántok, mint valamennyi eddigi utódai, kik nagyobbára az ő és Bonbardi vállain állva, még azt sem tartották figyelemükre méltóknak, a mit ezek már előhoztak, — úgy ezen épületről sem szól, ámbár az korában még csakugyan épségben

¹⁾ A mostani kimondás szerint helyesebben: Loipersdorf. Thielenél (Königr. Ung. I. 17.): Loibersdorf, Korabinszkynál (Lexicon 101.): Luipersdorf, Vályinál (Magyarorsz. Leírása I. 446.): Leopoldsdorf és Knippersdorf, az utóbbi valószínűleg hibásan.

²⁾ A fön idézett legrégebbi okiratok csak magyar nevén nevezik. Ellenben az idézett 1216-ki okirat Csötörtök határai leírásában nevezi a vele tőzsomszédos: Terra Loypi, aqua Loyp, terra és villa Lipoth határhelyeket, melyek egyaránt azon Sz. Györgyi grófokhoz tartoztak, kiknek birtokába jutott Csötörtök is, és kik, úgy látszik, azon tájban már ezen helyeket német lakosokkal gyarmatosíták. Villa Liupoldinak nevezi szinte az 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314.), valamint a f. idézett 1430-diki: Leupoldsdorffuak (IX. 7. 199.). Úgy látszik tehát hogy az eredetileg Loyp vagy Lipót nevű helynek neve, csak későbbi német gyarmatosai által lett Leopoldsdorffá. Ellenben magyar-szláv Csötörtök, Stwretek neve, a mennyire negyed-et jelent a szlávban, jól illenék negyed vagy fertály káptalanához (?)

főnállott. Annál meglepőbb hogy Vályinál (Magyarosz. Leírása I. 446.), ámbár nagyobbára szinte csak Bél és Korabinszky nyomán jár ¹⁾, már az adatot teljesen, mint a hagyomány tartja, megemlítve találjuk: „Egy hegyes toronyforma gothus épülete is volt itten Fanum Jovis névvel — úgy mond — mely ezelőtt 16 esztendővel elbontatott.“ Nyilván, mint a határozott évszám mutatja, e vidékről kaphatta tudósítását. Ámbár én annak az 1780-diki évnél, melyre itt az évszám utal, későbbi lerontásáról, vagy hogy csak falai teljes lehordásáról értesültem.

Valamint azonban ezen vizsgálat mutatja, hogy egy itteni római pogány templomról s annak Fanum Jovis nevééről szóló adatok meglehetősen kétesek; úgy más részt önként kínálkozik a vélemény, hogy ezen, a templom mellett állott kápolna vagy toronyszerű kerekded épület valószínűleg román ízlésben keletkezett úgy nevezett Baptisterium vagy Carnarium azaz keresztelő vagy halotti kápolna lehetett, minők közönségesen a régibb, nevezetesebb plebániai egyházak mellett — mint már Alistálnál érintettem — ezen célra az egész román, sőt gót építészeti időszakon át — és pedig a baptisteriumok már a VIII. századtól kezdve, a Carnariumok XI—XV-ig — ily kerek vagy nyolczszögű alakban építettek; mint ilyenek a külföldön maig tetemes számmal találhatók, s hazánk főnmaradt építészeti emlékei közt sem ritkák. Nevezhetők például a jáki, sopronyi, sőt még néhány későbbi gót idomban keletkezett is, mint a holicsei, szakoleczai stb. Hogy a csötörtöki talán a gyakoribb és későbbi Carnarium vagyis halotti kápolna volt, tanusíthatná azon körülmény is, hogy alatta sírbolt volt, melyből, mint szemtanúk állítják, csontvázak ásattak ki. Előbb említém szinte a plebánia emlékkönyvei azon adatát, hogy régebben az egyház mellett még két külön kápolna is állott, melyek egyike talán épen a szóban levő lehe'ett ²⁾. Ezen épületről adatokban tehát ismét

¹⁾ Lásd előszavát s ugyanott Schediusnak a munka felől szóló véleményét.

²⁾ Megjegyezhető szinte az is, hogy ezen Carnarium-féle köralakú kápolnák leginkább a XIII. század elején divatozván, a műértők álta-

itteni régi, talán XIII. vagy XIV. századi építészeti emlékek nyomára vagyunk utalva, melyek e szerint a mai egyház tornyai n észrevehető román ízlési nyomokkal is összefügghetnek.

A hely egyébkint, mint már fönebb érintém, valószínűleg a Sz. Györgyi grófok által német lakosokkal gyarmatosítva, igen népes lehetett, s virágzó ipart s kereskedést üzött *). Ezen népes és virágzó voltának köszöni kétségtelenül régi, nagyobb szerű egyházi építkezéseit. Jelenleg lakosai megfogyott száma alig tesz ezeret, és ezek tiszta magyarok.

21. Csötörtök határában Misérd felé több, mintegy hat vagy hét hasonló, a pogány sírhalmok módjára alakított csucsos domb látható. Belőlök a földművelő nép, mint személyesen értesültem, kapálás közt gyakran vas eszközök töredékeit, nyilakat és csontokat ás ki; mi rájok, mint pogány sí-

lánosabb véleménye: hogy azok a kereszthadak következtében a Szentföldről visszatérő főurak és vitézek által a szentsír egyházának utánzására emeltettek (lásd Sacken, Mittheil. der Central-Commiss. f. Erhaltung d. Baudenkm. 1856. foly. 351. 1. Deutsch-Altenburg leírását, és Heider: Ueber die Bestimmung Romanischer Rundbauten u. ott. 33. lap.). Mi már itt azon véleménynek adhat helyt, hogy Csötörtök első ismeretes idejéből említett birtokosai valamelyike, talán II. András palaestinaí hadjáratában részt véve, lehetett ezen halotti kápolna alapítója. Keletkezésüket egyébkint azon körülmény is előmozdítja, hogy azon korban az egyházbani temetkezés általában tilos volt, s azért ezen külön célra épültek az egyház körül levő temetőkben a halotti kápolnák. Más részt ezen kápolnák kör- vagy nyolczszögű, a maitól eltérőbb alakja megfejtí azt is hogy, midőn fölhangyattak, rendeltetésök feledtével a nép ódon kinézésöknél fogva régi pogány templomoknak vélte; mint tudomásomra is így tartja a nép a hazánk határán álló hasonló román köralakú petronelli és német-óvári példányszerű remek e nemű keresztlő és halotti kápolnákat egykori pogány római templomoknak; természetesen ott annyival következetesebben, mert ismeretes római telep: Carnuntum helyén állanak. És hasonló n a műveltebbek tudákos közvéleménye azokat ott is Mercurius templomainak nevezte volt, míg újabban a mütörténet ezen tárgyat is fölvilágosítja.

*) Bél i. h. mondja: „Ante cladem Mohacsianam a Germanis celebratur, quod nos anni 1488 protocollum docuit.“ Lásd Korabinszkyt is (Lexic. 101.) meg Vályit és Bél más utáníróit.

rokra annál inkább figyelmeztethet. Vajjon azonban csak-ugyan pogány sírok-e, vagy inkább, mint Bél véli ¹⁾, Bethlen itteni ütközeteiben elesett harczosok sírjai? csak a bővebb vizsgálat fogná kétségen fölül emelni.

22. Csötörtök mellett mint nevezetességről emlékeznek még helyiróink sajátságos különálló kenyérsütő kemencze-épületekről (lásd Korabinszkyt, Geogr. Hist. Lexicon. 101. és Vályi, Magyarorsz. Leírása I. 446.); de melyek nekem inkább Csallóköz más helységeiben, mint Karcsákon, Alistálon, Hodoson s általában Felső-Csallóköz több falujában szinte önként, építészeti tekintetben is sajátságos alakításuknál fogva föltűntek. Gyúrt sárból készült falazatuk kerekded alakban kúpszerűen emelkedik több ölnyi magasságra, hol azután a végén hegyes csúcsba összefoly. Vajjon, minden esetre különös és sajátságos alkatuk talán nemzetünk vagy csak Csallóköz sajátja-e csupán? meg nem határozhatom; még inkább abban kell hagynom ezen sajátságos alakításuknak és idomuknak, mint ilyennek eredeti nemzeti építészetünk tekintetében aligha már kimagyarázható jelentőségét ²⁾.

23. *Dercsika* (Pozsony várm.), eredetileg György-Soka-, Suka- vagy Sikának nevezve, okíratilag ismeretes 1253. (Bartal, Commentar. ad Hist. Status Jurisq. Publ. II. Mantissa. XIX., l. Jerneyt is Magy. Nyelvkincs, 72.) ³⁾. A bakai egyházlátogatási jegyzőkönyvek — miután Dercsika előbb Baka fiókegyháza volt — tudósítanak, hogy a dercsikai egyház 1519-ben Epiphanius címz. püspök és Bakács érsek helynöke által fölszenteltetett. Valószínűleg tehát egyháza akkor, és még

¹⁾ Notit. II. 231. Collis visitur manu adgestus. Bethleniani belli monimentum esse aiunt, quo caesorum ossa contegantur.

²⁾ Rajzukat közöltem a Vasárnapi Ujság 1858-diki foly. 4. számában.

³⁾ Fejér (Cod. Dipl. VIII. 2. 577. egy 1324-diki okíratban) hibásan olvassa, úgy látszik, Gutkarcsát Dercsikának. Egy más, 1373-diki okíratban (Cod. Dipl. IX. 4. 557.) ismét Gywrka volna szerte Dercsika. A Györgysoka névnek már 1253-diki f. idézett okíratokban megjelenése megczáfolja azon érdekes regéket, melyek e nevet Mátyás király korából származtatják (lásd Karcsay, Uj Magy. Muz. 1852. 769. l.).

eredetileg gót ízlésben is épülhetett. Ezen régibb átalakított épülethez csatoltatott az újabb egyházhajó. Érdekes az ezen egyház építéséről szóló, Karcsay által (Új Magy. Muz. 1852. foly. 769. lap.) előhozott legenda, mely azt az angyalok által mai helyére állítottának mondja; valamint ezen vonás más, különösen bucsúk által látogatott egyházakról is előjön. Egyébkint semmi emlék nem jelöli többé, hogy a hely nevezetes régi családok, mint a dercsikai, jelenleg Erdödi Pálffy grófok, Erős és Katona-nemzetségek egyik törzshelye volt ¹⁾.

24. *Dienesdi* (Pozsony várm.). Okíratilag 1252-ben nevezve (Cod. Dipl. VII. 1. 304, 309. és 1356. IX. 7. 159. X. 6. 318.), midőn a benedeki szerzetesek birtokába jutott ²⁾. A pázmányi Jegyzékhez adott pótjegyzet (Péterfynél Concilia II. 271.) mint régi plebániát nevezi. Jelenben Misérd fiók-egyháza, és temploma egészen újból a múlt század második felében épült, az akkori ízlés czopfös de egyszersmind tetszősebb modorában. Áloszlop vonalai (Lisenek) és a párkányzatok tetemesebb előszökése és gondosabb alakítása által, valamint tetemes nagysága és magassága helyes arányainál fogva Csallóköz egyik legszebb újabb temploma. Föltűnt benne egy szépen faragott kisebb fafeszület, s egy régibb gobbelin szövet szakadék részlete, ószövegségi jelenetek ábráival, mely jelenben a szónokszék szőnyegeül használtatik.

25. *Doborgaz* (Pozsony várm.). Okíratilag 1205—35. évekből ismerjük (l. az 1323-diki okiratban Cod. Dipl. VIII. 2. 475.). Egy 1238-diki okirat (kiadva Knauz által, Új Magy. Muzeum 1858. 406. lap.) itt említ egy templomot: „Ecclesia S. Georgii de Doborgaz;“ de ez nyilván Csallóköz azon egyik legrégibb egyháza, mely sajátlag a Doborgaz mellett levő Szent-György úr nevű praediumon állott, és melyről alább ezen utóbbi hely alatt lesz szó. Doborgaz helység és a közeli Sz.-Antal közt elnyúló térségen, az útfelén balra a Duna felé fekvő szántóföldek között, meglehetősen tágas, műveletlen,

¹⁾ Lásd Karcsay előbb idézett helyét.

²⁾ Különböző ettől az okíratainkban szinte gyakran nevezett Dienes Monostora nevű benedeki apátság (1258. Cod. Dipl. IV. 2. 461. és VII. 4. 121. és 259.), mely a nagyváradi megyében létezett.

gyöppel benőtt tér látható, melyen sűrűn egymás mellett számos kishalom emelkedik, többnyire csak néhány lábnyi magasságu conicus alakban, mely többé kevésbbé tartá meg eredeti kinézését, a mennyire már vagy csúcsa behorpadt vagy alja tágult. Kinézéseket mutatja a Vasárnapi Ujságban (1858. foly. 10. sz.) általam közlött rajz fametszvénye. Véleményem szerint valószínűleg pogány sírok maradványai, és pedig az archaeologusok által úgy nevezett pogány köztemetők (Heidenkirchhöfe, gemeinschaftlichen heidnischen Bestattungsplätze) ¹⁾. Ezen tekintetben leginkább hasonlíthatók volnának például a lievlandi segenwaldi pogány sírokhoz és köztemetülkhöz, mint ezek a Bähr által kiadott (Gräber der Liven. Taf. 1. 4.) rajzokból ismeretesek, s vizsgálatai nyomán különösen fintörzsű népségeknak tulajdoníttatnak.

Ezen, s mint értesülök, Csallóköznek ezelőtt több térein létezett hasonló kis sírhalmokkal ellepett helyeket, melyek később levonattak és jelenleg míveltetnek, nevezte volna egykor a nép Tatárhalmoknak és Tatárüléseknek, mint már Bél (Notit. II. 219.) e felől tudósít, s azokat avarringek vagy táborok maradványainak tartja: „Istius ego aetatis — úgy mond, vonatkozva az avaroknak Nagy Károlylyal való csatáira s Csallóközbeni lakára — crebra illa castrorum vestigia, quae a Tartaris relictæ credit vulgus, ideoque Tatárülés vocitat, fuisse existimaverim: quippe quod multum habent vetustæ ruditis iam non parum adobrutæ.“ Egyébkint az e nemű elnevezések: mint Tatárülés, Húnárka, Csörszárka stb általánosabb jelentését, valahányszor az őskori népek hasonló földalkotmányaira és sírhalmaira vonatkoznak, már másutt, a Magyar Mythológiában (128. lap.) bővebben és tüzetesen tárgyaltam ²⁾.

A tárgy minden tekintetben még bővebb, eddig meg nem kísértett vizsgálatra vár; lehet hogy a halmok tartalmá-

¹⁾ Lásd Klemm, Handb. d. Germ. Alterthumskunde. Heidenkirchhöfe 114. lap.

²⁾ Az ezen halmokról szóló mai adomaszerű népies mondákat, hogy háborús időkben a lakosoknak rejtekhelyül szolgáltak, közli Réseley Csallóköz rövid ismertetésében az 1857-diki István Bácsi című naptárban.

ról nem sokára értesülünk, miután a megtörtént tagosztálynál fogva, azon birtokosok, kiknek részül jutottak, ezen tért, földszakíttatni és műveltetni szándékoznak. Ámbár pedig alaposabb és kíméletesebb tüzetes vizsgálat minden esetre kívánatosabb volna, mert nyilván ezen a módon enyésztek el valamint más helyütt, úgy Csallóköznek is még a múlt században sűrűbben létezett pogány őskori köztemetői, melyeknek csekélyebb dombjait a földműves könnyebben kiegyenlítheti; — még is ezen az úton is reményem van, hogy az illetők ígérete szerint, a földszakításnál előjövő tárgyakról értesíttetni fogok; legalább tehát Csallóköz s talán hazánkknak is egyik utolsó hasonló őspogány köztemetőjéről még hírt veszünk *).

26. *Duna-Szerdahely* (Pozsony várm.). Okiratilag, úgy látszik, először 1283-ban említve (Jerney, Magy. Nyelvkincs. 129.); határozottabban mint régóta népesített hely 1341-ben nevezve (Cod. Dipl. VIII. 4. 482. és IX. 5. 315.), midőn már e hely lelkészét is megemlítve találjuk: Presbyter Ecclesiae S. Georgii de Szerdahely. Sz. Györgynek szentelt ezen temploma tehát már régóta létezhetett. A pázmányi Jegyzékben is e szerint mint régi plebánia előjön (Péterffynél i. h. 271.), hasonlóan az 1390-diki okirat plebániái közt megjelenik (Cod. Dipl. X. 8. 314.). A jelenlegi kath. plebániái egyház azonban valószínűleg csak a XV. század vége felé, sőt részben talán a XVI. században késő-gót idomban épült. A gót idomra mutat még, három oldalulag záródó szentélyén kívül, nyolczoldalú gula toronytetőzete, négy szélén a hasonló alakú kisebb négy tornyocskával körülvéve. Külső támfalai is többszörös tagozással s rézsutos tetőzettel alakítvák. A torony alatti csar-

*) Azóta olvasom a Vasárn. Ujság 1858. f. 40. számában, hogy a doborgazi tatár dombokban tett ásatás következtében (mert ezt kell érteni a Vajka mellett levő csallóközi tatárdombok alatt) ott talált 5 darab régi pénz felküldetett az említett lap szerkesztőségének. Ennek nyilatkozata szerint ezek közül 4 római érem volna, s a találmány a N. Muzeumnak van szánva. Tehát római temetőhelyet kell-e jelölnünk itt? vagy hogy inkább barbár sírokban jön elő itt is a római pénz? Reméljük még hogy az ötödik eddig ismeretlen érem s a sírok bővebb s alaposabb vizsgálata biztosabb világot derítend majdan e tárgyra.

nokban, mely egyszersmind a templom kapuzata előcsarnokaul szolgál, szinte még eredeti kereszt csúcsívezetét megtartotta, melynek keresztthevederei (Kreuzgurten) erőteljes tagozattal képezett horonyos és hengeres gerinczeket mutatnak. Hasonlón látható még tornya eredeti csúcsívű ablakai-ban egyszerűbb, ízletesen és erőteljesen alakított hármasevelű s egyéb diszművezet (Masswerk).

A többi részeiben két hajóju egyháza és szentélye egészen átalakíttatott; nagyobb részt újabb félkörívezet képezi boltozatát, s ezzel egyszersmind egykori oszloptámai helyébe áloszlopvonalak (Lisenen) alkalmaztattak. Csak a mellék oldalhajó, mely a csötörtöki egyház harmadik oldalhajójához hasonlón alakíttatott, tartá meg részben egyszerű nyomott csúcsívű keresztboltozatát; míg ezen boltozat egy másik holdja (Gewölbjoch), hosszában és széltében egymást átmetsző gerinczetzéből (der Breite und Länge nach sich durchschneidenden oder kreuzenden Querrippen, vagy Longitudinalrippen) áll, csürlöded alakokat (Rautenform) képezve. De ezek nem csak mint szervezetlen, és csupán mint úgy nevezett diszgerinczek (Zierrippen) alkalmaztattak, hanem tekintve jelentéktelen tagozásukat (Gliederung, Profilirung), csupán utánzásnak mutatkoznak.

Máskép ezen mellékhajó is, mint már érintém, hasonlón aránytalanul alakíttatott, mint a főnebb tárgyalt csötörtöki; kivéve még is, hogy az által szorosabb összefüggésbe helyezettett az egyház egész testével, miszerint alsó felén az egyház homlokzataíg, a felső részen pedig a szentélynek zárfaláíg fölfut; mely utóbbi része jelenben, vagy talán már eredetileg is közfal által a többi hajótól elválasztva sekrestyévé alakíttatott. S ezen tekintetben hasonlóbb ismét az alább látandó nagy-magyar egyház szinte arányosabban alakított mellékhajójához. Egyébkint itt is ezen oldalhajónak aránytalanabb s a rendes alakítástól eltérő alkalmazása, szinte azzal magyaráztatik: hogy, mint Csötörtökön, úgy itt is, a reformatio idejében kivált új vallásfelekezet a régi egyház oldalához épített magának imaházat, mely azután később, midőn az egyház is birtokába esett, vagy midőn azt a katolikusok visszafoglalták, közfala lerontása által az egyházzal összekapcsoltatott; hol a

lerontott fal helyén most támfalak és válívek képezik az összeköttetést, majd nem egészen hasonlóan a látott csötörtökihöz. Ezen vélemény a hajó keletkeztéről itt épen oly kevésbé fogadható el mint ott. Az ok ugyanaz; s itt is épen ellenkezőleg föltehető, hogy a reformatio által kivált közönség a két hajós templom egyik részét közfallyal osztá el, mely akkor ismét eltávolíttatott, midőn az egyik község kizárólagos birtokába jutott. E mellett szól még itt a világos építészeti okokon kívül, az ezen mellékhajó nyugati falcsucsába (Giebel) vésett és félig meddig még szabad szemmel is kivehető fölírat, mely 1518 évszámot mutat. Ez tehát valószínűleg azon év volna, melyben az egyház ezen legkésőbbi része elkészülhetett; akkor pedig a reformatio hazánkban még el nem terjedt.

Ugyan ezen mellékhajó tetőpárkányzata (Dachgesims) alatt, épen a két végső oldaltám fölött két kőfaragvány látható. Mind a kettő hosszú szakálu és lefüggő hajú férfiút ábrázolva, mint a ki lehajlott fővel s emelt vállakkal valamit föntart; ámbár most misem nehézkedik fölülről rájuk.

Kétségtelenül még az egyház egykori kőfaragvány díszítményéből maradt föl a két töredék, minők nélkül ritkán szükölködött a legegyszerűbb falusi gót egyház is (a két hajóju s tetemesebb alakításu szerdahelyi pedig nyilván már a kitünőbbek közé tartozott), de melyek nagyobb része, úgy is leginkább kitéve lévén a romlásnak, részint az idő viszontagsága, részint az újítások által elenyészett; s a hol még valamely faragvány dombormű fönmaradt, szinte a vakolat és mészkéreg alatt lappang többnyire. Lchet hogy itt hasonló faragványok közvetíték az oldaltámokat a párkányzattal, vagy hogy párkányzati díszművek voltak; legvalószínűbb, hogy talán vízvezetékek részletei (Wasserspeier), minők a gót egyházakon közönségesen kőfaragványokkal képeztettek. Az alak máskép Atyaisten ismeretes régibb typikai ábrázolására mutatna. Kevésbé vélném bennök az építőmester vagy épen az alapító ábrázolását, minek a helyzete s állás nem igen felel meg; ámbár egyébkint ismeretes, hogy az egyházak külsején az utóbbiak szobrai is gyakran alkalmaztattak.

27. Ugyan itt az evangélikusoknak és izraelitáknak is van imaháza: jelentéktelen szükségleti épületek.

28. *Eberhard* (Pozsony várm.). Okíratilag 1209 óta ismeretes (Cod. Dipl. III. 1. 73. és III. 2. 468.). Mint régi plebánia említetik a pázmányi Jegyzékben (Péterffy-nél i. h. 271.), hasonlóan az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 313.). Jelenben Fél fiókegyháza, és csupán az uraság kastélyában van kis kápolnája. Régi vára Korabinszky (Lexic. 136.) és Thiele (Königr. Ung. I. 10.) szerint a templomosok által építtetett volna ¹⁾. Min alapszik ezen állításuk, nyomába nem juthattam, ha csak nem a hagyományon, melyet azonban tudomásom szerint, úgy látszik, inkább csak a környék műveltjei ismernek jelenleg, mintsem a nép; s azért gyanítható hogy köztük is csak az előbb említett helyírók véleménye nyomán keletkezett ²⁾. Turóczi László (Ungaria c. suis regibus 298. 1768. kiadás) tudomásomra az első színté, ki az itteni templomosok lakát minden egyéb forrás nélkül említi. Utánirták Kolonovics (Chron. Templar.) és Fuxhoffer (Monast.). Bonbardi (Topogr. Hung. 2. kiad. 350.) és Bél (Not. Hung. II. 221.) még csupán egyszerűn erődnek nevezik, mely tornyokkal és vízárkokkal volt megerősítve. Az utóbbiak nyomait csakugyan látni jelenleg is a kert közepén álló régi de újonnan teljesen átalakított kastély körül. A hagyomány szerint ellenben, mint a helyben értesültem, a faluban s út mellett látható földhányások tartatnak a templomosok maradványainak.

¹⁾ Valószínűleg ugyan ezt érti Vályi is (Magyarorsz. Leírása I. 541.) Korabinszky nyomán: „Hajdani vára — úgy mond, igen régi, s a mint némelyek állítják, a veres barátoknak — birtokában vala.”

²⁾ Alább fölhozandó okiratok tanúsítják, hogy a vár sokáig a Sz. Györgyi grófok birtoka volt. Ezek közül 1409-ben okíratilag is előjön egyik Templinus névvel (Cod. Dipl. X. 4. 749.). Lehet hogy ezen Templinus, ki jóval 1409 előtt élt (midőn sajátlag utódairól van szó) építé a várat, vagy hogy még előtte valamely hasonló nevű előde, miután ő Templinus juniornak neveztetik, lehetett alapítója vagy csak újon építője stb; s innét eredhetett talán a vélemény vagy hagyomány, hogy templomosok építék? Ismeretes egyébkint hogy a templomosokról hagyomány egyike szinte a leggyakoribb baka, melyekkel régi várak építése, vagy sajátosabb régibb faragványokkal díszített egyházak alapítása stb véleményeztetik. Leírásom további közlései folytán még gyakran lesz alkalmunk ezen tárggyal találkozni, s az iránt bővebb fölvilágosítást szerezni.

Hogy a hely csakugyan régi várral és erősséggel bírt, sőt hogy itt valószínűleg Csallóköz fő erődje létezett, mely a Dunán való átjárást védte, már a XIII. század kezdetétől fogva okiratokkal is bebizonyítható. Így a fenebb idézett 1209-diki okirat szerint Castellum Ybrehaarth-nak neveztetik, melyet András király előbbi birtokosától Myke fiától Istvántól megszerez és az említett évben Sebus grófnak — a később Sz. Györgyi és Bazini előnevű grófok nemzetségéből — adományoz Sz.-Györggyel együtt. Ekkor tehát a XII. század vége felé és a XIII. elején legalább bizonyára nem volt a templomosok birtokában; de később sem, mint a várat tanúsító s itt tekintetbe vehető adatokból láthatjuk, miután folytonosan a Sz. Györgyi grófok birtokában találjuk. 1369-ben ugyanis I. Lajostól szabadságot kapnak hidat építeni a Duna ágán (Cod. Dipl. IX. 4. 170., és 1382. IX. 6. 274.), mely Csallóköznek a vár által védett fő átjárata volt ezen a részen. 1386. Jodok morva örgróf birtokába kerül ezen vár is a többi, Duna és Vág folyók közötti, Pozsonytól Nagy-Szombatig nyúló terület nagyobb részével (Cod. Dipl. X. 8. 213.). Erődnek neveztetik még és várnak: munitio et castrum 1390. és 1409-ben (Cod. Dipl. X. 8. 308. és X. 4. 749.), midőn a Sz. Györgyi grófok birtokába ismét visszajut. Utóbb több urat váltott s a XVII. században Szelepcsényi érsek s az ország helytartója birtokában egy ideig állami fogházul használtatott *). Örököseiről, jelenleg nyaraló kastélylá átalakítva, a gróf Aponyiak idősb ágára szállott.

A várbán jelenben létező kápolnát Szelepcsényi érsek meglehetősen díszesen építé az akkori késő renaissance modor sajátos áloszlopvonalaival s előszökő párkányzataival. Építéséről a kápolna belső falára alkalmazott, kőbe domborún vésett czímer s felirat tanúskodik: *Georgius Szelepcsényi Archiepiscopus Strigoniensis F. F. (fieri fecit) A. D. MDCLXXVII.* A monorú vértén, jobb felé lépő kétfarkú oroszlán sziklára ágaskodva áll, előlábai jobbájában napot, baljában csillagot tartva. Kívül az ajtó fölött vörös márványlapon dombormű vésetben szűz Mária Madonna alakú képe van befalazva. Úgy látszik, a többivel egykorú mű.

*) Fényes, Magyarország. Statist. és Geogr. Állapotja II. 466.

29. *Egyház-Gellye* (Pozsony várm.). Okiratilag először találom 1253-ban említve (Bartal, Comment. II. Mant. XVII. 1303. Cod. Dipl. VIII. 1. 150.). A XV-dik században külön terület vagy járás főhelyeül neveztetik: Gellye vidék, Sedes Gelle (l. Bartal i. h. XLIV. és köv.). Egy 1320-diki okirat már, valószínűleg régibb és tekintélyesebb egyházának adományozásáról tanúskodik (eredetie az itteni plebánia levéltárában). Ugyan ezen évben egy más okirat (Cod. Dipl. VIII. 2. 576.) plebánosát is nevezi, ki egyszersmind pozsonyi kanonok volt. E szerint régi plebániája egyaránt a pázmányi Jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), valamint az 1390-dik okirat ezen vidéki plebániái közt előjön (mert nyilván ezt kell keresni az ott hibásan megjelenő Gelyce alatt, l. Cod. Dipl. X. 8. 313.). Jelenben főnálló plebániái egyháza minden tekintetben Csallóköz egyik legjelentékenyebb építészeti műemléke. Rajta egyaránt még eredeti, határozottan román, valamint már kifejtett gót építészeti idomok észrevehetők. Keletkezése azért ha nem két különböző építészeti műidőszakba, úgy valószínűleg legalább az átmeneti ízlés (Transennalstyl) korszakába helyezendő. De eltekintve ezen nevezetességétől, már magában is arányteljesebb alakja előnyösen tér el Csallóköz többnyire esetlen és aránytalan kis gót egyházai alakjától.

Nyugati homlokzatát magas és az egész egyház szélességével egyarányos két tornyú alkotvány képezi. A tornyok négyszögből a nyolczoldalú alacsonyabb gulacsúcsba mennek át, melyet négy szögletén a hasonló alakított négy kisebb tornyocska vesz körül. A homlokzat egész szélteben, mintegy az első emeletet jelölve, a félkörívű párkányzatmű (Rundbogen-Friesgesims), a román ízlés ezen kiváló sajátága és ismertető jele vonul át. Mi tehát kétségtelenül a templom ezen része román műépítészeti elemeire figyelemztethet, különösen pedig a román műkorszak hanyatlására s az átmeneti kezdetére, midőn t. i. a félkörív-párkányzatmű különféle alakzatban és helyzetben alkalmaztatott. Félre ismerhetlen egyébkint az egész homlokzat román idomú alakítása is (II. Tábl. 2. ábra), miben, valamint a félkör ívű párkányzatmű hasonló alkalmazásában észrevehetőleg hasonlít a lébényi román ízlésű egyház homlokzatának ezen részleteihez (lásd képét

közölve, Jahrbuch der Central-Commiss. 1856. 108. lap.). Csak hogy emlékünken a félkörívü párkányzatmü a két toronyot összekötő homlokfalon is átvonúl, míg ez a lébenyin jelenleg nem az eset. Ellenben itt az egykori egyházkapuzat (portale), mely kétségtelenül eredetileg ezen homlokfalba helyezve volt, jelenleg hiányzik; mert a mostani kis ajtót, mely helyén áll, alig lehet másnak venni, mint az itt létezett szokásos román díszportale némi maradványának, mely valószínűleg anaz ékítményei leromlása által, később a befalazásban meghagyatott. A toronyablakok is nagyobbára kivetkőzték román eredeti alakjokat; ámbár még itt is, hasonlóan a lébenyi román egyházhoz, az egykori portale fölött állott kis kerek ablak az eredeti réginék maradványa lehet. A közép homlokfal jelenleg vízirányosan, laposan végződik. A toronyok szögletein előszökő szegélyző falvonalak (Ecklisenen), mikép azokat már a román építészet is használta, alulról, a mostani később oda helyezett esetlen két kis támfal fölött kezdődve, egészen fölfelé futnak, míglen igen megfelelő szervezetes alakítással, mindenfelől a kis oldaltornyocskába mennek át.

A többi egyház ellenben eltérőleg a homlokszattól, határozott gót ízlésben épült; ámbár még ezen is, újításai s átalakításai mellett, részint az átmeneti, részint a kora-gót ízlés némely nyomai félreismerhetlenek; s nyilván arra látszanak utalni, hogy ezen része is folytatólag a torony régibb román korszaki keletkeztével, mely talán mintegy a XIII-dik század első felébe eshetik, a többi a XIV-dik század első felében épülhetett volna. Így veszem az átmenetikor jelzőitől azon féloszlopszálak, vagy inkább támtövek (Pfeilerschaft) fejezetét (Capital), melyekre a szentély ívezetének gerinczei lefutnak. Ezen oszlopfőkön ugyanis a román s átmeneti ízlés sajátosságos tekert levél ékezetét (gerolltes Blattornament, in Doppelumreichung mit abgeneigten Knospen und Stengeln), kétszeresen körülfutó himbószerű alakzattal találok, a mennyire ez itt-ott még a számtalanszori meszelés kérge alól az avatott szemre nézve kivehető. Egyébkint a lefelé nyuló tövek a szentély oldalfalának közepén egyszerűen, mintegy letörve végződnek (abgebrochen, abgefasst). A szentély eredeti boltozata is kereszt- és vál- igen nyomott csücsívekkel —

melyek, mint már figyelmeztettem, épen úgy lehetnek a késő-mint a kora-gót ízlés nyomai — csak részben maradt épen; gerinczezete szinte meglehetősen erősen vajt horonyokkal és kidülő hengerekkel (Wulst) meg lemezekkel alakított. A hajó régi ívezetét félkörívű újabb boltozat váltá fel. Itt-ott meg a vállkövek (consolen) nyoma is látható. A többi részletekben a gót idom túlnyomólag nyilatkozik. Így a szentélyt a hajótól elválasztó úgy nevezett diadalív (Triumphbogen) teljesen kifejtett csúcsívvel alakult. Hasonlón a nyolczszögéből, rendszeren, három oldalúlag záródó szentély keskeny hossz-as csúcsívű ablakai, melyek hasonlóak az igen hegyes úgy nevezett gerelyívhez (Lancetbogen) mint az angol gótika sajátja. Belső díszművek (Masswerk) már szinte nagyobbára kitört.

Ezen határozott gót idomú részletekhez tartozik a már is késő-gót ízlésben alakított szentségház, vagy sajátlag toronyocska *), mely Csallóközben páratlanul áll s hazánkban is, kivéve a remek kassait és még egy-kettőt, már ritkítja párját. *(Lásd ide mellékelt rajzát II. Táb. 3. sz. alatti ábra).*

Az evangeliomi oldalon, szokott helyzetben, mintegy 3 egész 4 ölnyi magasságban emelkedik, hátsó részével a falhoz építve; anyaga vörhőnyes homokkőből áll. Faragványai ugyan nagyobbára a késő-gót ízlés idomait tanúsítják, de egyes részeiben még a gót ízlés jobb alakzataival s ékezetével díszeskedik; ámbár az idő foga már ezeket is kicsorbítá.

Alúl mintegy a falból kiszökő vállköről (Console) emelkedik, mely mellképben, koronázott király alakját mutatja. Ezen áll a négyszögű toronyalakú alkotmány, mely elül vasrácsos ajtóval nyílik és a sajátlagi szentséghajlékot képezi. Mind kétfelől féloszlopok emelkednek a párkányzatig, hol az oszlopokon fölül úgy nevezett fialák, oldaltámszerű tornyocs-

*) Ismeretes hogy az úgy nevezett tabernaculum azelőtt nem állott az oltáron; a legrégebb korban ugyan az oltár fölött voltak elhelyezve a többnyire függő ciboriumok, később az oltár északi részén, falba helyezett egyszerűbb fülkék alkalmaztattak nagyobbára már a gót korszakban, minő számos előjön még Csallóközben is. A helyökre itt-ott nagyobb díszszel alakított önálló toronykák csak a XV-dik században keletkeztek. Lásd Leib és Schwarz Studien über die Geschichte des Christ. Altars, 27, 59; és Otto Archaeolog. 104.

kák nőlnék ki, míg a középső homlokzatot csúcsmű (Giebelwerk) díszíti, melynek közterét a háromlevelű ív és diszmű tölti be, míg szegélyein (Kanten) kis teke díszítményt (Bosse, Krabbe, levélcsomó), hegyén pedig a szokott rózsát vagy keresztvirágot viseli. A csúcsmű megett álló mintegy másik emelet hármalevelű ablaknyílásokat mutat, valamint a következő kisebb is, mely fölül mint egy kúpszerű boltozattal végződik. Ennek tetőzetén emelkedik ismét egy vékonyabb karcsu nyolczoldalú toronyka, az előbbiekhöz hasonló, csak-hogy még kifejezettebb hármalevelű ívű ablakféle díszítményekkel, melyek közeit szögletekre helyezett sajátságos alakú, mintegy kivájt támfalak veszik körül, nyilván a késő-gót idom egyik ízetlenebb alakítása, felső részök azonban szinte fialaszerűleg alakul. Ezen nyolczszögű toronyka fölött emelkedik végre a nyolczoldalú gúlacsúcsfödőzet, szögletein kis tekediszítménynyel sűrűn megrakva, s hegyén az elvásott s megrongált nagy keresztvirággal végződve.

Ezen szentségházzal átellenben álló oldalfalon ismét hasonlóan bevájva alkalmazott s átvezett ülhelyek láthatók mint Csötörtökön, csak-hogy itt az egymás mellé helyezett kettős ívnyílás közepén oszloppal köttetik össze. A plebánia emlékiratai szerint, ezek egykori káptalani karszékek volnának azon időből, midőn a győri káptalan háborús időkben ideiglenesen itt székeltek. Ezen tényről nincs tudomásom; ellenben a f. i. 1320-diki okírat pozsonyi kanonokot nevez a hely plebánosául. Mindenesetre nevezetes azonban, a már főnebb megjegyzett körülmény, hogy éppen Csallóköz ezen kéttornyú egyházainál jön elő, mint itt úgy Csötörtökön is, a bennök székeltek káptalanról szóló hagyomány; mi által csak igazolva volna azon egyházi s egyházépítési szabály, hogy a román s gót időszakban csak a káptalani és székesegyházak épülhettek két és több toronnyal.

Eltekintve ettől egyházunk s a csötörtöki közt feltűnő még azon hasonlat is, hogy mind a kettőnek éppen toronyhomlokzatán jönnek elő régibb román műkori részletei; sőt tornyaiknak sokoldalú gúlacsúcsfödőzetét is mindkét helyütt tetemesen alacsonyabban alakítva látjuk, mint ez közönségesen a gót gúlacsúcsnál előjön; nyilván hogy ez is még román

kori alakítás lehet. Ez már mind a két helyütt némileg arra utalhatna, hogy talán ezek építése a homlokzattal és toronnyal kezdődött, mint a mely még előbbi műkorszak műve. Mi azonban nyilván az egyházi szabály és szokás ellen volna, miután a liturgiai archaeológiából egyaránt, mint számos adatolt példából ismeretes, hogy az egyházépítés mindenkor a szentély- vagy karhelylyel vette kezdetét; s e szerint épen az ellenkező esetnek lehetne helye: hogy a gyakran századokon át épülő nagyobb egyházak szentélye régibb, hajója és tornyozata pedig újabb ízlésben keletkezett. S úgy is van; de épen ezen esetnél fogva megfordítva is állhat. Hogy t. i. az újon építéseknel és átalakításoknál a szentélynél kezdve az építést, ez újabb ízlésben alakult, míg a hajó vagy csak a költségesebb s még is nem annyira lényegesen szükségelt tornyok, régibb ízlésben a mint állottak fönhagyattak *).

Egyházunk mértékarányai a következők:

A szentély hossza belső világában 35', 6'', szélessége 19'.

A hajó hossza 44', 6'', szélessége 25', 3''.

Külsején a támfalak többnyire épen maradtak és háromszor tagozvák. A hajó, mint érintém, teljesen átalakíttatott. Szinte későbbi, XVII-dik századi butorzata s eszközei közt egy régibb keresztelő medencze maradt meg: egy darab homokkőből vájva, mélysége 3, átmérője 2''. Hasonlón egy régibb szentölt víztartója, nyolczszögű faragott kőmedencze, hasonló nyolczszögű oszlopra helyezve. Egy másik, szorgosabban dolgozott, már újabb renaissance idomokat tüntet elő. A föltünő egy-két falfülke valószínűleg még a régi szentolajszekrények, úgy nevezett Scriniumok (Credenz) maradványai, minőkkel még máshol is alább találkozunk, és me-

*) Példák erre: a sz. kereszt. monostor Austriában, hol a szentély később gót ízlésben újonan épült, míg a hajó megtartá eredeti román idomát. Ugyanott Németóváratt a szentély és torony újonan szinte gót ízlésben épült, míg a közöttök fekvő hajó román alakjában meghagyatott. Hogy nálunk ismét, például Csallóközben is, a szentély régi gót idomban maradt, míg a hajó újabb renaissance idomú, oka a későbbi hozzáépítések vagy átalakítások, és nagyobbítások, melyeket a tágítandó hajó inkább igényelt.

lyeket majd határozottabb jelenségeiknél fogok bővebb figyelembe venni.

A közönséges oltárképeken kívül föltűnő még szinte néhány régibb XVII-dik századi festvény, nem annyira műbecsöknél fogva, mint a mit előállításai s ex voto feliratuk inkább történeti tekintetben érdekeset bennök gyaníttatnak. Így egyiken valamely nevezetesebb eseményre vonatkozó ezen rejtelmes fölirat áll: 1692 ex voto et Transilvaniae 1619.

Legrégibb harangján ezen fölirat olvasható: •

Balthusar Herold hat mich gossen

Aus feuer und hiez bin ich gelosen. In Pressburg Anno 1648. (talán geflossen vagy geloschen-nek kellene az utóbbi helyett állni). A nevezetesebb harangöntők között ismeretesebb a XVII-dik század másik felében *Herold András* nürnbergi harangöntő (lásd *Otto Glockenkunde* 49. később *Drezdában is folytatta mesterségét*, lásd *Chronolog. Glockengiesser-Reihe. Organ f. christl. Kunst.* 1858. 212. l.); valószínű hogy *Herold Boldizsár* ennek testvére vagy csak rokona lehetett, miután ismeretes, hogy a középkorban bizonyos mesterségek, melyek gyakorlata némi ismeretlenebb s titokban tartott fogásokat kívánt, többnyire egyes családokban ivadékról ivadékra szálltak. Olyan volt a harangöntés is kitűnőleg, s ilyen lehetett a Herold-család, melyből való volt Boldizsár. A családnak, mint ezen föliratról látjuk, tehát nem csak, mint eddig ismeretes volt, Nürnbergben a XVII-dik század második felében létezett öntődéje, de már előbb a nevezett század első felében Pozsonyban is, melyből a gellyei harang, mint felirata tanúsítja, kikerült.

Megemlítendő még egy siremlék a szentély belső éjszaki oldalfalába a szentségházon alul helyezve. Alakjára nézve hasonló vörös márványból készült oszlopos és párkányzatos mű, mint Mérei csötörtöki fenébb leírt emléke, csak hogy ez egyszerűbben és domborműfaragványok nélkül alakíttatott; az oszlopok közé helyezett fehér márvány fölapon a következő fölirat áll:

Nascimur et morimur. D. O. M. (Deo Optimo Maximo) Monumentum hoc dilectissimae suae consorti Susannae Mórócz de Beketfalva, in hac gelida marmoris brevitate

*hospitanti Generosus Dominus Joannes Törös S. C. A. Majestatis Aulae Familiaris, Nob. praed. Sedum de Vajka et Erseklél Palatinus. Eminentissimi Principis ac Cardinalis Pázmány etc. Cancellarius moestus posuit. A. D. MDCXXXIII. *).*

A domborún kivéssett czímer, függőlegesen kétfelé osztott vértet mutat, melynek jobboldali mezején négy hárántos szelemen, a baloldalin pedig három halmon álló daru látható, nyaka nyállal van keresztüllöve, fölemelt lábában pedig követ tart. A sisak fölött az utóbbi ismétlődik. Teőreös-család czímere

30. *Egyház-Karcsa* (Pozsony várm.). A közvetlen egymás mellett fekvő itteni számos Karcsa nevű helységek egyike okiratilag már 1215-ben említettetik (Cod. Dipl. III. 1. 168., lásd szinte 1243—1423-ig, rólok szóló több okiratot Bartal, Comment. Stat. jur. publ. Hung. II. Mant. IV.). Az itteni 1308-ban épült első templomról Tamás esztergami érseknek egy ez évbeli okirata tanúskodik (eddig kiadatlan, eredetie hártján írva az egyház-karcsai plebánia levéltárában találta-tik); melyben a hely lakosai, kik addig a várkonyi anyae-gyházhoz tartoztak, engedelmet nyernek, hogy magoknak temp-lomot építhetnek. Ezen okirat szerint ekkor ugyan csupán kápolna épülhetett, mely mint főkegyház azután is Várkony-hoz tartozott; de már húsz évvel később saját plebánossal is birt, miután egy 1339-diki okiratban lelkésze is neveztetik: Michael rector ecclesiae S. Bartholomaei in Karcha (Cod. Dipl. VIII. 4. 404.) ²⁾. Hasonlón előjön mint régi plebánia a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.); valamint az 1390-diki okirat plebániái közt Kartha-nak írva (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Ezen 1308-ban épült régibb templomáról, mely később nagyobbíttatott, szólnak még a múlt századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek is; leírásából azonban ki nem vehető, vajjon még román idomban, vagy, a mi valószínűbb, kora-gótban

¹⁾ Az itt említett Törös János arczképe előjön Videman fenebb idézett arczképgyűjteményében.

²⁾ Íme itt Csallóköz azon régibb egyházai egyikéről, mely szinte apostol nevére volt szentelve, s a hagyomány által sz. Istrán alapítványának tartatott, okirati bizonyságunk van, hogy csak 1308 után épült, és hogy addig ott egyház sem volt.

épült-e. Szinte emlékeznek még egy mellette állott régibb kápolnáról, melyben a Somogyi család sírboltja volt elhelyezve. Lehet hogy ezen másképp úgy látszik későbbi építvény eredetileg szinte halotti kápolna vagy is Carnarium volt. Ezen lerontott régibb épületek helyén keletkezett 1820-ban a mostani tágasabb kath. plebániái egyház, mai újabb ízléstelen idomban.

31. *Ekecs* (Komár. várm.). Okiratilag említve 1268. óta (Cod. Dipl. IV. 3. 450. és 1349. u. o. IX. 1. 709.). Kath. plebániái egyháza 1789-ben épült; közönséges újabb szükségleti épület.

32. Ugyanitt a reformátusok is bírnak hasonló jelentéktelen egyházépületet.

33. *Ekel* (Komár. várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 449.). Mint régi plebánia említetik a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 270.). Ezen előbbi régibb egyháznak helyébe, melynek jelenleg semmi nyoma, épült 1816-ban a mostani terjedelmes egyház, félkeres akolféle ablakokkal s újabb ízléstelen modorban, annyira szilárdtalanúl, hogy már is általános javítást igényel.

34. Ugyanitt a reformátusok is 1801-ben épült templommal és

35. Az izraeliták imaházzal bírnak; egyszerű szükségleti épületek.

36. *Érsek-Lél*, (Komár. várm.). Egy 1268-diki okiratban (Cod. Dipl. IV. 3. 446.) ezen vidék a Komárom mellett levő *Villa Archiepiscopi*: Örs helytől kezdve egész Érsek-Lélig mint az esztergomi érsekség népei telepe: terra populorum Archiepiscopi említetik. Külön nevezi a helyet Leel névvel egy 1356-diki okirat (Cod. Dipl. IX. 6. 76.). Maig az érseki praedialisták egyik székhelyeül: *Érsekléli szék*, ismeretes, mely azonban régebben a vajkai érseki nemés praedialis székekkel egyesült. Jelenleg néhány házból álló elpusztult helynek látszik, s mint sajátlagi praedium: pusztaság, majorság, mind a mellett hogy ezen praediumok fő- és székhelye volt, talán ezelőtt sem volt népesebb. Mint régi plebániát Leel név alatt említi szinte a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 270); mostani plebániája csak nem rég állt helyre; jelentéktelen

kis kath. plebániái egyháza ellenben régi épület lehet. Szentélye s éjszaki oldalfalához csatolt két kis kápolnája félkörű román oltárhely (apsis) alakban záródik. Minden egyéb jellemző nyom hiával lévén, melyek számtalan újításai által is elenyészhettek (minőt jelenleg is várt a teljesen megrepesztett épület), lehetetlen idomáról határozott ítéletet mondani, s félkörű záródását román apsisnak tartani. Utalok azért itt is arra mit e tekintetben a békei egyháznál bővebben mondtam.

37. *Érseklél* mellett *Nagy-Lél* népes pusztán Fényes szerint (Magy. Birod. Komárom várm. 114) hajdanrégi templom állott, melynek romfala csak néhány évvel ezelőtt pusztult el egészen; a templomot t. i. még a törökök elpusztítván, a temető közepén még sokáig fönmaradt falait is a hely földes urai szétszedették. A térképen elmaradt jelölése, közvetlen Érseklél alatt, mint régi egyház állhelye pótolandó.

38. *Féll* (Pozsony várm.) Régi plebániái egyházáról tanúskodik a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314), mely Fele név alatt említi; mostani kath. plebániái egyháza a régibb helyébe, vagy hogy annak teljes átalakításával a XVII-dik század második felében Szelepcsényi érsek által épült, kinek főnebb Eberhardnál leírt czímerét homlokán viseli. Azért szentélye három oldalú záródása, tornya sokoldalú gúlacsúcs tetőzete, valamint esetlenebb oldaltámai is csak a gotica végső modoros utánzásainak tekintendők; mint ez még a XVII-dik században és különösen Szelepcsényi érsek egyházépítéseinél e vidéken legáltalább gyakori eset. Belseje máskép a renaissance idom alszlopvonalai és párkányzataival van alakítva.

39. *Felső-Bár* (Pozsony várm.). Okiratilag 1300-ból maradt fön említése (Cod. Dipl. VI. 2. 298.). Mint régi plebániái egyház a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.) előjön; ellenben az 1390-diki többször idézett okirat az itteni plebániák között nevét nem említi. Mostani katolikus plebániái egyháza a régibb, úgy látszik gót, egyház helyébe — mely a XVI. században, a plebánia emlékiratai szerint, a protestánsok birtokába került, és 1630ban a katolikusok által

ismét visszafoglaltatott — újonan 1778-ban épült ¹⁾, az akkori izléstelen renaissance modorban.

Régibb egyházából néhány érdekes tárgy maig föntartatott. Számos síremlékkövei nagyobb része ugyan az újabb építkezésnél anyagul fölhasználtatott. Ajtaja küszöbei, valamint a zenekarra és toronyba fölvivő lépcsők fokai nagyobbára ily, részint márvány részint homokkő síremléklapok töredékeiből állanak, melyeken a járás által nagyobbára már lesikált feliratok és címeralakzatok egyes nyomai itt-ott meglátszanak. Ezen vandal rombolás csak két sírkövet kímélt meg. Az egyik a templomhajó északi belső oldalfalába alkalmazva, fehérés úgy nevezett kelheimi márványlapon, vörös márványkeretbe foglalva, mintegy 3 lábnyi nagyságban, Istvánffi Miklós alnádor és híres történetírónk egyetlen korán elhunyt gyermeke sírjátát, melyet maga az atya készített, tartalmazza ²⁾):

*Palconi, unico filio, eidemque longe amantissimo,
in tenella aetate, proh dolor vita functo,
Nicol. Istvánffi, Pauli F (ilius), et Elisab. Both,
Parentes Moestissimi posuer.
Vixit ann. III. mensib. VII. dieb. XVII.
Θ ³⁾ Mense Martio Anno XPI. (Christi)
M. D. LXXXI.*

*Tecum amor et Charites, spes et solatia nostra,
Paleo iacent, sed sic tulit imperiosa potestas
Fatorum ut, quae te nobis pia solvere iusta
Fas erat, haec moesti, tibi reddimus ecce parentes.
I. H. S. (Lóherlevel-alak) XPS.
Fiat voluntas Tua, sicut in coelo
Et in terra.*

¹⁾ Korabinszky (Lexic. 101.) szerint ezen régibb egyház még teljesen ép volt, és csupán azért ronthatott le mert szűk volt.

²⁾ Közölve már többször, mint Bél Notit. Hung. II. 247. Bonbardi Topogr. 2. kiad. 352. és Horányi Memoria II. 252. Ugyanott közli Horányi Istvánffi és nejének, szinte az előbbi által készített viniczai (Varasdban) sírjátát, de csak félig és hibásan. Teljesebben közlé újabban Kukuljevics (kivéve a becsúszott nyomdahibákat) a Mittheil. d. Central-Commiss. 1856. foly. 234. lap.

³⁾ A classicai epigraphikából ismeretes görög initialis betűjel Θ Theta a Θνων mortuus jelelésére.

Az emlék felső párkányzatán két nemtő, főenyóra és halálfo faragványok vannak alkalmazva. Az alsó párkányzat alatti lapon két czímer domborműben: jobbfelől (heraldikailag véve): gót idomú kivájt vért, négyezett térrel. Az 1. és 4-dik térben három ágú koronából kinövő koronázott sas, kiterjesztett szárnyakkal; a 2-dik térben csillag és félhold, a 3-dikban heraldikai liliumvirág (Istvánffi czímer). Balfelől: hasonló vértben pánczélos kar, kivont kardot villogtatva, fölötte jobbfelől félhold (Both czímer, Istvánffi nejéé). A sisakdisz mind a kettőn hiányzik.

A másik egyszerű vörös márvány sírlap, a szentély talaja kövezetébe helyezve, rajta következő felírás olvasható:

Hic iacet Generosus Dominus Joannes Lipchey de Nagy-Luchie (Lucse) Liber Dominus in Saskeo. Qui obiit in Domino aetatis suae trigesimo septimo 2-a die Junii, Anno vero Christi MDCVI.

A fölírás fölött domborműben a családi czímer látható: oldalain kivájt vértben, felső jobb fele szögétől bal fele alsó szögleteig rézsútosan vont szelemen, rajta négy lábúlag (leopardirt) előre léptető kétfarkú oroszlán, kevésbé fölemelt első jobb lábában tekét tartva. A szelemen alatti térben körtvealakú gyümölcs vagy virágnövény. A czímer fölötti sisakdiszül korona fölött álló oroszlán van alkalmazva. *)

*) Mind az előnevek: Nagylucsei és Saskői, mind a czímer hasonlatosságot mutatnak a Dóczi családdal, ez is Nagy-Lucse és Saskőről írta magát, és czímerében épen ezen ábrákat viseli, kivéve hogy az itteni Lipchey czímeren teljesen ki nem vehető gyümölcs vagy virágára helyett a Dóczi czímer alsó terében hatszögű csillag és rák látható. Így jön elő B. Dóczi Zsigmond lodomer-vieszkai egyházban levő azon 1647-diki czímerpajzsán melyet Szumrák könyomatban külön kiadott. Ellenben egy régibb Dóczi czímeren 1414-ből (gyűjteményemben a lébényi régi monostori egyház üveg-festményű egykori ablakairól levéve) csak a hatszögű csillag jön elő az alsó térben, melyet itt a szelemen helyett csupán egyszerű vonal választ el. Dóczi Orbán püspök ennél későbbi 1493-diki czímerén, mely a visegrádi emléklapon rá vonatkozik (l. Visegrádi Album és Buda-Pesti Viszhang 1857. foly. 3. sz.) csak az oroszlán jön elő ugyan, de Péterffynél (Concilia I. 86.) látható címere 1489-ből a lébényihez teljesen hasonló. Lehet tehát hogy az itteni Lipchey czímer kétes ábrája szinte csillag, vagy rák csillaggal.

Régibb kinézésű szinte a keresztelő: homokkőből faragott nyolczszögű medencze, lefelé henger faragvány-nyal tagozva, és nyolczoldalú oszloptőre alkalmazva, mely ismét magasabb négyszegű talapzaton emelkedik. Újabban kaphatta faragványos aranyzott tornyos födelét, s márványt utánzó színes mázolatát.

Nevezetesebbek még az egyház régi kelyhei. Az egyik későközépkori egyszerű művezetű, hosszúkás töleséralakú kupa vagy pohárral. Ezen köröskörül folyó következő fölirat áll: (lásd III. Táb. 4. sz. *ábra*).

Calix S. Stephani in Por. (azaz Bár, egyháza sz. István tiszteletére levén szentelve). A betűk maiuscula jelleme, mely még itt teljesen át nem ment a későbbi gótba, eléggé tanúsítja mintegy XIII. vagy XIV. századi korát. Rejtélyesebbek a betűk, melyek úgy ezen kehely szárán vagy tövén kidöörödő fogóhelynek (Handgriffbuckel des Kelchschaftes) kiálló hat csürlődéd emléklapocskájában (rautenförmige Medaillons) zománcozva láthatók: *I. A. S. M. A. R.* Ha ezen kezdő betűket egy szó betűiül vesszük, mely az S betűvel kezdődhetik, miután körbe helyezvék, úgy kétségtelenül *S. Maria*-nak volna olvasandó.

A másik hasonló alakú kehely, hasonlóan alakított töve csürlődéd emléklapjain, melyek közül egyik tetemesen nagyobb a többi négynél, a következő ábra és betűk zománczozata látható. (Lásd III. Táb. 5. számú *ábra*).

A nagyobb szorgalommal alakított, s már is kifejtettebb gót írású betűk szerint ítélve, a mű az előbbinél valamivel későbbi, valószínűleg XIV. vagy XV-dik századból való lehet. A betűk világosan az úgy nevezett keresztcímet (Titulus): *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum* jelentik. Míg az esküvő vagy áldókéz jelképes jelentősége a keresztyén symbolikában egyiránt a szövetséget kötő atyaistenre vagy az áldó megváltóra vonatkozik. Itt, a keresztfénykörnél fogva, valószínűleg az utóbbira *).

*) Másképp közönségesen fölhőköl kinyúlva állíttatik elő. Lásd Didron *Iconographie Chretienne* 56. és Menzel *Christl. Symbolik* I. 268. Hasonlón Caumont *Abec. Archaeologique* 170. hol a keresztidics-

Még egy harmadik nagyobb úgy nevezett áldozó földös kelyhen (Ciborium, Speisekelch), mely már is újabb alakú, a következő felírás áll: *Reverend. Pat. Sz. Györgyi dedit pro Ecclesia Bariensi*. A Donator talán az egyház lelkészei egyike volt; ámbár a XVII-dik század negyedik tizedétől kezdve (miután az egyház 1630-ban a reformátusoktól visszafoglaltatott), a plebánia évkönyveiben rendszeren följegyzett lelkészek között nevét nem találom. Valószínűleg tehát még az egyháznak régibb, a reformatio kora előtti XVI-dik századi lelkészei közül való lehetett; mi a kehely korát is meghatározhatja. Egy csinos áttört mivű újabb ezüst lámpa, mely a főoltár előtt függ, ezen magyar fölíratot viseli: *Csináltatta Selyem Telki Nemes Selyem Imre. Ao. 1783*.

Nevezetes még az egyház két régibb harangja is. Az első és régibb alakra hasonló a maiakhoz, csak hogy talán nyílásánál valamivel kevésbé kikanyarítottnak látszik (ezen kanyarodás a régibb, harangoknál mind kisebb, s a legrégiebbeken épen nem jön elő). Koronája alatt körben közönséges újtót kisebb vagy minuscula betűkkel a következő felírás áll:

(Lásd 6. sz. rajzot),

azaz † Maria hilf mir in den hmel (Himmel) su (zu) dir *).

fénykör (Kreuznimbus) sajátágosan úgy nevezett kamóskereszt alakjában (Krückenkreuzartig) jön elő. Egészen hasonlóan itteni ábránkhöz, fölhők nélkül látható a veszprémi Gizela-kápolna ívezete egyik zárkövében (lásd rajzát s leírását Eitelbergertől Jahrb. d. Centr. Com. 1856. 114. lap).

*) Hasonló felíratok gyakoriak a régi harangokon, ez még is tudomásomra a legteljesebb és leghangzatosabb. Így egy régi harangon Niederwintlben: *Maria hilf uns aus aller Noth* (Mith. der Centralcom. 1856. 140.). Erdélyben Nádas százsz faluban (u. ott. 39) *Helf got, Maria berot, száz tájszólásban*. A merseburgi régibb 44. harang fölíratai között, az egyetlen német: *O maria cum czu trost* (lásd Quast u. Otte Zeitschrift f. Christl. Archaeologie I. 81.). — Gyakori másképp is az egyházi epigraphikában. Így például hazánkban a Rudóbányai kapuzaton olvasható: *Mutter Maria hilf stb*. Miután azt már itt idézem, mellesleg legyen ezen utóbbi nevezetes tárgyra nézve, melyet Vereby kiadásából (Testvérhaza Történetkincese), és már előbb Buda-Pesti Viszhang 1856. 35. szám) ismerünk, megjegyezve, hogy az nem mint ott mondatik Rudóbányán, de *Rudóbányán* létezik; s nem is lehetett eredetileg sem az ottani paulinus, sem szé-

A szavak közé mintegy elválasztó jelekül különös állatszörnyalakokat látunk alkalmazva, melyek talán symbolikai, jelvényes, értelemmel bírhatnak, alakjuk némileg hasonló lévén a középkori úgy nevezett Physiologusokban előjövő jelképes

kes-egyházon, minő ott soha sem létezett; azért aligha is a paulinusok műve, mint ő véleményezi, hanem valószínűleg az itteni egykori bányászoktól származik, miután német bányászok lakták régebben a helyet, mint Thiele szerint (Königr. Ung. III. 159.) a fölhagyott aknák és régi pecsétjök tanúsítja; ki egyébként már ezen régi kapuzatról is szinte emlékezik (an der reformirten, im Dorfe befindlichen Kirche ist ein eisernes Thor mit gothischer Schrift). Olvasatlanul hagyott érdekes föliratát megfejté már a Magy. Sajtó 1856. foly. 202. számában jeles epigraphikusunk Páur Iván, olvasván: Maria, Caspar, Melchior, Balthazar. Megkísértem itt még az általa olvasatlanul hagyott egyes helyek magyarázatát. Az első *M* betű nyilván Mater vagy Mutter (t. i. Máriára vonatkozólag), a Mária után következő, elhagyott szó: *hülf*; minden betűje világosan kivehető lévén, és csak az *L* okozhatna nehézséget, a mennyire felfordított vagy ferdén rajzolt alakban mutatkozik; ez által első részében a fölsőbari harangfelirathoz hasonló teljes kapufelirat volna: *Mutter Maria hülf*, a második része: Caspar, Melchior, Balthasar, maig ismeretes és használatban lévő keresztyén egyházi ajtófelirat. A következő betűk megfejtése, nagyobb nehézséget szül, s csupán gyanítom mintha egy kitört *F* után a következőkben: fecer. (fecerunt) volna olvasandó, de így is egy betű feleslegesnek mutatkozik. Az erre következők nyilván a Donator, alapító, vagy a művesek nevei kezdő betűi lehetnének azután. — Még érdekesebbek a betűk között lévő négyszögű térekbe mintegy pontozásul helyezett különféle jelek s ábrák: fölülszilagok, nap, holdnegyed, teljeshold. Azután úgy látszik más planetaris jelek, minő a *hülf* szó után a skorpio vagy nyíl képe. Hasonló naptári előállítások szinte gyakran előjöttek a régi egyházak portáléin, többnyire a kapuzat íterében (Tympanum, Bogenfeld) kőfaragványokban képezve olykor egész kalendáriumi cyclosok állítottak elő. Jeles példák láthatók erre nézve Caumont-nál Abec. d' Archeologie. Architecture religieuse (3. kiad. 109. lap Tympan de la porte saint Ursin a Bourges). A további mintegy czímervértekre helyezett ábrák részint czímerek lehetnek (egyik három szelemennel, a másik mint sisak lévén képezve), részint úgy nevezett művész- vagy mesterjelkek, a műtörténetből eléggé ismeretes úgy nevezett kőfaragó jelekhez (Steinmetzzeichen) hasonlítván leginkább. Az előbbieket e szerint talán a donator-alapítókra, az utóbbiak a művet elkészítő mesteremberekre vonatkozhatnak. Ennyit kívántam leve is ezen mindenesetre nevezetes és figyelmet érdemlő műről mellékesen a föntebbi epigraphikai hasonlat nyomán megjegyezni.

hód alakjához (lásd például Karaján *Deutsche Sprachdenkmale des XII. Jahrh. Physiologus Taf. 21.*). Mennyire illenék ide ezek symbolikai jelentései valamelyike, azonban nem vitatom. A harang közepén, kevésbé emelkedő domborműben, a fölfeszített Megváltó alakja látható a kereszt nélkül; mellette a szokott helyzetben egyfelül a Boldogságos Szűz, másfelül sz. János Evangelista. A mű magában elég durva, a penész-kéreg által azonban még élesebb részletei is szenvednek. Másképp az előállítás, különösen a fénykörnek (nimbus) későbbi csomóssugarokbani képzése, valamint az egész kivitel s a felirat betűjellemei, úgy mint nyelvezete, már is a XV-dik század másod felére, ha nem a XVI. elejére mutatnak; s ezzel egyszersmind talán azon korra, melyben azon, valószínűleg későgót itteni egyház keletkezett, melyről föntebb hallók, hogy még 1778-ban teljesen ép volt, és csupán szűk volta miatt elbontatott.

A másik későbbi harang szinte egy régibb harangból mely talán az előbbi egykoru párja volt, öntetett át, mint a felírás mondja:

† *Fracta et refusa per Gregorium Berki Franciscum Nagi (Nagy) et Joh. † Sarfvi (Sarfői) ceterosque nobiles in Bar. Par. (Parocho) = Gregor = Mohácsi 1632.*

40. E helyütt emlékezetes még az Amade grófok régibb várkastélya, mely egykor Bél szerint (Notit. II. 242.) négyszögben tornyokkal erősítve díszesen épült; jelenben azonban közönséges kastélylyá átalakítva látható. A múlt században irodalmunk egyik jelesének a költő báró Amade Lászlónak laka volt. Az egyetlen tárgy, mely itt rá emlékeztet, a kastély melletti útszélen álló nepomuki sz. János szobra. Közönséges múlt századi szobormű, a szentet szokott helyzetben előállító. Talapzatát Amade László tollából folyt következő sorok díszítik, melyeket jó lesz itt föntartani, mert a meszelés alatt már alig olvashatók:

Magno Sancto. Sacerdoti prodigioso. Sacri silentii Martyri. Divo Joanni Nepomuceno. Famae et honoris custodi. Protectori Thaumaturgo. L (adislaus) E. S. Homodaeus. Ex voto devoto gratus posuit. Anno salut. 1754. — Más felén:

Quod tacuit, loquitur mundus, deprædicat orbis,
Secretum linguae. Nepomucene Tuæ.

Tu punias illas infamiae fulmina linguas

Quæ nostræ famæ tam fera tela parant.

Confundas illos, qui nos confundere tendunt.

Vivere nos omnes fac et honore mori.

A sorok oly közvetlen s élénken nyilatkozó érzettel szólnak, hogy a sokat hányatott férfiú valamely nevezetesebb élet-eseményét gyaníttatják, melyre vonatkozólag keletkezhettek.

Több kastélyszerűleg kitünő régibb lak is látható még e helyt. Bél szerint (Not. II. 244.). Gróf Illyésházyak, Istvánffi, Boboki és más előkelő családok egykor fényesebb házai; jelenben azonban rozzant állapotban nagyobbára gazdasági czélokra használtatnak: mint híres történetírónk Istvánffi Miklós itteni laka is, melyet valószínűleg neje Bót Erzsébet után bírt, s hová a XVI. században a háborús időkben s hivatalviselése közt Pozsonyhoz közelebb vonulhatott baranyai és varasdi jószágairól. Itt írta volna, Bél (Notit. II. 244.) és Bonbardi (Topogr. 352.) állítása szerint remek történetét is ¹⁾. Az említett házak egyikében lakott szinte, újra éledő nemzeti irodalmunk múlt századi korából nevezetes idevaló írónk Bodóbári és Nagy-Lucsei Mészáros Ignác ²⁾, ki korában elhíresedett Kartigám című regényét itt írta ³⁾. Lakházát azonban kitudnom nem sikerült. Hasonlón, mint az ősök síremlékei épület-anyagúl fölhasználtattak az újabb egyházban,

¹⁾ Ellenkezőleg ezekkel állítja Kukuljevics (Mittheilungen der Central-Commission. 1856. 234.), hogy történetét Viniczán Varasd megyei jószágán írta. Állítását, valamint a fentebbiek az övéiket, semmi alapos bizonyossággal nem támogatja. Mert hogy Istvánffi kéziratban levő latin versei mellett horvát nyelvű jegyzetek is találhatók, ezen tekintetben mit sem bizonyíthat. Egyébiránt munkája írása körülményeiből úgy is elég biztossággal lehet gyanítani megírása helyét. Istvánffi itteni lakai rajzát közöltem az 1858-ki Vasárn. Ujság 9. számában.

²⁾ Csallóközi születésnek mondja Horányi is (Memoria II. 607); idevaló birtokosnak mutatja Bodóbári előneve, így nevezetvéen Fölsőbár egy része vagy utczája.

³⁾ Kartigámja előszava kelte szerint: „költ — úgy mond — a régi magyaroknál Aranykertnek nevezetett Csallóközben, Fel- vagy Bodóbár nevű helységben 1772-ben.“

úgy hírneveseink itteni lakai is rozzantan s elhagyva állanak, vagy magtárakül, szesz- és serfőzőházakül használatnak. Ezen kis falu egyébként úgy látszik régtől jeles és tudományos férfiak hazája volt. A XVI-dik, XVII. és XVIII-dik században itt élt Istvánffi, Amade és Mészáros nevezeteseibeinken kívül, már a XIII-dik századból is okiratilag ismeretes Joannes Literatus nevű pozsonyi kanonok birtokosa (lásd 1300-diki okiratot Cod. Dipl. VI. 2. 298.).

41. *Fűlső-Gellér* (Komár. várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve. (Cod. Dipl. IV. 3. 452.). Reformátusok egyházával bír; újabb egyszerű épület.

42. *Fűss* (Komár. várm.). Okiratilag említve 1268-ban (Cod. Dipl. IV. 3. 451.). 1383 óta mint a pannonhalmi főapát nemesi hűbérnökei telepe és széke s a benedeki szerzet plebániája ismeretes (lásd Schematismus Ord. S. Benedicti Á. Abbat. S. Martini 1853. 35). A mostani kath. kis plebániái egyház újabb egyszerű épület. Valószínűleg a múlt században azon időtájban keletkezhetett, melyből oltárfa alfresco festvényei származnak, mint a felirat tudatja: 1762. *St. Schaller pinxit.*

A művész nevét ugyan a műtörténetből nem ismerem, azt sem tudom lehet-e másképp helye abban; de ezen mű dicséri mesterét. Compositióról sajátlag nem igen lehet ugyan szó, miután a festmény csupán a hiányzó oltáralkotmányt akarja az utóbbi szokott conventionális modorában pótolni, s ennél fogva az oltár alakját, oszlopaít, szobraít, képeít utánozva állítja elő. De a kivitel így is jelesnek mondható. A főoltárlap helyét szent Benedek képe foglalja el; az oszlopok közé, mintegy oltárszobrokül, mind két felől a szerzet s országunk védszentei: szent Mór, Placidus, szent István és szent László képei festettek. Fűnt, mintegy az oltáralkotmány második emeletén, a középhelyet a Szent-Háromság képe foglalja el. Ezen, mint látni, inkább szobrászi, statuárius és architectonikus elrendezése mellett, mely a festőnek semmi szabad mozgást és inventiót nem engedett, csupán a kivitel tökélyéről és hűségéről lehet szó; s ez itt valóban meglepően sikerültnek mondható; e mellett az alakok, az egyszerű színezet mellett élet s kifejezés-teljesek. Sajnos hogy

a nedves helyen a színek elevenségüket veszítik. A mellékol-táron közönséges ugyan, de egyházainkban mind ritkábbá vá-ló dús faragványú apró alakokkal Krisztus születése, az úgy nevezett Bethlehem, van előállítva. Általában az egész oltár-alkotmány elrendezése is, (a mint a középső oltárlapon kívül még négy kisebb monorú alakú emléklapszerű kép van rajta elhelyezve) a ritkább s régiebbek közé tartozik, s legalább is a XVII. századból, tehát ezen egyház építését úgy látszik jó-val megelőző korból való lehet.

Volt-e itt hajdan a fő-apátságnak és nemesi vitéz hűbér-nőkeinek kitünőbb székhelye, vagy várkastélya? mitsem tudni; jelennen újabb egyszerű emleletes épület szolgál a szer-zet tisztí lakául.

43. *Gomba* (Pozsony várm.). Régi plebániái egyházát említi a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271), valamint az 1390-ki okirat is (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben a csőtör-töki plebániának, melynek emlékkönyvei szinte még mint ön-álló plebániát említik, fiók egyháza. Régi kis kath. egyháza számtalan újtásai daczára is, eredeti gót és valószínűleg késő-gót épültre mutat. Erre útalnak legalább háromszoros tago-zással alakított, erősen előszökő tömör oldaltámjai, tornya nyolczszögű gúlacsúcs-tetőzete, szélein a négy kisebb hason-lón alakított mellék oldaltoronykával.

Belül is ajtónyílásait a későgót laposan átmetszett hár-maslevelű ív fűdi, s egyikét a horony és vesszőmű (Stabwerk) tagozat köríti. Ívezete egyébként már teljesen hiányzik; most lapos fűdözet pótolja. Szentélye szinte a gótikában olykor ki-vételesen előjövő lapos, egyenes falú záródással alakított. Az egész templomocska hossza — kivéve a homlokzaton tete-mesen előszökő toronyépület alatti előcsarnokot — belső vilá-gában 35', 6"; a szentély szélessége 12', 6", a hajóé 16', 3"

44. Az egykori itteni *várkastély* a XIII-dik századi ok-iratokban állítólag gyakran nevezett régi Gomba család törzs-helye volna. (L. Thiele Königr. Ung. I. 11. Nekem csak egy Jacobus Literatus de Gomba jön elő 1381. Cod. Dipl. IX. 5. 512. Jerney Nyelvkinccsek 44. lap szerint már 1138- és 1211-ben jönnek elő hasonló személynevek. A hely nevét 1346-ban találom említve. Cod. Dipl. IX. 6. 396.). Később még Szelep-

csényi primás-érsek birtokában négy toronnyal díszeskedett (Bél Notit. II. 222.). Nem rég újabb ízlésben szép falusi kastélyvá alakítottatott át, volt birtokosa Udvarnoki Lajos által. Teremeit dús képtár, nagyobbára az újabb iskolák ízléssel gyűjtött olajfestvényei, valamint természeti ritkaságok, mű- s egyéb régiségek gyűjteményei foglalják el. Az utóbbiak nem emelkednek ugyan a közönséges e nemű gyűjteményeken fölü, mégis néhány kiválóbb római, pompéji és herculanumi maradvány kitünő díszét képezi. A jelentéktlenebb hazai tárgyak közül kiemelhető egy kehelyalakú aranyozott ezüst billikom, a következő magyar felirással:

Ez az Pohar az tisztesseges G. Ö. J. Ö. C. Cehe (talán győri szücs ezéé?) 1589. Kupája egyszerű vonatos ékítményű domborodással van díszítve. Egy más kupaalakú serlegen olvasni: *H. S. B. S. 1639.* A Szelepcsényi érsek által 1666-ban itt fölállított finom úgy nevezett hollandi posztógyárak- és juhászatról érdekesen tudósítanak régibb helyíróink (lásd Bél Notit. II. 222.). Mind ennek, örökösei alatt tönkre jutván, semmi nyoma.

45. *Gútor* (Pozsony várm.). Valószínűleg már egy 1222-diki okirat de Gutt kifejezése ezen helysége vonatkozik (Cod. Dipl. III. 1. 364.). Határozottabban neveztetik 1287 óta (Cod. Dipl. V. 3. 343., VII. 4. 199., 1336. VIII. 4. 61., és 1348. X. 1. 146, 461., X. 6. 318., IX. 7. 163.). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), és az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben Somorja főkegyháza, melynek emlékiratai még szinte említik egykor létezett önálló plebániáját. Régi kis kath. egyháza gót mű. A hajónak, valamint a valamivel alacsonyabb szentélynek is egykori eredeti csúcsív-boltozatát jelenleg ugyan szinte csak lapos födőzet, s részben csupasz pallók pótolják, sőt ablakai is nagyobbára félkörív-záródással átalakítottak; még is gót alakzatán kívül, még eredeti díszítményrészletek is fennmaradtak. Így a szentély háromoldalú zárfala szögletein kívülről féloszloptövek futnak fölfelé, melyek fölött jól képzett, úgy nevezett szígszög- (Zickzackfries) és rovátkos fogéki (Zahnschnitt) díszíti a párkányzatot. Oldaltámfalai szinte háromszoros tago-

zással, rézsutosan végződve alakítvák. A nyugoti homlokzatot előszűkítő háromemeletes karcsú toronyalkotmány foglalja el, melynek földzetét a négyszög fölött nyolczba átmenő gúla-csúcs-tetőzet képezi. Felső emelete kettős ablakait (gekuppelt) oszlopocskák kötik össze, míg a középső emeletiek, valamint az ajtónyílások is a laposan átszelt hármastevelűív-boltozattal alakultak. A szentély külön alakított födelének csúcsán még a régi érczelemezű szélkakas áll, mi Csallóköz régibb templomain igen ritkán található már. Az egyházban még egy régi homokkő-keresztelő-medenceze töredékei is léteznek. Műbecs nélküliek ugyan, de szinte a múlt századnál régibb időből származhatnak úgy nevezett Votivus olajfestményű sz. képei. E templomnak az itteni egyéb egyházaknál sokkal árnyosabb s eredetileg díszesebb alakítása arra mutathat, hogy jobb mestertől és talán a gót építészet virágzóbb XIV. századi korából származik. Egész hossza belső világában 43', legnagyobb szélessége a hajóban 17'.

46. *Gutta* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 450., 1349., IX. 1. 709.). Pázmány jegyzékében a régi plebániák sorában áll (Péterffy i. h. 270.)*. Mostani kath. plebániái egyháza a régibb, talán gót idomú helyébe 1724-ben újonnan épült, azon kor izléstelen renaissance modorában, félkörű szentély-záródással, s áloszlopvonalokkal (Lisenen). Terjedelmes nagy épület.

*) A plebánián Gutta egyik régibb XV—XVI-dik századi plebánosának olajfestményű arczképe látható ezen fölirással: Vera effigies Adm. Rever. Domini Antonii Hasechi (Hasek) primi (?) parochi Gutensis, in Dioecesi Strigoniensi, qui per centum annos in eadem parochia vixit. Obiit autem aetatis anno 125. A. Christi 1586. Interrogatus ab Episcopo Leodico, quo vitae regimine, vitam adeo longaeвам produxisset? Respondit se trium abstemium semper exstitisse, videlicet: mulierum, ebrietatis et iracundiae. Hasonló képre hasonló felirattal emlékezem a chrenóczi plebánián Nyitra vármegyében. A lelkész nevét nem említem, de a kór hasonló volt és a válasz is hasonlóan hangzott: Abstinui a Venere, Bacho et ira. Az egész némileg regésen hangzik. Nem is valószínű hogy a guttai régibb plebániának a nevezett lett volna első lelkésze a XV-dik század második felében. A festmény sem egykorú; a XVI-dik századnál jóval későbbi lehet.

47. Ugyanitt még egy kisebb hasonló modorú jelentéktelenebb templomocska.

48. Gutta közelében a Vág és pozsonyi Dunaág összefolyásánál *Békevár* nevű erőd romjai léteztek (lásd Thiele Königr. Ung. II. 205., Fényes Magyarorsz. állapotja I. 137.), de vízáradások által nagyobbára romjai is elhordattak, és csupán némi árkok és földhányások nyomai láthatók még helyén. Fényes újabb helyiratában (Magyar Birodalom I. Komárom vármegye, 93.) bővebben tudósít még róla, hogy négyszegű földvár volt a Vág és Duna közötti csúcsban, s hogy jelenleg *Békavárnak* nevezik és török műnek tartják; régi adatok (?) nyomán azonban még első Mária kir. alatt hánytott. De most csak földhalomból áll.

49. *Hodos* (Pozsony várm.) Hason nevű hely már 1138-ban okiratilag előjön (Cod. Dipl. II. 97.). Határozottabban vonatkoznak az itt levőre az 1245-, 1279- és 1279-diki okiratok fölemlítései (Cod. Dipl. IV. 1. 38. V. 2. és V. 3. 345.). Jelenben újabb, minden ízlés nélküli egyházzal bírnak itt a reformátusok.

50. *Illésháza* (Pozsony várm.). Okiratilag 1238- és 1239-ből *Altalutaljáföld* név alatt jön elő, mint a Salamon nemből származó Illyésházy és Szerházy (később Eszterházy) régi családaink törzshelye (Cod. Dipl. VII. 3. 24.). A közel tőszomszédos Szent-Péter nevű helylyel összefüggvén, a hely lakóinál ezen név alatt ismeretesebb. Így nevezi mint régi plebániát a pázmányi jegyzék is (Péterffy i. h. 271.). Erre vonatkozik nyilván Bél (Notit. II. 239.) Csákánynál említett helye is: Templum S. Petro dedicatum, summorum virorum epitaphiis, Illyésházianorum inprimis insigne. Jam in vastitatem abiit, frequentatur tamen singulis diebus veneris, qui novilunium excipiunt, magna religione. Praebet eremitaefugium. Azóta hogy Bél ezt 1736. körül írta, 1780-ban a régi rozszant templom vagy kápolna szentélyéhez, mely szűz Mária kegyképével bírt és sz. Péter és Pál apostolok tiszteletére volt szentelve, új egyházhajó alakjában nagyobb és tágasabb épület csatoltatott gróf Illyésházy János által, mint az egyház úgy nevezett diadalívén olvasható, fekete festékekkel alkalmazott fölírat mondja:

Sacellum hoc longa annorum serie conservatum, Deo Omnipotenti dicatum, Beatae Dei Genitricis Virginis Mariae cultu clarum, augmento in majus fidelium spirituale solatium et pietatis incrementum ornavit Comes Joannes Illyésházy de Illyésháza, Hereditarius in Trencsin, Comitatus Trencsiniensis et Liptoviensis Supremus ac perpetuus Comes, Utriusque S. C. et A. M. Camerarius act. A. D. MDCCLXXX.

Azon régibb kápolna vagy egyház, vagy csak ennek szentélye képezi tehát most az új egyház szentélyét. Alacsony csekély késő-gót épületmaradvány, mely szinte már újabb boltozattal és ablakokkal átalakítottatott. Tömör durva támfalain és három oldalú szentélyzáródásán kívül, csak megmaradt eredeti szentségháza tájékozhat még iránta. (Lásd I. Tábl. 7. sz. a. ábrát).

Ez egy négyszögű falfülke, nyílását körülvévő horony, lemez és vesszőmű-féle (Stabwerk) tagozással. Az utóbbiak fölül egymást keresztülszelve, alulról oszloptövekhez hasonló alakítvák, melyek tekertművű diszitménye késő-gót alakításra utal; ámbár másképp az egész, különösen felső, a gót idemtől eltérőbb rovátkos (Zinnenkrönung) párkányzatánál fogva korábbi műnek látszik. Az újabb oltár fölött üvegszekrényben áll szűz Mária régi kis faszobra, fején koronával és ruhalepellel borítva. Rajta a következő felirat áll: *Facta 1458. Renovata 1682. iterum renovata 1744.* Miben állottak a szobor ezen újításai, meg nem határozhatom. Másképp mindenesetre egyik régibb faszobor-faragványunk lehet, melynek adatolt keletkezése korát ismerjük; különös műbecscsel azonban nem bír. Az első évszám mindjárt e késő-gót egyház épülése idejére is utalhatna.

Az 1780-ban épült egyházhajó közönséges újabb modorban áloszlopvonalokkal és párkányzatokkal van diszítve. Ennél érdekesebbek síremlékei: A szentély előtti talajnak kövezetébe van elhelyezve Illésházy Mátyás gyulafejevári prépost vörösmárvány sírköve, rajta magas domborműben életnagyságban ábrázoltatik, ószerű papi díszöltönyben: sűrűn redőzött alában (miseing), régi szabású casulában vagy misemondóruhában (az úgy nevezett casula inter brachia plicata, a régi misemondóruháknál nem, vagy csak később kevéssé lévén

a kar felén nyílás), fején papsipkával, egy kezét áldásra emelve, a másikban kivájt háromleveles talapzatú kelyhet tartva. (Lásd I. Tábl. 8. sz. a. ábrát). A sírkő négy szélén folyó felirat ki-sebb új-gót (minuscula) betűkkel s rövidítésekkel van kivésve :

Anno Dom. 1510. 20-ma Mensis Augusti hic sepultus est Reverendus Dominus Mathias Illes de Illeshaza. Olim prepositus et canonicus in Ecclesia Cathedrali Sancti Michaelis Archangeli in Albagula (Albagyula, Gyulafejérvár Erdélyben) Transilvaneae. Eius anima in Deo vivat.

Egy más sírkőnek, mely úgylátszik a templom építésekor széttörtetett, s azóta egészen elveszett, feliratát a plebánia évkönyve tartá fön ; vajjon helyesen-e ? jót nem állhatok érte, miután az előbbi is, mint az összehasonlításból kitűnt, hibásan és hiányosan volt följegyezve. De elég érdekesen értesülünk még is általa, hogy e sírkő alatt a híres Illyésházy István nádor anyja Földesi Zsófia nyugodott :

*Anno 1547. die 7-ma Julii Sepulta est hic honesta Domina Sophia Földesi de Kis-Magyar, olim Consors egregii Thomae Illésházy Vice Comitatus Comitatus Posoniensis. Cuius anima in Deo vivat. Funde preces tumulo, qui legis ista suo *).*

Bél tudósítása szerint úgy látszik, hogy még idejében több régi emlék is létezett ezen egyházban, de melyeknek már semmi nyomuk. Jelenben még az egyházhajó déli oldal-fala mellett áll egy újabb, az utolsó Illyésházy István emléke; nagyobb ravatalszerű alkotmány, hamuszínű márványból, antik modorban, oszlopokon emelt homlokzattal, hamvveder és nemtők szobraival díszítve. Csinos de közönséges modoros mű. Fölirata következő :

Nagyméltóságú Illyésházi gróf Illésházy István úr, aranygyapjas vitéz, ő cs. k. Felsége aranykulcsosa s valóságos belső titkos Tanácsosa, Magyar Ország fő Asztalnoka, Tettes Trenchin és Liptó vgyék örökös és valóságos Főispánya. A Magyarhon kormányán és vérmezején fáradhatlanul buzgó s Hazánk oltárán számos érdemekkel tündöklő Illésházy nemzet-

*) Lásd róla az adatokat Podhraczkynál Illésházy István élete, Új Magy. Muz. 1856. foly. I. 300. lap.

ség utolsó fimagzatja. Megholt 1838-dik évi sz. Jakabhava 31-én, életének 77-dik évében.

Isten előtt leborúl Barkóczy Theresia Grófnöd,
Mennyei díjt kérvén számtalan érdemidért.

Ez alatt fölfordítva (mint nemzetsége utolsóját illeti) az Illyésházi czimer domborműben: a vért kék terében röpülő fekete sas, nyakán fölülről lefelé átlőtt nyilvesszővel.

51. Itt létezett az Illyésházak előbb említett kastélya is, Illyésházy István által a XVI-dik század végén ujonan s fényesebben felépítve, melyet Rudolf király, történelmileg ismeretes események következtében, a XVII-dik század elején lerontatott (lásd Bél Notit. II. 222.). Jelenben alig akadni helyére, közelében jégverem áll, melynek ásása alkalmával régibb pénzek kerültek elő; mint értesültem, némelyek Lajos király (nem tudni melyik) korából valók voltak.

52. Ezen hely közvetlen szomszédságában állott Szerháza, a Szerházak, későbbi Eszterházak, törzslaka (lásd Bél i. h.), melyet a testvér származású Illyésházak birtokától csak általút választott el, mint a fön idézett okirat szól. (Cod. Dipl. VII. 3. 24. és Fejér Authentia et vis probandi Dipl. 200. l. 1476-diki okirat). Most pusztá ez is, sőt a ház állhelye is ösmeretlen.

53. *Izsap* (Komárom várm.). Mostani református egyháza újabb vagy csak újabban átalakított épület; miután a nagymegyeri plebánia emlékkönyvei szerint az itteni régi katolikus egyházépületből átalakítottnak mondatik.

54. *Keszegfalva* (Komárom várm.). Régi egyházának rommaradványai jelenben Csallóközön kívül a Vág-Duna tulsó felén, mely a falut templomostól elmosta, volna keresendő (l. Thiele Königr. Ung. II. 207.) és Fényes Magy. Orsz. állapotja I. 139. szerint ezen hely mellett egy elpusztult város nyomai volnának. De véleményem szerint ezen adat a Keszegfalva közelében álló és már fenebb ismertetett bálvány-szakálosi romra vonatkozik csak. Ellenben Fényes újabb iratában (Magy. Birod. Komárom várm. 104.) előhozott adatokból az látszik ki, hogy Keszegfalván a XVII-dik században még egy régibb kastély is létezett.). Most újabb, csupán szentélyében kiépített, kath. plebániai egyházzal bír.

55. *Keszölczés* (Pozsony várm.). Okiratilag 1205—1235-ben említve (Cod. Dipl. VIII. 2. 475. egy 1323-diki okirat hivatkozása szerint). Vajka fiókegyháza jelentéktelen újabb kápolnaépülettel.

56. *Kis-Lucse* s vele összefüggőleg *Nagy-Lucse* (Pozsony várm.) okiratilag 1222. nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 366. és 1301. VIII. 1. 83.). A régi és nevezetes lucsei Dóczi család törzshelye (Lehotzky Stemmatogr. II. 102., Bartal, Comment. II. Mant. XLII.) ujonan átalakított kastélyával.

57. Ugyan itt újabb jelentéktelen kis kápolna Egyház-Gellye fiókja.

58. *Kolos-Néma* (Komárom várm.). Nevének nyoma úgy látszik már az 1094-diki okiratban volna (Cod. Dipl. VII. 1. 134. Vestigium Diplomatis S. Ladisl.) bizonyos határjárási kérdésben: inter possessionem Monasterii de Bakonbél et Lovászpaton Hieronymi Kolos de Néma. Hasonlón mint e hely-lyel összefüggő személynév jön elő: Kolus de Néma (Cod. Dipl. VII. 3. 52.). Határozottabban nevezve 1268-ban (Cod. Dipl. IV. 3. 453.). A pázmányi jegyzékben is mint régi plebánia említettik (Péterffynél i. h. 270.). Sajátságos neve: *Néma-Kolos*- vagy *Kolostorra* volna magyarázható? Vajjon nyomán talán épen néma barátok, cartausiak, kolostora volna itt gyanítható? történelmünk ugyan mit sem tud róla, de sok más olyanról sem, mire nézve kétségtelen bizonyosságaink vannak. Jelenben a falun kívüli magaslaton terjedelmesebb temető közepett, két kis kápolna inkább, mintsem templom, emelkedik. Egyik a katolikusok, másik a reformátusok sajátja. Mind a kettő nyilván újabb szükségleti épület; lehet azonban hogy régibb építmények maradványaiból alakult; valamint talán azon néhány tetemes nagyságu faragott kődarab is, mely körülök fekszik, régibb itteni építkezések maradványa lehet; sőt fekhelyök is, az emelt tágasabb tér, úgy látszik, mintha egykori nagyobb épület állhelye volna. *)

*) Fényes szerint (Magy. Birodalom. I. Komárom várm. 105.) e hely Kolos nemzetségtől s annak egy néma leányától vette volna nevét. Az utóbbi, adata forrásának hiányában is, nyilván mondaszerűleg hangzik. Fenebbi okirati adataink, mint láttuk, a Kolos-Néma

59. *Kulcsár-Karcsa* (Pozsony várm.). Egyház-Karcsa fiókja (lásd ezt), kis újabb kápolnával s a kiholt régi Kulcsár-család egykori nagyobb lakával.

60. *Kulcsod* (Komárom várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 450.). Reformátusok újabb egyházával; jelentéktelenebb szükségleti épület.

61. *Kürt* (Pozsony várm.). Talán ezen helyet érti egy 1138-diki okirat (Cod. Dipl. II. 101.); bizonyosabban 1245-ben nevezve (Cod. Dipl. IV. 1. 381. és 1340. VIII. 4. 485.). Pázmánynál a régibb plebániák jegyzékében Egyház-Kürt név alatt jön elő. (Péterffy i. h. 271.). Az 1390-diki okirat csallóközi plebániái közt pedig úgy látszik a hibásan írt vagy olvasott Kiwich (talán Kiwrth helyett) alatt volna keresendő (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben a vásáruiti plebánia fiókja; ennek emlékiratai szerint a XVI-dik században egyháza a protestánsok birtokába jutván plebániáját elveszté, mely azután sem állott helyre, miután a XVII-dik században a katolikusokhoz visszakerült. Ódon kinézésű kis katolikus egyháza, melyet többszörös romlás és újítás ért, nyilván eredeti késő-gót épület. Szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét jelenleg szinte csak lapos födőzet pótolja; de még nélány ablakán, keskeny alakításuk végett, oly túl-hegyes alakban maradt meg, hogy a gerely csúcsívhez (Lan-zetbogen) hasonlítható; ezek egyikének szűkülése oly tetemes, hogy belső világában csak 6" széles. Némelyikében még a háromlevelű diszmű is látható, míg a többiben kitört. Ajtónyílásai is még tisztább ízlésben csúcsívvel, horony és henger-tagozattal alakítottak, míg a sekrestyeajtó ismét a lapos hármas ívvel képeztetett. Az egyházhajó belső déli oldalfalán

helynevet már 1094 óta említik. A Kolos-nemzetség egyébként, Fényes szerint, Komárom várm. legrégibb családai közé tartozik, melynek I. Lajostól 1369-ben Bana helységre kapott adománylevelét is elő-hozza. Ezen család lakháza állott volna szerinte a mostani templom és temető emeltebb helyén, s ennek alapkövei volnának azon, főnebb a szövegben említett faragott nagy kődarabok. Ehhez tudósít még, hogy a falun fölül is 300 öltre a kis Duna partján, úgy mond, egy régi szent-egyház alapkövei láthatók; ezen utóbbi adat azonban a hely vizsgálata alkalmával figyelmemet elkerülte.

még egy háromnegyednyi mérvében előszökő nyolczszögű karcsú oszlop- vagy inkább támtő (Pfeilerschaft) is megmaradt, valamint a szentélyben is egyszerűn tagozott — a meny-nyire t. i. a vakolathurok és mészkéreg alól kivethető — vállköveket látni, melyek nyilván az egykori csúcsívetet hevederei és gerincei támjaiul szolgáltak. Az egész épület hossza belső világában a torony alatti előcsarnok nélkül 51', szélessége 23'. Külsőjén oldaltámjai előszökő talapzattal háromszor tagoztattak, és rézsutos tetővel fődözvék. Nyugoti homloklalát a négyszögű háromemeletes toronyépület foglalja el, legfölül a hatszögű gúlacsúcs-tetőzetbe menve át, mindegyik oldalán egy kisebb toronyka emelkedhetett, tehát itt kivételes en hat, míg másutt a nyolczszögűen alakítottaknál csak négyet találunk; de ezen kisebb toronykák jelenleg mint falrovátkok (Zinnen, crénaux) képezvék; bizonyára későbbi újítások műve. Az egyházban még egy régibb keresztelő-medenceze töredékei is láthatók. A homokkö-medenceze alján egyszerűn horonyokkal és hengerekkel tagoztatott, ellenben kettétört oszlopába igen csinos és szorgalmas faragványú lombozott oszlopfőt mutat.

Nevezetes egy régibb harangja is. Alakjára nem tér el a maitól, alján sem sokkal kisebb a kanyarodás, csakhogy itt-ott már kicsorbul. Rajta semmi egyéb előállítás nem jön elő, csupán koronáján körbe folyó következő közönséges újgót kisebb betűjű fölírat:

O † rex † glorie † veni † cum † pace † O Maria † pia † sis † nobiscum † in † via † Amen † M † CCCC † LXXXII † Magister † thoma ▷

Ezen harangfölírat is egyike a leggyakoribbaknak a középkorban. *). Hazánkban is több helyütt található, mint a

*) Zehe Historische Notizen über die Glockengiesserkunst des Mittelalters. 7. lap mondja: Bemerkenswerth ist die oft vorkommende Inschrift: O rex gloriae Christe, veni cum pace. Die Ursache, wesshalb gerade diese Worte als Glockeninschrift gebraucht wurden, ist nicht bekannt. Sie scheint auf den ältesten Glocken fast stereotyp gewesen zu sein, wie dieses andere Glocken Deutschlands und Frankreichs beweisen. Auffallend ist, dass auf diesen ältesten Glocken sich nie der Name oder das Bild des Patrons findet, da doch die

gácsi, ozdini, terbelédi, ecsegi, terényi és szakáli harangokon Nógrádban (Mocsáry, Nógrád várm. Esmertetése I. 106, 185, 210, 228, 280 és 298. lap.), egy vasmegyein (Mittheil. d. Central-Comm. 8156. 64. l. hol egy hasonló seeligenstadti mellett Dr. Haas által említettik), Perneken Pozson megyében (lásd ezt jövő közlésemben). De mindenütt hiányzik tudomásomra ezen fölírat szépen hangzó másik része: O Mária stb. úgy hogy fölíratunk, épen úgy mint az előbbi fölső-bári, a tudomásra levők között eddig ezen tekintetben a legteljesebb. Olvasásában csak az utolsó rímszó: *via* látszik kétesnek, két egybe folynak látszó vonás majdnem az „*ea*” szó fölvételét is megengedné. Az előbbi azonban nem csak valószínűbb, de értelmesebb is, valamint helyesebben rímlik.

A harang évszáma: 1482. s a mellette álló név *Magister Thomas*, véleményem szerint, tájékozhat nem csak a harang donátora, hanem az egyház alapítója és alapítási ideje iránt is. Az e nemű fölíratokban és különösen a harangokon előjövő nevek az azon korban bevett szokás szerint ritkábban vonatkoznak a harangöntő mesterre, ha csak ez nyilván nem mondatik, hanem inkább a donátorra ¹⁾. Itt ezen tekintetben a mester „*Magister*” kifejezés sem képezhet kétséget vagy legalább nehézséget, miután ismeretes, hogy az különösen nálunk is mint czím bizonyos méltóságokat illetett, és kitünőleg így a főnemesek fiaí czíme is volt ²⁾.

Glockentaufe uralter Gebrauch ist (érti a védszent nevét, mely harangunkon is, valamint főn a szövegben említett hasonló nógrádi és perneki harangokon, hiányzik). Auf den Glocken des vierzehnten Jahrhunderts findet sich die Inschrift: O rex gloriae etc. nicht mehr. Ellenben Otte szerint (Glockenkunde 80. l.) ezen fölírat előjön a XIII. században is, de leggyakrabban a külföldön is a XV-dikben, valamint nálunk is az utóbbi, sőt a XVI-dik századból ismeretes. A francia harangokon gyakoribb formája: *Christus rex venit in pace*. Lásd szinte Otte Handbuch der kirchl. Kunstarchaeologie 3. Aufl. 247. és 256. a véleményt chronogrammi jelentéséről.

¹⁾ Otte Handbuch d. kirchl. Kunstarchaeolog. 257. szerint még a „*seci*” felírat is kétes volna, vajjon a harangöntőre vagy a donátorra vonatkozik-e.

²⁾ Fejér Cod. Dipl. V. 3. előszó 5—6. Magistrorum nomen Baronibus regni secundariis fuit proprium. Magistrorum axioma filiis comitum factum est commune.

Kürt ezen időtájban a Bazini és Sz.-Györgyi grófok birtoka volt. (Lehotzky Stenmatographia II. 68.). Ezen családból pedig ismeretes egy Tamás (e néven VII-dik a családban), ki még 1493 körül élt (Gyurikovics, Magy. Akad. Értesítő 1847. foly. 370. l.) és apja Zsigmond erdélyi vajda szinte még 1486-ban élván, midőn Tamás 1482-ben ezen harangot öntette s talán a templomot is építtette, nyilván Tamás mester czímmel élhetett. Lehet tehát, sőt igen valószínű mint a további leírás mutatja, hogy ezen Tamás Sz.-Györgyi gróf volt nem csak a harang donátora 1482-ben, de az ezen időtájban épülhetett késő-gót egyház alapítója is.

De mind ezen leírt maradványok, melyek csak épen esetleg éltek túl úgy látszik a mostoha idők viszontagságait, alig gyaníttatják, mily művészi díszszel ékeskedett ezen kis egyház is, mely jelenlegi fönmaradt alakjában csupán mintegy az egykori vázának tekinthető inkább, a mennyire látott gót alapidomán és néhány töredéken kívül minden ékességét veszítve, valóban mint csupasz kifehéritett váz maradt ránk. Mert a fehérités, meszelés és vakolás volt azon egyetlen fön tartási mód, mely ezen egyházainknál alkalmaztatott, de a mely, ha még a rombolás után is valami maradt volna rajtok eredeti díszrészleteikből, festvényeik és faragványaikból, azt is tökéletesen megsemmisíté, vagy csak láthatatlanná tette. A kürti kis gót egyház azonban épen szóló tanúsága annak, mily művészi tökélyvel és szépséggel alakíttattak, sőt fényben ragyogtak és díszlegetek mind ezen mai csallóközi s általában is más vidéki, érdektelennek látszó régi kis gót egyházak, melyek, miután minden díszöktől megfosztattak, természetesen jelenleg csak némi ódon durvaság képét viselik.

A vásárutí plebánia emlékkönyveiben, — hová, mint előbb említém, később Kürt mint fiókegyház csatoltatott, midőn a XVI. században a reformátóiú tusák közt plebánia megszűnt lenni, — valóságos lelkesedéssel írják le ezen egyház egykori művészi szépségét és gazdagságát, még azon múlt századi lelkészek is, kik mindezt már csupán romokban látták. Karcsu oszloptöveken emelkedett e szerint a dúsan gerinczezett csücsíves boltozat, melynek most durva lapos földőzet vagy padló pótolja helyét; a falakat nagyszerű fresko

festmények boríták; az oltár márvány- s aranytól ragyogott. Ezen leírása, ha nem is épen műértőleg készült, de minden esetre oly élénk és közvetlen, hogy azt mint ritka hasonló mű- emléki tudósítást és műtörténeti adatot, ide vonatkozó érdeke- sebb része egész terjedelmében eredetiben közlendőnek vélem.

Az első rövidebb följegyzés már 1694-ből való, tehát az egyház építése után több mint két századdal későbbi időből, és miután a templom már a reformátusok kezéből visszakerült. Le- írója nevét nem említi. Eximia, úgy mond, plane quondam aedes divi Stephani protomart. a solitudine ad quam tendit vindicanda. *Quam insignis fornix, columnis e saxo sculptis innixus, quam praestans altare, coloribus auroque distinctum! Lapis baptis- malis quam nobilis!* at ruente iam tecto conciderant omnia (tehát már ekkor rom volt), valvis apertis agrestes non modo pastores, sed ipsa iumenta ingredientiés. In coemeterio (a fa- lun kívül lévő halomra épített egyház itt is a régibb szokás szerint temető közepett állt) pars muri iam concidit. Campa- nam haud moveto ne cadat, suppellex nulla, ne mappa quidem.

Bövebben írja le ugyanezen emlékkönyvben Vörös vá- sáruti plebános 1798-ban: Ante ultimam renovationem huius ecclesiae parietes supra fornicem ad pavementum prominentes coloribus picti erant (ezt úgy magyarázom, hogy a bedőlt csúcsívezet helyett a későbbi lapos födőzet aljabb alkalmaz- tatván, az egyháznak a padlás alá nyúló falain megmaradtak a festmények töredékei, míg belül a falak bevakoltatván és kifehérítettvén elenyésztek) sed improba cuiuscunque manu, hae picturae violenta rasura et malleatione adeo vitatae fuerunt, ut ego saepe per horas et horas eadem considerans nihil proficere potuerim, praeter literam unam graecam Sigma et vastarum humanarum positurarum liniamenta; quae ad initium fornicis interrupta ostendebant, quod olim ad ipsam ecclesiam deducta fuerint et ad internam elegantiam ecclesiae pertinuerint, non vero ad pavementum. Colores huius picturae erant actu vivacissimi variegati, ceruleo tamen abundabant; (tehát épen azon szín, mely a vörössel és arannyal különösen alkalmaztatott a régi építészeti polychromiában); proportio vero, quantum observare potui, prodebat artificem non postre- mae sortis. De fundatore, deque tempore erectionis nihil

constat. (Ez iránt véleményemet már főnebb előadtam). Inscriptiones habet nullas. Hinc opiniones de illa variae: aliqui volunt a D. Stephano Rege primo Hungariae erectam, illi innixi opinioni, quod apostolicus ille rex 12 ecclesias erexerit in insula Cituorum, in honorem 12 apostolorum (a főnebb tárgyalt hagyomány); quod haec magnam habeat similitudinem cum iis ecclesiis, quae ab eodem erectae tenentur: Várkonyiensi videlicet et Gellensi. (Ez csak annyiban áll, a mennyire azok is részben régibb gót egyházak, máskép a kürti egyház inkább hasonlít Csallóköz kisebb gót egyházaihoz, mint a sulyi, gútori, pruki, szeméti, gombai stb, l. ezeket). Sed haec utique in apostoli honorem aedificata non est, nisi patronus eius iniuria temporum mutatus fuisset. Illud tamen certum est, quisquis demum eius erector fuit, ille nec sumptibus pepercit, sed et sumptibus regiis abundare debuit. (Ilyen minden esetre lehetett a Szent-Györgyi gróf dynasták egyik ivadéka s az erdélyi vajda fia). Nam et crudis saxis et sectis lapidibus, utique ad insulam Csallóköz e longinquo magno precio comparatis, nimium quantum abundabat. (Anyaga nagyobb része mégis téglá). In ara antiqua majori habebat vastam et per totam aram extensam tabulam marmoream rubri coloris, in qua visitur quasi mitrae episcopalis forma et figura. Talán épen a Szent-Györgyi grófok czímerének sisakdíszé volt, mely III. Frigyes császár által 1459-ben bővített czímereslevél szavai és rajza nyomán (másolata gyűjteményemben, leírását pedig lásd Gyurikovicstól Magy. Akad. Értes. 1847. 371.) a német birodalmi császári koronának magas abroncsú alakját ábrázolván, csakugyan igen hasonlít a püspöksüveg alakjához, miért méhkasnak is tartatott már a Szent-Györgyi grófok emlékein. Ezen adat tehát ismét erősítené a fölvelt véleményt. — Folytatja még tovább tudósítónk a torony s a főnebb említett régi harang leírását. Az előbbi szerinte 11 láb széles és 12 öl magas, az utóbbi három mázsa nehézségű volna. A harangról még megjegyzi: Famosa est in tota possessione de ecclesia et campana traditio, quod ea occasione bellorum Kurutzianorum fossa circumvallata et spinis munita pro praesidio serviverit (tehát ezen egyház táborhelyül és erődül is szolgált, így még inkább érthető megrongáltatása), et quod

a milite germanico campana furto destinata, subduci nequiverit ex eo, quod per fenestram subduci et protrudi non poterit. Quod etiam 1792. occasione reparationis verificatum est, non enim per fenestras sed nec per portarum aliquam educi potuit *). Hinc campanam ecclesiae coaevam, si cui placet, argumentari licebit.

Műtörténetünk alaposabb fölfogása sőt méltánylása tekintetéből ismételve figyelmeztetek ezen leírás adatai és a példaszerű tárgy nyomán, azon szempontra, melyből műtörténelmünknek és műleírásunknak kiindulni kell az efféle, itt például csallóközi, jelentékteleneknek mutatkozó, durva gót alakzatúnak látszó falusi kis egyházak megítélésében; melyek, mint említém, jelenleg a gót építészet s általában a művészet disztétól a romboló idő és kezek, az átalakítás s a szükségbeli javítások czélszerűtlensége s oktalansága által teljesen megfosztva, jelentéktelen kinézések szerint csak is némi ódon durvaság alakját tüntetik elő csupaszságokban, s a nézőben nem figyelmet és méltánylást, de legfőlebb csak a szánakozás érzetét gerjeszthetik. De a tárgyismerő, ki elevenebb műérzettel és jártas szemmel tekinti azokat, könnyen felismerve hiányzó részleteiket, tudja még eredeti művészi alakításokat és kinézéseket összefüggőleg elképzelni. Nem csoda tehát, hogy mai alakjokban sem a régi egyházi műépítészet, sem a gothica főnsége, sem általában a művészibb építészeti alakítás iránt nem gerjesztenek figyelmet és kedvet, különösen a szemre nézve tetszősebben és alkalmasabban alkotott mai újabb modorrú, egészben véve ugyan szinte csupasz, és csak álmotívumokkal és ékitménynyel diszeskedő egyházak mellett. Innét, hogy ezen régibb egyházak — eredeti idomuknak megfelelőbb — helyreállítása iránt is a vidéken általában semmi fogékonyság sem létezik, még ott s akkor sem, a hol s midőn a szükségelt, gyakran költséges javítások elővételnek, melyeknek helyes fogamatba vétele által pedig gyakran nem csak a most tekintetbe nem vett eredeti művészi részletek megfelelőleg fentart-

*) Lásd egyébként a harangoknak helyökröli elmozdíthatlanságáról szóló érdekes regéket és hagyományokat Ottenál Glockenkunde, Glockensagen 95. l.

hatók, desőt, a hol hiányzanak, helyreállíthatók is volnának. Igaz hogy ennek foganatba vételére többnyire ugyan hiányzó tetemesebb költség, de a meglevő költség mellett még műizlés sőt műtörténeti jártasság is, mint az előbbi alapföltéte, kívántatik, egyaránt pedig az építészetet eszközlőknel, mint a vállalkozó építészeknél főleg; de jól tudjuk hogy ez mind-
 eddig az utóbbiaknál is hiányzik. A műtörténetbeni járatlan-
 ság tehát és képzett építészek hiánya, nyilván egyszerű oka még fönlevő műemlékeink enyésztének. De ez itt, ugyan helyén talán a példa mellett, csak mellékesen legyen mondva.

62. *Medve* (Pozsony várm.). Okiratilag 1252-ben jöne elő. (Jerney Nyelvkincsek 90 szerint, ki egy hasonló falun-
 vet említ Pozsony vármegyében a Duna mellett, minő ugyan falunk is, ámbár a belátásunkra álló 1252-diki okiratban Cod. Dipl. IV. 2. 161. előjövő Medves ettől eltérőnek látszik). Mint régi plebánia említettik Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 270.) Jelenleg azonban látszólag újabb, Ballonyhoz tartozó, jelentéktelen kis kath. fiókegyháza van.

63. *Meggyers* (Komárom várm.). Okiratilag említve 1268 óta (Cod. Dipl. IV. 3. 447.). Újabb jelentéktelen református egyházzal bír.

64. *Misérd* (Pozsony várm.). Okiratilag Misérd, Misde. Miszer nevek alatt előjön 1206., 1216. stb. években. (Cod. Dipl. III. 1. 174., III. 2. 464., 1283: V. 3. 203., 1383: VIII. 3. 709.). A pázmányi jegyzékben is mint régi plebánia található (Péterffy, i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). De már előbbi okiratok is emlékeznek egyházáról és lelkészeiről; így 1356-ban említettik: *ecclesia beati Martini in villa Misér* (Cod. Dipl. IX. 2. 534., IX. 7. 159. és X. 6. 318.). 1358-ban: *Petrus plebanus de villa Miser* (IX. 2. 593.), hasonlón 1400-ban: *Paulus plebanus de Messen* (kétségtelenül Misér olvasandó). Mostani kath. plebániai egyháza, a plebánia emlékkönyvei tudósítása szerint, a XVI-dik században a protestánsok birtokába jutott, 1710-dikben a katholikuskok által visszafoglaltatott, 1735-ben és 1773-ban tetemesen javíttatott, és miután 1852-ben egészen leégett, s az egyház-hajó és torony tetemesen megsérült, falai lebontattak, szentélye pedig kis kápolnává átalakíttatott; a közelében levő na-

gyobb dienesdi egyház szolgálván jelenleg a plebánia ünnepi isteni tisztelete helyéül. Ezen átalakított szentélyen is észrevehető még az egyház gót és nyilván késő-gót idoma; háromoldalú záródása mellett, tetemesen előszökő és háromszorosan tagozott tömör alakítású oldaltám-falaival. Megfelel ennek többi részei és különösen a torony leírása, mint az az egyházlátogatási emlékkönyvekben olvasható. Ennek is tetőzetét a sok oldalú gúla csúcs képezte, körülvéve rovátkos párkányszattal, mely lehet hogy szinte csak később, a mellék kisebb tornyocskák átalakítása által idomítottatott ekkép. Rajta a következő évirat állott:

*Annos postq VaM qVingentos a soLe nigrVIt aLta,
HaC ope DIVIna stat renoVata tVrrIs.*

E szerint az 1735-ben újított torony vagy egyház, már akkor 500 évet számított, tehát a XII-dik században keletkezett volna. Az előbb leírt gót sőt talán késő-gót idomi maradványok ezen, semmivel sem okadatolt időnél jóval későbbi, szinte talán csak XV-dik századi késő-gót időszak keletkezé-
tére utalhatnak. A fenebb idézett okirati adatok azonban mutatják, hogy a XIV-dik században még előbbi századokban is létezhetett itt egy régibb, talán román egyház, melynek helyébe emez később épült.

65. Ugyanitt újabb jelentéktelen kis templommal birnak az evangélikusok is. Csupán szükségleti épület. Ezen helynek Csötörtök felé vonuló határába eső sírhalmokra már ezen előbbi helynél figyelmeztette.m.

66. *Nagy-Abony.* E helységnek 1161—1173 között történt gyarmatosítása okiratilag ismeretes (Cod. Dipl. IV. 1. 58. és VI. 2. 188). Újabb jelentéktelen kath. plebániái egyháza 1761. *Csiba Imre* által alapítottatott, mint a válasziv fölíratán olvasható; a helység XII. századi megtelepítése óta itt folyvást székelő s okiratilag nevezett *Csiba-család* sirboltjával, s látszólag régibb keresztelő-kömedenczével bir.

67. *Nagy-Keszi* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta előjön (Cod. Dipl. IV. 3. 447). Újabb református templommal bir. A térképen kihagyott jelelése pótolandó közvetlen Érseklél fölött.

68. *Nagy-Lég* (Pozsony várm.). Okiratilag 1239. óta említve (Cod. Dipl. IV. I. 149. 1287. VII. 2. 124. V. 3. 345.). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy. i. h. 271.), hasonlóan az 1390-diki okiratban. (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Ezen évről szól egy kiadatlan okirat is a pozsonyi káptalan levéltárában (Fasc. 5. N. 14.) a *légi szent Örzsébet-egyháznak* tett adományzásról; hasonlóan egy 1436-diki szinte kiadatlan, a légi plebánia levéltárában. Ezenfölül a plebánia emlékkönyvei a XVII-dik század vége-folytán kimerítőleg tudósítanak az itteni előbbi régi egyház elbontásáról, s a helyébe keletkezett újabbnak építkezéséről. Ezen alkalommal itt földalatti boltozatokra s útvezetésekre, valamint terjedelmesebb tömör és szilárd alapépítmények falaira akadtak volna a régi templom alatt. Az újabb mostani kath. plebániái egyház akorában Szelepcsényi érsek által kezdett építtetni, mint dalivének évirata mondja:

VIVens GeorgIVs SzeLepCsényI posVIIt fVnDaMenta, azaz 1679-ben; mi egyszersmind arra látszik mutatni, hogy talán csak később halála után végeztetett be. Máskép ez is hasonló tetszősebb renaissance-modorú épület, mint általában az említett érsek által itt épült egyéb (mint a félli, csákányi, éberhardi) templomok. Márványköből emelt díszes oltárán magyarországi szent Örzsébet meglehetősen ügyességgel készült szobra áll. Az egyház emlékiratai szerint ezen oltár gróf Viczaynő későbbi alapítványa volna. E mellett megemlékeznek szinte azon csallóközi hagyományos legendáról, mely szerint Lég is a sz. István által 12 apostol tiszteletére alapított egyházak egyike lett volna, állítólag sz. András apostol tiszteletére lévén, úgy mond, szentülve, és csak az újabb egyház vagy oltár emelése alkalmával lön védnöke sz. Örzsébet. Ezen adatot azonban itt is megezáfolja a fenebb idézett 1390-diki okirat, mely már itt egyenesen sz. Örzsébet-egyházat nevez.

Az egyház szentélyének külső zárfalába régibb ködombormű van behelyezve; a mennyire az elvásott mű kivehető, kendőzött nő alakja látszik rajta mellképben előállítva; kevésbé volna sírkőnek vagy Szűz Mária alakjának tartható, s valószínűbben még a régi egyház művészibb faragványai valamely részlete lehet. Ellenben az egyházhajó közép tala-

jában nyíló Bacsák-családféle sírboltot födöző vörös márványkőlap a következő sajátságos fölíratot viseli:

Insigne nob. perill. generos. dnor. nec non dominar. in specie Sarae de familia Olá, Spectabilis Domini olim regiminis Nadasdiani Capitanaei Joannis Vékony coniugis per Carolum VI gratia et in Sara Olá benignissime die X. May Anno 1726 collatum. E fölírat kezdő szavai alább ismétlődnek. Fölötte áll a bevájt czimer ábrája: a vért terében koszorú. A vért fölött levő háromágu koronából kétfelől rézsútosan helyezett két zászló áll ki, melyeken a koszorú alakja ismétlődik. Ezen úgy látszik heraldikai emlékkő, mely talán hibásan ismétlődő felírása miatt mellőztetett, mint értesülök, valamely pozsonyi kőfaragótól vagy zsibárustól szereztetett meg a jelenlegi eltérőbb czélra.

69. *Nagy-Mad.* (Pozsony várm.) Ezen helynek Mátyás korából szóló regék általi nevezetességét már Bélnél felemlítve találjuk (Not. II. 345); valamint hogy maig a nép száján is föntartattak. Jelenben újabb jelentéktelen református egyháza van.

70. *Nagy-Magyar.* (Pozsony várm.). Okiratilag 1239. óta neveztetik (Cod. Dipl. IV. 1. 14.). Talán itt, hol kis-Magyarország kivül még több apró falucska egymás mellett folytatólag egy csoportban áll és csak névre különbözik, volna keresendő az okiratilag ezen a vidéken említett érdekes nevű „*Magyarhét*“ régi telep (Cod. Dip. 1283. V. 3. 203). Régi egyházára vonatkozhatik szinte a XIV-dik századi okiratokban előjövő *Egyházas Magyar* neve (Cod. Dipl. 1394. X. 8. 128. és 382—3. X. 3. 165.). E szerint mint régi plebánia előjön Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Mostani kath. plebániái egyháza késő-gót ízlésű épület. Szentélye a nyolczszög három oldalával végződik. Nyomott csúcsívezetét kereszt-és vállhevederek képezik, melyek gerincei kivájt horonyokkal erőteljes tagozatot mutatnak. Mindenfelől vállkövekre éreszkednek, melyek ismét hasonló horony és hengertagozattal tetemesen kiállanak, míg lefelé vékonyodva, többoldalúlag hegyesen végződnek. Az ívezet zárkövei kerekded alakban, díszes lomb-

művezetű domborfaragványt láttatnak. De mindezt már vastag mészkéreg borítja.

Az evangeliomi oldalfalon szokott helyzetben mint fal-fülke alkalmaztatott a szentségház; nyílásának kerete a gót-idomú egyházkapuzatok dúsan ékített és tagozott alakjában képezetett. (Lásd I. Táb. 9. szám. *ábra*).

A fülke nyílása hármalevelű csúcsívvel záródik, közbe helyezett órművezetű (Nasen-Masswerk). A kifelé táguló bélletet erősen kidülő hengerek képezik, melyek, alól előszökő talapzaton emelkedve, szakadatlanul kanyar csúcsívbe futnak föl. A szélsők féltő- (Halbschaft) alakban, még kíválsóbb talapzattal bírnak és fejezetszerű gömbjök (Knauf) fölött egy részt a tántoronykákba, fialákba mennek át, melyek szokott módon, a sokoldalú gúlacsúccsal és keresztvirággal végződnek, szögeiken dús teke- (Bosse) művezetű; míg másfelől a kanyar ívben folytatódna, melynek csúcsát ismét a rózsza vagy keresztvirág képzi, széleit pedig levélcsonók (Krabbe) díszítik.

A két hajóval, hasonlóan például a duna-szerdahelyihez, alakított egyház főhajója eredeti csúcsív-boltozatát s ablakait újabb félkörívekkel váltá föl. Míg az éjszaki mellékhajó kereszt- és harántos hevederű csúcsívetét megtartotta. Itt is egyébként, valamint a szentélyben, erőtelen képzett gerincei csupán a falból előszökő, különféleképp alakított vállköveken nyugszanak. Tagozatuk már nagyobbára letörött, vagy mész és vakolat által elmázolva alighogy kivehető; némelyek az oldalán kivájt, úgy nevezett gót vagy angol czimervért alakjában képezettek; itt-ott ezen vérték terén még domborműfaragványok maradványai is észrevehetők. Egyikén például, mennyire a mészburok kivenni engedi, szárnyas szív mutatkozik, egy másikon fővényóra; de eredetileg kétségtelenül valamenyny érdekes ábrákkal és talán, mint szokás volt, az alapítók czimereivel is volt díszítve.

Egyébként ezen mellékhajó, mint előbb említém, hasonlóan alakult, mint a duna-szerdahelyi és csötörtöki, csak hogy itt egy lépcsővel magasabban van helyezve a főhajónál, melyel ívnyílások által lép összeköttetésbe, valamint a szentélylyel is, melynek egészen oltárhelyéig fölér. Itt is csupán a fa-

lázatba alkalmazott ivnyilások tanúsítják, hogy ezen egyház-hajó is nem, mint a hagyomány felőle is hangzik, a hitújítás korában építtetett a vallásfelekezetek egyike által az előbbi templomhoz, de hogy szinte valószínűleg ekkor közfal által választatott el az egyháztól, melylyel később ismét egyesítettett.

A látott részleteken fölül még csak a szentélyben maradt meg néhány csúcsívezetű ablaka, külsején a hármastagozatú oldaltámok és nyugoti homlokzatán ötszögüleg alakított tornya. Hiányzik azonban ennek eredeti, valószínűleg gúla-csúcs tetőzete, melyet jelenben fa toronyfödélzet pótol.

Anyaga szinte nagyobbára téglából áll. Mértékarányai belső világában a következők; a szentély hossza 25', szélessége 15' 6'', a főhajó hossza 35', szélessége 17', 6''; a mellékhajó szélessége 15'.

A hely népessége sokkal tágabb egyházat szükségelvén, a másképp meglehetősen föntartott egyháznak, mint értesülők lebontása terveztetik; miután újnak építésére a kíváncsi költség is rendelkezésre áll, talán nem lesz itt is helyén kívül figyelmeztetnem, mily czélszerű volna, ha elbontása helyett inkább egy harmadik hajóval tágíttatnék, miáltal nemcsak a czél elérve volna, de egyszersmind az épület teljesen szerves alakot kapna. Ezen alkalommal a műértő építész hiányzó részleteit is, mint a középső hajó csúcsívezetét stb. eredeti alakjában stílszerűleg visszaállíthatná, s egy becses emlék megfelelő föntartása által gazdagabbak maradnánk. Ily stílszerű példányos restauráció pedig talán sehol sem volna annyira helyén és kíváncsi mint éppen Csallóközben, melynek régi templomait eredeti alakjukból folyvást kivetkőztető úgynevezett javításai ezáltal jobb irányt és példát vehetnének.

71. Ugyanitt az izraeliták is egy újabb jelentéktelen imaházzal bírnak.

72. Ezen hely töszomszédságában levő *Kis-Magyar* vidékén állott volna Zsigmond király nyaraló palotája, melynek Bél tudósítása szerint nyomai még a múlt században láthatók valának, mint ezen adatát már a bevezetésben kiemelttem (Not. II. 234). *Vestigia supersunt* — úgymond — *diverticulorum Sigismundi imperatoris: quippe qui dum Posonii agebat, huc saepius consueverat secedere venandi et animum*

recreandi causa. Atque constat omnino fide diplomatum, quae heic signavit, frequentius eum isto secessu divertisse. De mint már fönebb e helyre megjegyeztem, eddig épen úgy nem ismerjük itt kelt okiratait, valamint most már bizonytalan ezen nyaralója helye. Talán épen az előbb leirt s eredetileg nyilván művészi díszszel épült egyház lehetne egyetlen emléke Zsigmond ezen a vidékeni tartózkodásának, miután valószínűleg akkori virágzása korában keletkezhetett.

73. *Nagy Megger*. (Komárom várm.) Okiratilag hasonnevű hely már 1193-ból ismeretes (Cod. Dipl. II. 283), határozottabban nevezve 1248 óta (Cod. Dipl. IV. 2. 25 és IV. 3. 451. 1252. VII. 5. 294., 1262. VII. 5. 346. stb.). Mint régi plebánia előjön már a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.).

Mostani kath. plebániái egyháza, mely a plebánia emlékiratai szerint a XVI. és XVII. században egy ideig a protektansok birtokában volt, úgy látszik késő-gót-izléskori épület; kiválólag durva, régies alakítása mellett, csak tömör hármastagozású oldaltámai tájékozhatnak némileg; három oldalúlag záródó szentélye dongaív-boltozatú, mely meglehet, hogy még eredeti, s ezen tekintetben még a gót műkor előtti időre vagy már is a teljes hanyatlásra utalhatna; hajója ellenben csak laposan van fődözve. Toronytetőzete is újabb.

Érdekesebb tárgya régi harangja, közönséges alakban képezve, közepére igen csekély emelkedésű domborodással a feszület alakja öntetett. E fölött és koronája alatt a következő felirat új-gót nagyobb (maiuscula) betűkben olvasható: (Lásd. VI. Tábl. 10. szám. *ábra*.)

A hű lenyomat után készült rajz ¹⁾ mutatja, hogy már több betűrészet kitörött, melyek vonásait, a mennyire még kivehetők voltak, vagy csak gyanítanom lehetett, a rajzban pontozattal jelöltem ki. E szerint már olvasandó volna

+ O. Maria. a (?) *ilk.* (vagy X az utolsó betű helyett).
Johannes. Lucas. Marcus. Mathaeus. Ano. Tno. M. CCCC.
LXVII. (a rajzban hibásan egy évszám C kimaradt). Csupán

¹⁾ A lenyomatban alkalmazott módszer bővebb leírását l. a Jahrbuch d. Central-Commiss. 1856. 84., mely tapasztalásom szerint is, mind a domborúan mind pedig a bevájottan véselt feliratok levételére a legalkalmasabb.

a harmadik szó képez tehát kitörött első és némileg összefolyt utósó betűjénél fogva nehéz séget, benne biztossággal csak a középső szótág: *il*, lévén olvasható. Ha az első betű a vélt *A* helyett talán *H*, az utolsó pedig *K* helyett talán *F* volna, úgy a felirat itt is ismét a főnebb látott gyakori egyházi epigraphikai mondatot: *O Maria hilf* adná, mint azt a felső-bári harangon és rudóbányai egyház kapuzatán olvastuk. Mint az utóbbi helyen erre a három király neve következik, úgy harangunkon megfelelőbben a négy evangélista: Johannes, Lucas, Marcus, Mathaeus neve áll ²⁾. A következő *ano*, anno helyett áll, valamint az erre következő *tno* kétségtelenül elvételéből *dni* azaz Domini helyett, első betűjének a *t*-nek *d*-vel való fölváltása igen könnyen föltehető, különösen ha fölvesszük, a mint valószínű, hogy a harang öntője német volt. Nagyobb hanyagságra és figyelmetlenségre mutat, hogy az *i*-t végén *ó*-nak nézte. ³⁾. Az év szám: 1467, jelölheti egyszersmind e késő-gót idomú egyházépület keletkeztének korát. ⁴⁾.

74. Ugyanitt a reformátusok is, és

²⁾ Egyike ismét a leggyakoribb régi harangfeliratoknak. (I. Otte. Glockenkunde 81. és Quast u. Otte Zeitschr. f. Christl. Archaeol. I. 81. Hasonlón Otte Handb. d. kirchl. Kunstarchaeol. 3. kiad. 241.) Hazánkban is alább még több példáját adom L. Vajka alatt. Vonatkozása is világos azon hasonlatra, mely mintegy az evangéliumot hirdető evangelisták és a kereszténységet s isteni tiszteletet hirdető harangszó közt fönforoghat.

³⁾ Hasonló betűcsere *o* *i* helyett és viszont található az ozdini harangnak (Nógrádban) régi feliratán (I. Mocsári Nógrádvár. ismertetése I. 185).

⁴⁾ A megyeri plebánia 1780-diki egyházi látogatása még egy más régibb harangot is említ itt, s annak viszontagságait is bővebben leírja; *In turri habet ecclesia campanas duas, unam trium, aliam unius centenarii, sonus et harmoniae commodae* (a fönt leírt régi harang hangja vékony és kellemesen csengő), *major fere duarum metratarum, minor trium quadrantum capax erit. Haec ante annos triginta aliquot ex alveo Milér dicto, quo eam sub turbis domesticis haeretici praecipitasse dicuntur, extracta est, et ante aliquot annos sumptibus ecclesiae refusa et ab episcopo suffr. Jaurinensi D. Comite Francisco Kornis consecrata est. Major campana (a fönt leírt) quando? quibus sumptibus comparata? a quo denique consecrata sit? nescitur. Az első kérdésre legalább megfelelt főnebb közlött felirása.*

75. az israeliták birnak imaházzal. Jelentéktelen újabb szükségleti épületek.

76. A helynek, mely városi kiváltságokat Mátyás királytól nyert, tehát azon időtájban, midőn harangja öntetett, és talán egyháza is épült, — egykor, úgy látszik, várkastélya is lehetett: hol 1532. János és Ferdinánd királyok meghatalmazottjai ezen a helyeni egyezkedések alkalmával összejöveteleket tarthattak (l. Kovachich Suppl. ad Vestig. Comit. III. 150). Ezen nyomtalanul elenyészett kastély az itt lakott gróf Zichyek birtoka lehetett, s talán ott állt, hol most a gazdasági épületek és vadaskertek léteznek. A templom sírboltja is egykor ezen család temetkező helyéül szolgált.

77. *Nagy-Paka.* (Pozsony várm.). Okiratilag 1222. óta nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 364. 1300—1. VIII. 1. 83.). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia említettetik (Péterffy i. h. 271). Hasonlón előjön az 1390-diki okirat plebániái közt (Cod. Dipl. X. 8. 314); sőt már jóval előbb: 1309-ben, egy plebánosa is okiratilag ismeretes (Cod. Dipl. VIII. 1. 342.). A pozsonyi káptalan levéltárában lévő egy 1390-diki kiadatlan okmány (Capsa. I. Fasc. 5. Nr. 14.) tanúskodik szinte az itteni sz. László egyház javára tett adományzásról. A mostani kath. plebániái egyház talán csak alap- és némely oldalfalaiban volna még egy régibb, s azt is valószínűleg csak késő-gót egyház maradványának tekinthető. Kétségtelenül itteni régibb templomépület maradványa azonban mai sekrestyéje. Ez egy kápolnaalakú, hatszögű kis épület, tömör és magasságához képest mód nélkül vastag alacsony falakkal, és hasonlóan tömören és durván alakított oldaltámokkal, meg hegyes, keskeny voltak miatt, gerelyívű kajácsos ablakokkal. Nyilván a kora-gót vagy még átmeneti építészet műve lehet; mely nálunk, mint többször érintém, mintegy a XIII. század végén s a XIV. elején még dívhatott. A plebánia emlékkönyveiben egy későbbi, úgy látszik, múlt századi följegyzés beszéli, hogy ezen kápolnaalakú régi épület lett volna a hely régi temploma, s tőle vette volna a hely is régi és maig is dívó német *Kapeln* nevét. Nagy-Pakának azonban a magyarban is régibb neve *Egyház-Paka* volt, ezen névvel említettetik már a pázmányi jegyzékben is; mi már nagyobb, sőt kitű-

nőbb egyházat feltételez inkább, mint sem kápolnát, miután kiválólag így nevezettek azon helyek, melyekben a körüllevő vidék fő-, azaz anyaegyháza állott (l. Egyház-Gellye, Egyház-Kürt, Egyház-Karcsa). Hogy e hely ily régi anyaegyházzal birt már a XIII-dik század végén és a következő elején, mutatja a főnebb idézett okirat, mely már 1309-ben plebánosát említi, ezen kápolna is építészeti idoma szerint itélve, mint mondók, szinte ezen korból való lehet; de tekintve szűk bel-sejét, melybe alig fér néhány ember, az akkori anyaegyháznak bizonyára nem vehető. Valószínűleg szinte keresztelő, vagy még inkább halotti kápolna: Carnarium lehetett, minők, mint már fenebb tüzetesebben taglaltam (l. Csötörtök alatt), akkorában közönségesen a plebániái egyházak mellett állottak; valamint ezt nyolczszögű alakja is (a korábbi köralakúak mellett a halotti kápolna későbbi közönségesebb idoma) mutatja, és állhelye a templom közelében; ennek helyére épült bizonyára a mai újabb egyház is, melynek most oldalához sekrestyéül csatoltatott; ámbár épen ezért a közönséges sekrestyehelyezéstől, melynek sajátlag az éjszaki oldalon kellene lennie, eltérőleg, a déli oldalon áll.

A mai újabb vagy csak egészen újonan átalakított templomépület az egyház emlékiratai szerint 1668-ban épült. Mi tehát szinte a tevékeny és buzgó Szelepcsényi érsek csallóközi számos egyházépítései korába esik; és lehet, hogy szinte általa vétetett fogamatba. Egyébként alakja a késő renaissance-modor még sokkal izetlenebb alakításait, igazán az úgynevezett czopf-vagy parókamodor barock czikornyáit tünteti elő, például az épület homlokzatán; ¹⁾ míg Szelepcsényi egyházépületei ezen tekintetben némileg jobb ízlést tanúsítanak. Építőmesterök tehát ezétől különböző lehetett. De egynek úgy mint másnak sehol sem tudhattam ki már nevét, hogy a nevekben talán még mint tárgyban szegényebb műtörténetünk számára följegyezhettem volna. Ezen újítás okául azt mondják a fön idézett plebániái iratok, hogy a körültekvő temető sírjai által, az aláásott helyen a templom falazata süllyedni s ezáltal repedezni kezdett. A kis, nyilván önkényesen alakított halom, melyen a

¹⁾ Lásd képét közölve az 1858. Vasár. Ujság. 10-dik számában.

templom áll, észrevehetőleg számos sirt földöz. Föltünő még az egyház szónokszéke: faragott kőből és téglából épült alkotmány, minőt egyházainkban már ritkán látni, egyébként alakja újabb idomra mutat.

78. Ezen hely szomszédos fiókja *Kis-Paku* szinte egy jelentéktelen újabb kápolnával bír.

79. *Nagy-Tány* (Komár. várm.) okiratilag 1268. óta említve. (Cod. Dipl. IV. 3. 452.) A pázmányi jegyzékben szinte már mint régi plébánia emlittetik *Tan* név alatt (Péterffy i. h. 270). Jelenben újabb református egyháza van. Jelentéktelen szükségleti épület. Ezen hely mellett levő *Kis-Tány* pusztáról tudósít azonban Fényes (Magyarország állapotja. I. 141), hogy „hajdan népes helység volt, és régi köfallyal kerített szentegyháza omladékainak maradványai észrevehetők.” Valószínűleg tehát ezek volnának főnebb említett egykori plébániai egyháza nyomai, de a melyekre jelenben nem akadtam.

80. U. itt újabb jelentéktelen református egyházépület. A térképen kihagyott jelelése pótolandó.

81. *Nyárasd* (Komár. várm.). Lehet hogy egy 1193-ki okirat már ezen helyet érti (Cod. Dipl. II. 285). 1307-ben Tamás esztergami érsek okiratilag jóváhagyja, hogy a helyben sz. Mihály tiszteletére kápolna építtessék, miután addig mint fiókegyház a taksonyi plébániához tartozott (Cod. Dipl. VII. 1. 229). Az okirat szavai szerint úgy látszik, hogy ekkor itt plébánia is alapított (ipsam capellam terris arabilibus et aliis utilitatibus sic ordinare debeant — — ut sacerdotes in ea successive commorantes honora possint et valeant more aliarum capellarum et ecclesiarum supportare.) Mindamellet a pázmányi jegyzék mint illet a többi régibb plébániák között nem nevezi, és csupán a pótjegyzékben találjuk (Péterffynél i. h. 271.) említve. Ezen régi, a XIV. század elején talán koragót ízlésben épült kápolnából, úgy látszik, csak egy-két oldalfal és tömören alakított oldaltám maradt fön a mai kath. plébániai egyház szentélyén, miután az többször újjátartott, és legújában 1853-ban legnagyobb részt újonnan épült a közönséges ízléstelen modorban.

82. *Ólcsa*, máskép *Nemes-Ólcsa* is (Kom. várm.). Okiratilag 1268. óta nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 449). A pázmányi jegy-

zékben mint régi plebániai egyház Olthwa név alatt jön elő. Thiele szerint (Königr. Ung. II. 210) az ezen hely melletti Ólcsa nevű pusztán még egy régiebb egyház romjai léteztek volna. Valószínűleg szinte ezek volnának főnebb említett egykori plebániai egyháza maradványai. Jelenben nyomaira nem akadhattam.

83. U. itt újabb református egyház. A térképen elhagyott jelelése pótolandó.

84. *Padány.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1265. óta mint Bessenyő népség egykori telepe gyakran nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 262. és V. 1. 47., 1270 és 1291. VI. 1. 171.). Jelenleg itt a reformátusok újabb jelentéktelen egyházat bírnak.

85. *Patas.* (Pozs. várm.). Okiratilag csak 1384-ben találom említve a Kondé-család levéltára egy ezen évi kiadatlan okiratában. Református anyaegyháza újabb jelentéktelen épület. Itt a bösi és ballonyi határok mentében láthatók azon pogány sírhalom-féle emelkedések, melyekre Böös-nél az e vidéki elpusztult: Árpádfölde, Balványviz, Pogánysziget östelepek mellett figyelmeztettem. Nevezetesen már a Pat szógyökök képezett Patony, Patas stb. helynevek hazánkban többnyire pogány sírhalmokkal összefüggőleg mutatkoznak, mint erre bővebb adatokkal utaltam, s a név magyarázatát megkíséretttem a Magyar Mythológiában 382. és 569-ik lapon.

86. *Pruk.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1238. óta nevezve (Cod. Dipl. V. 3. 203). Az itteni német gyarmatosok is állítólag már a XIII-dik századból bírnának eredeti kiváltságos leveleket. E hely régi templomát már egy 1315-diki okirat (eddig kiadatlan, mása Knauz gyűjteményében, eredetije a pozsonyi káptalan levéltáráb. Capsa 60. fasc. 5. no 3.) említi; melyben Károly Comes helybenhagyja Belye Comes hospitum régiebb adományát (in retroactis temporibus) a pruki egyház kijavítására: pro constructura ecclesiae S. Thomae et defectibus eiusdem meliorandis et emendandis. Mint látni, tehát ezen egyház jóval előbb régóta létezett már. Ugyanezen okirat nevezi Henricus plebanus-át is. Hasonlón említi ezen egyházat egy 1335-ki okirat, melyben I. Károly király Jakab pozsonyi bíró és komájának itt birtokot adományoz: Cum ecclesia *Lapidea*, quae in eadem (t. i. possessione Pruk) sub honore

beati Thomae Apostoli constructa veneratur (Cod. Dipl. VIII. 4. 49 és 411. 3. 641.). E szerint mint régi plebániái egyház előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), és az 1390-ki okirat ezen vidék plebániái közt is nyilván a hibásan irt vagy olvasott Przek név alatt (Cod. Dip. X. 8. 314.).

Lehet hogy jelenlegi, ugyancsak részben kőből, nagyobbára pedig téglából épült egyháza még ugyanazon lapidea ecclesia, melyről az előbb idézett okirat 1335-ben emlékezik; miután ezen kifejezés általánosabban is a tartós és szilárd anyagból, tehát téglából is készült épületekre alkalmaztathatott. Rozszant kinézése, tetőtől talpig megrepedezett, dülöfélben lévő falai csakugyan arra mutatnak, mintha százados főnállása óta sem érte volna javító kegyeletes kéz. De ezen kevés gondnak köszönheti talán leginkább, hogy még számos eredeti részletei is fönmaradtak. Ezek azonban nagyobbára inkább a XV-dik század vége felé divott késő-gót építészeti izlésre mutatnak, mintsem a XIV-ik század elejére; midőn, mint láttuk, már itt kőből épült egyház létezett, mely valószínűleg már jóval ezen idő előtt román izlésben épülhetett, s melynek helyébe talán később a mai épült.

Egyébként ezen mai, késő-gótnak mutakozó kath. plebániái egyház is több eltérőbb sajátságot tüntet elő. Így szentélye mindjárt kivételesen laposan, egyenes zárfallal végződik, mi máskép késő-gót egyházainknál is ritkább eset, Csallóközben pedig, mint láttuk, eddig csak egyszer, a gombai egyháznál jön elő, hol meglehet, hogy csak későbbi újítás vagy javítás műve. És ha ezen alakítás kivételesen a kora-gót építészetben épen úgy mint virágzása és hanyatlása korszakában mindenütt előjön (tudvalevőleg a Cistercita-szerzet többnyire egyenesen záródó egyházainál szabályszerű alakításnak is tekintetik); úgy mégis a nyomott csúcsívet is, valamint a szentségháznak a gotica kifejtettebb művezetével képzése és fekirányos vonalokkal alakítása nyilván arra mutat, hogy egyházunk csak a késő-gót építészet korában keletkezhetett. Ha részleteit tekintjük, látjuk hogy szentélye boltozata ismét a nyomott csúcsívetben egyszerű kereszthevederekből (Kreuzgurten) alakult; gerinczetük bevájt horony és kidörönd hengertagozattal készült. A vállkövek, melyekre eresz-

kednek, már nagyobbára letörtek; ellenben a boltozat kerek alakú zárköveit dús lombművezetű domborfaragvány ékíti.

Evangeliumi oldalfalán szokott helyzetben alkalmaztatott az említett szentség ház. (*Lásd V. Táb. 11. sz. ábrát.*) Egyszerű falfülke ugyan szinte, de nyílása bélletét és keretét dús művezet képezi, nagyobbára ismét a gót portale idomait utánozva. A négyszögű nyílás fölött vak (Blende) alakítással a hármass levelű ív alkalmaztatott, szegélyeibe ékelt orrművezetettel: kifelé többszörös horony és hengertagozás köríti csúcsívbe fölfolyva. Ezek szélén kétfelől féloszlopocskák vagy inkább támtövek helyeztetek, tetemesebben előszökő talapzattal és fejezettel, melyek azonban másképp csak gömbszerűleg (Knauf-artig) alakítottak. Ezen oszlopocskák egyfelől a szokott támtornyocskákba vagyis fialákba futnak föl, míg befelé rajtok emelkedik a közép nyílás fölötti csúcsmű, belső terében a hármass hegyes és körlevelű művezetettel (Kleeblatt u. Dreipass-Massverk); míg szegélyein levélcsomók (Krabben) futnak fölfelé és hegyén a szokott keresztvirággal, mely itt majdnem liliomszerűleg kikanyarítva képeztetett, végződik. A fialák között és csúcsmű mögött két emeletű homlokzat áll, háromlevelű hosszabb, ablakszerű, és négy körlevelű (Vierpass) kisebb vaknyílásokkal díszítve. Az egész fekirányos tetemes szélességű párkánnyal — mi meglehetősen ellenkezik az egésznek gót stílus szabályszerű kivitelével — végződik, melynek erősen előszökő közepén emelkedik a rózsza vagy keresztvirág. Ezen fekirányú szervezetlen végződése nyilván tanúsíthatja véleményezett késő-gót eredetét; s ámbár általában hasonló szentség házalakítások már is nagyobbára a későbbi gotica művei: de mégis ezen fülkék jóval előbbiek lehetnek a szentség ház tornyocskák alakításánál, melyek tudvalevőleg éppen csak a késő-gót műkor alkotmányai. A másképp csinos mű, természetesen itt sem kíméltetett meg az alapos bemeszeléstől, melynek kérge jelenben annyira belepte, hogy csakugyan tájékozott műértő szemet kíván gyöngédebb részletei kiismerése.

Az egyházhajó eredeti ívezetét jelenleg újabb félkörboltozat pótolja, melynek szegélyeit az úgynevezett stuck-mű (gipsz díszművezet) ékíti, utánozva némileg talán a gót ívezet

gerinceit; honnét valószínű, hogy ezen általában régibb modorú alakítás még a XVI-dik század műve lehet. Nevezetes a templom hajójában fennmaradt két úgynevezett oltárcsarnok is; minők jelenleg régibb és jobban föntartott egyházainkban is csak ritkán, Csallóköz gót egyházaiban pedig épen nem találhatók. Ezen oltárcsarnokok (Altarhallen) némileg a régibb basilicai és román úgynevezett ciboriumi függönyös, velumos oltáralkotmány alakítása helyett a gót korszakban divatoztak. Általuk az oltár oszlopokon emelkedő külön boltozat alá állítva, mely azután csinos művekkel, tornyocskákkal s általában a gotica díszművezetével ékesítettett, mintegy külön oszlopos csarnokban elhelyezve a többi templomtól elválasztatott. Itteni oltárcsarnokainkon ugyan a díszművek már teljesen hiányzanak; lehet hogy mint gyöngédebb részletek régen letörttek, vagy hogy már eredetileg ily egyszerűn alakítottak. Nyomott csúcsívíű boltozatuk kereszthevederekkel képezve, dús horonyos és hengeres tagozású gerinceikkel egyfelől, t. i. elöl, szabadon álló nyolczszögű oszloptámokra ereszkednek, míg a hátulsó részen a hajó falából kiszökő vállköveken nyugszanak. Az egyik alatt jelenleg is még egy újabb alakítású oltárka áll, ellenben a másik alá a szónokszék helyeztetett.

A csúcsív-ablakokon a díszművezet már nagyobbára szinte kitöredezett. Ellenben a tornyon még egy jeles példány megmaradt: két térre osztva, hármalevelű díszművezete fölött csupán egyszerű négyes félkörök alkalmaztattak; a kivitelen azonban a mily ízlés-oly erőteljes; s általában tanúsíthatja, hogy az egyház többi most hiányzó díszrészletei még jobb ízléssel művészileg készültek. A többi ablak azonban itt is egyszerűbb, nagyobbára csupán úgynevezett hanglyukak (Schalllöcher). Az épület nyugoti homlokzatát itt is a közepén előszökő toronyalkotmány foglalja el; földzetét hasonlóan a gúla-csúcszetőzet képezi, alakja azonban a közönségesnél jóval kisebb és keskenyebb; oldalain a négy kisebb oldaltornyocska veszi körül.

Az egyház egész hossza belső világában csak 56'; a szentélyé 15', a hajóban 41'. Az utóbbi szélessége 21', az előbbié 12'. Egy látszólag régibb nyolczszögű keresztelőme-

dencze talapzat nélküli oszloplábon áll. A szentély előtti hajótalaj kövezetébe helyezett sírkölapon, mely a sírbolt bejáratát fűdözi, a járás által lesikált föliratból csak ezen töredék vehető ki: *Generosus Dominus* — — 17 — —; mint a betűk is mutatják újabb, valószínűleg múlt századi sírkő lehet.

87. *Püspöki.* (Pozs. várm.). Már régibb időből mint az esztergami érsekek birtoka és tartózkodási helye ismeretes. (Innét kelt például Tamás érseknek 1307-diki oklevele, melyben az egyház-karcsai templom építésére engedélyt ad, lásd ott.) Okiratilag mint az érseki népek és hűbérnökök telepe említetik (1359. Cod. Dip. IX. 3. 99). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia az exentus egyházak sorában áll (Péterffy i. h. 268). Azért mint kiváltságos plebániát, mely a főesperes joghatósága alá úgy sem tartozott, az 1390-diki okirat a tárgyalt főesperességi ügyes kérdésben az e vidéki plebániák közt nem említi. De már régibb időből okiratilag találjuk említve a hely lelkészeit és egyházát. Így 1313-ban Tamás püspöki lelkészt és pozsonyi kanonokot (Cod. Dipl. VIII. 7. 105. Testamentum Magistri Thomae Canonici Posoniensis ac Plebani de Püspöki); hasonlóan 1359-ben Pétert (Cod. Dip. IX. 3. 99. Petrus de villa episcopi rector ecclesiae). 1419-ben ismét temploma említetik (Cod. Dip. X. 6. 190).

Jelenlegi kath. plebániái egyháza jelentékenyebb későgót épület. Három egyarányú magasságú hajóval a csarnokegyházak (Hallenkirchen) modorában alakított. Szentélye a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét kereszt- és vállhevederek képezik; erőteljes horonyos és lemezes tagozással alakított gerincei vállköveken nyugszanak, melyek részint a nyolczszögből alakítva, alul összeforrva (Abkröpfung) végződnek; részint virág- és lombmű-domborfaragványokkal, vagy a lángozott inüvezettel (Fischblase, flamboyant) diszítvék. Szentségházának nyoma a falban ki nem vehető, és lehet hogy talán külön toronykával bírt ezen czélra, de mely már szinte nyomtalanul elenyészhetett. Ellenben a jobb oldalon, valamint a hajóban is két mellékoltár mellett nagyobb falfülkék vehetők észre, majd egyszerűbben, majd kettős összekapcsolt nyílással (gekuppelt), majd ismét gaz-

dag csücsművel alakítva. Valószínűleg úgynevezett scriniumok vagy repositoriumok voltak, azaz a szent olajok és krizsma számára szolgáló szekrények, minők nyomai még itteni egyházainkban is itt-ott észrevehetők, és inire alább lesz még alkalmam bővebben figyelmeztetnem.

A sekrestye ívezete nem kevésbbé művészileg alakított mint a szentélyé, s itt még a boltozat zár- és vállköveinek domborművei is, melyek amott a mészkéreg miatt már alig vehetők ki és részben letörték, jobban előtűnnek, ámbár más-kép a meszelő ezeket sem kímélte meg. Így látni féligmeddig a zárkövek egyikén eltorzított krisztusfőt, hosszú lehullámzó fürtökkel, háttérében a keresztes dicsfénnyel (Kreuznimbus). (Lásd V. Táb. 12 sz. ábrát.)

Erőteljes képzésénél fogva ezen hatalmas faragvány mindeddig daczolt a számos elmeszelési kísérletekkel. Épen úgy egy más zárköben az isten bárányát (agnus dei) előállító dombor mű, ámbár ez már mindinkább tűnőfélben van. Egy más hasonló példánynál (L. sz. Mihályfa alatt) alkalmam lesz még ezen előállításra is bővebben figyelmeztetnem. A vállkövek egyéb virág- és lombékezetű domborművek mellett, még az előre hajló, és válllaival a rá nehezőlő terhet támogató szárnyas angyal mellképalakját is viselik magukon.

A hármass egyházhajó, mint említém, csarnokszerűleg egyarányú magasságban alakítottatott, és három pár oszloptám (Pfeiler) által válik el egymástól. A táмок kerekded alakúak, és hasonló, valamivel előszökőbb egyszerű homokkő talpazatokon állanak. Az ívezet gerinczei egyenesen lefutnak az oszloptámokra és rajtok összeforrva (abgekröpft) végződnek az oszlopfjezetnek — mely teljesen hiányzik — közvetítése nélkül; mint közönségesen az ily szervezetlen alakítások ezek is a késő-gót modor sajátjai. Egyébiránt a hajó boltozata, valamint az ablakok már nagyobbára újonnan alakítottak. Az utóbbiak közzül szinte csak a szentélyben tartotta meg néhány csücsíves keskeny hosszú alakját és hármass levelű díszművezetét. Egyikük dúsabb de modoros és a szokott szabályszerű alakítástól eltérőbb díszművezettel, valószínűleg későbbi, csupán utánzott csinálmány. Az egyház éjszaki oldalán alkalmazott hegyes ívű kapuzat béllete horonyokkal és körtealakú hen-

gerekkel tagoztatott. A nyugoti homlokzaton négy emeletes torony áll, melynek alsó négyszögéről nem emelkedik közvetlenül, mint itt többnyire, a sokoldalú gúlacsúcs, hanem szervezeteesebb alakítással, csúcsművek által közvetítik. Az oldaltámok tetemesen előszőkő talapzattal háromszor tagozvák. *)

Az épület mértékarányai belső világában következők:

A szentély vagy karhely hossza 38' 6".

A hajó hosszasága 51' 6". Összesen 90'.

A szentély szélessége 20'.

A középső hajóé 14'.

A két oldalhajóé egyenként véve 10' 6'; összesen mind a háromnál 35'.

Építészeti anyaga faragott-kő részletei mellett nagyobbára terméskő; mi itt Pozsony dús kőbányái közelében már jutányosabban volt megszerezhető.

Falai jelenleg számtalanszor bemeszelve, egykor al fresco festményekkel voltak díszítve. Nyomai még itt-ott a meszelés mögött is, különösen hol a mészkéreg lehullott, előtűnnek. Midőn én vizsgáltam, a hajó éjszaki belső oldalfalán a zöld, sárga és violaszínű alapfestés világosan kivehető volt. A mész értelmes eltávolítása által a fresco festmények egy része még bizonyára felfödözhető volna.

Újabb építményekként csatlakoznak az egyházhoz a szentély déli oldalán álló emeletes érseki oratorium; a hajónak pedig ugyanezen oldalán egy díszes kápolna márvány oltárral. Alatta látható az Ormosdi család dísztelen elhagyott és tárva állott sírboltja, melyben ezen magyar család a múlt és jelen században elhunyt tagjainak német sírjait is olvashatók a magyar helységben (!).

Az egyház eszközei közt még két régibb szentelt vízmedence látható. (Lásd V. Táb. 13. és 14. sz. *ábrákat.*)

Az első, márványkőből hasonlóan képezve, mint a szentély félnyolcszög alakú s hegyes csúcsban végződő vállkövei, oldaltérein hosszúkás háromlevelű díszművezetet mutat, mely azonban sajátlag hasonlóbb a lángozott (flamboyant, Fisch-

*) Az egyház külső alakja rajzát lásd közölve az 1858. Vasár. Ujság 11. számában.

blase) alakhoz. A második öblösebb kerekded medencze akantus-levél-díszítménnyel ékesítve ; úgy látszik hogy újabb mű, s már csak részben maradhatott fen, a mennyre nem épen megfelelő durvábban képzett kőtalapzatra van állítva.

Az egész épület, ha teljes eredetiségében képzeljük, a mint kétségtelenül stilszerű ablakokkal, hajója eredeti csúcsívíű boltozatával, oszloptámaival, falai fresko festvényeivel és tagozatai dús faragványaival díszlett, nemcsak egyike lehetett a szebb egyházaknak, de méltó vidéki érseki székesegyház is volt. Nem is lehet kételkedni a felől, hogy valamelyik XV. századi esztergami érsekünk műve. Szentélye vagy karhelyének aránylag véve szokatlan nagysága is eléggé mutatja, hogy számosabb papságra és fényesebb isteni tiszteletre volt szánva.

88. Az esztergami érsekek régibb itteni is, lakának vagy várkastélyának, melyben mint főnebb érintők, e helyt időztek, semmi nyoma ; elenyésztek a hely erődszerű falai is, valamint azon régibb diszépületei és műkertjei, melyekről régibb helyíróink mint Bél (Not. II- 226) és Thiele (Ung. I. 22), tudósítanak. Jelenben az esztergami érsekség itt csupán egyszerűbb nyaraló lakot bír.

89. *Radvány.* (Komár. várm.) Okiratilag 1252-ben nevezve (Cod. Dipl. VII. 5. 294). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia előjön. Mostani reformatus egyháza, eredetileg gót épület, oldaltámokkal és csúcsívíű ablakokkal, más-kép nagyobbbrészt átalakítva, lehetett amaz régibb katolikus plebániái egyház.

90. *Sámot.* (Pozs. várm.) Ezen hely már egy 1238. okiratból ismeretes (Új Magy. Muzeum 1858. 406 l.). Később IV. Béla a pozsonyi káptalannak adományozza, mint IV. László 1277-diki okirata tanúskodik (U. ott. 411. l.). Nehezen vehető ezen helyre egy hasonló nevű Possessio Samud, említve N. Béla 1257-diki okiratában (Cod. Dip. IV. 2. 438. Privil. Belae super poss. Samud cum 13 villis in Ormánság). Határozottabban nevezi egy 1302-ki okirat ismét, mint a pozsonyi káptalan régibb birtokát (Cod. Dip. VIII. 1. 617). A somorjai plebánia emlékkönyvei szerint e helynek, mely jelenleg fiókegyháza, egykor önálló plebániája is lett volna. Ezt azonban sem a pázmányi jegyzék nem említi, sem az 1390-ki többször

idézett okmány. Jelenben e hely, melyet az 1238-diki okirat falunak nevez, hol pozsonyi várjobbágyok laktak (villa castrensium), puszta, és csupán egy gazdasági udvarból, s a magasabb halmon mellette emelkedő kis egyházból áll. Alacsonyabb szentélye félkörű záródása és sajátlag oltárhelye, mely a magasabb hajóhoz csatlakozik, teljesen a román idomú oltárhelyre, vagyis apsisra figyelmeztet. Ámbár másképp a sokszor javított, újított és részben már elhagyott egyházon a román idom szinte nem hagyta fön egyéb határozottabb nyomát; kivéve mégis talán félkörívvel záródó egy-két keskeny és tetemes kajácsosságú ablakát, mint ez a román idomnak szinte egyik szokott sajátsága. Egyike ezen kajácsos, kívülről és belülről közepe felé szűkülő ablakoknak például oly keskeny, hogy belső világában csak 4" mér. A szentélyt azonban és hajót jelenben szinte lapos tetőzet fűdi, s az utóbbiban is épen csak ezen keskeny, kajácsos és tagozott kőfaragványú kerettel vagy béléttel ellátott ablakok mutatnak régiségére. Egy régibb durván faragott kömedencze, jelenleg szenteltvíztartó, lehetett talán egykor az egyház keresztelője. A jelentéktelen újabb, körülbelül múlt századi oltárnak homlokzatára alkalmazott emléklapon a következő monogrammmal felirat áll:

Honori S. Margarit. Eterb. S. r. n. s. R. Rs. ss.

A templom egyébként már alig használtatik, talán egyszer az éven át tartatik még benne isteni tisztelet.

91. *Sárosfalva*. (Pozs. várm.). Nehezen értheti ezen apró jelentéktelen helyet az 1075-ki okirat (Cod. Dip. I. 431). Egyház-Gellye fiókja, újabb jelentéktelen kis kápolnát bír.

92. *Sépos-Karcsa*. A hely régibb korára nézve lásd Egyház-Karcsát, melynek tőszomszédos fiókja. A kis falucska közepén régi várkastély romjai láthatók, tetemes alapfalai négyszögben nagyobb udvartért vesznek körül, melynek keletdéli szögletén magasabb négyszögű toronyrom s folytatólag még emeletes falak állanak. Előbb ezen torony falába helyezve és beépítve létezett egy kőfaragványú emléklap, mely jelenleg előtte az utca sarában fekszik. Ezen emlékkő domborműben a várkastély egykori építőjét, Derghi Somogyi Györgyöt állítja elő mellképben: vitéz bajszos alak, fején kócsagos kalppal; öltönye a későbbi kori, mellén lemezes, karján pikke-

lyes vagy gyűrűs pánczélviseletből (Ringgeflecht és Plattenharnisch) áll. (Lásd V. Táb. 15. sz. ábrát.)

A kép alatt részben kitöredezett, por és sárral lepett következő, bajjal olvasható fölirat áll, rosz latin versekben büszkén hangoztatva az épület erősségét és alkotója örök nevét, mi a romot és sárban fekvő emlékkövet tekintve valódi gúnyként hangzik:

Stas Leopardi manu operis fortissima ferri,

Robara gentis extollis nomen ad astra tuae.

Te Deus exevit Somogyi de pulvere virtus.

Stabit in aeternum, stet quoque structa domus.

Fönt a feje mellett egyfelől olvasható:

Georgius Somogyi de Derghi. Anno Domini 1581.

Másfelől a család czimere: oldalain kivájt vért terét a felső balszögletől az alsó jobbszög felé rézsútosan vont szelemen választja el. Fölötte jobbtelé léptető koronás oroszlán (talán Leopárd?) kiöltött nyelvvel, jobb talpában egyenes kardot tartva. A sisak koronája fölött kiterjesztett szárnyú sas emelkedik.

93. Somorja. (Pozs. várm.). Régi Szent Mária nevén, mely idővel Somorjára lágyult s olvadt, nevezi először egy 1287-diki okirat (Cod. Dipl. V. 3. 343 és VII. 4. 197). Más-kép okiratilag többnyire Villa Beatae Virginis és S. Maria nevek alatt jön elő. (Cod. Dipl. 1326. VIII. 3. 156. és Ecclesia S. Mariae egy 1238-diki okiratban Új M. Muzeum 1858. 406. l.) 1293-ban III. András, később I. Lajos, Zsigmond és Mátyás királyok által kiváltságokkal megajándékozva mezővárossá emelkedett (1430-ban már Civitas-nak nevezi Zsigmond egyik okirata Cod. Dip. X. 7. 199. 1436-ban Zsigmond elzálogolja Albert austriai herczegnek. Cod. D. X. 7. 926). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271) és az 1390-diki okiratban (Cod. D. X. 8. 313); mely utóbbi szerint úgy látszik, hogy a helynek talán két plebániája is volt régebben, említvén *de S. Georgio in Samaria* és tovább *de Villa Mariae parochiákat* *).

*) Ezen hely több tekintetben nehézséget okoz. Fölvehető volna ugyanis, hogy a *Villa Mariae* név alatt ezen okirat a mai pozsony-vármegyei Boldogfalvát (eredetileg Boldogasszonyfalvát) érti, aminthogy

Az itteni egyházak között ránk nézve mint építészeti műemlék legérdekesebb a reformatusok egyháza, mely 1789-ig katolikus plebániai egyház volt; midőn a paulai sz.-ferenci szerzetesek eltörlése által itteni tágasabb egyházuk lőn plebániai egyházzá, és az előbbi a kormány által eladatott a reformatusoknak. A nevezett régi egyház eredeti gót idoma mellett egyes sajátságai által is különösen föltűnő. A nyolczszög három oldalával záródó szentély mellett ugyanis még külön négy hajóval alakíttatott, és mint ilyen négy hajójú egyház, a mennyire tudom, talán egyetlen hazánkban. A két szélső oldalhajó jóval alacsonyabb a két középsőnél, melyek egyarányú magasságúak; az előbbieket összeköttetését a csupasz oldalfalakba inkább, mintsem oszloptámokra helyezett ívnyílások képezik; míg a középső egyarányú magasságú hajót kerek oszloptámok választják meg, melyek az egyháznak középvonalára, úgynevezett tengelyére (Achse) helyeztettek. Ekkép, mint látni, a középső hajó inkább a késő-gót ízlés korának idomában csarnokegyház (Hallenkirche) módjára épült; míg ellenben a mellék szélső hajók ismét a kora-gót ízlés sze-

a pázmányi jegyzékben is ezen hely „Boldogfalva, alias Villa Mariae“ név alatt áll. De másfelől valószínűnek látszik mégis, hogy Somorjának régibb főegyháza nem Sz. Györgynek, de Sz. Máriának volt szentelve, melytől nyilván Sz. Mária nevét is kapta; valamint ez általában majdnem mindenütt az eset oly helyeken, melyek bizonyos szentnek nevét viselik, mit egyébként az előbb idézett 1238-ki okirat is, mely itt egyenesen Ecclesia S. Mariae egyházat nevez, minden kétségen kívül helyez. Fölvehető volna szinte azután, hogy a *S. Georgii in Samaria* egyház alatt talán azon régi plebániai egyház értendő, mely Sz. György-úron (l. ezt alább) Somorja szomszédságában, mintegy rövid órányi távolságban létezett. Annál inkább, miután a somorjai vásárok egyike szinte ezen a helyen tartatik. (Lásd leányvásárja leírását Magyar Néplap 1857-ik foly. 91. szám.); mely tehát némileg Somorja külvárosának tekintetett volna? Előjön ugyan az okiratban még egy más itteni, a pozsonyi főesperesség alá tartozó, sz.-györgyi plebánia neve is, de ez nyilván a mai e nevű szabad királyi városra vonatkozik. Lehet tehát, hogy Somorján, mint népesebb városkában, két plebániai egyház létezett, miután hasonló eset kisebb helységekre nézve is okiratilag ismeretes; hol különösen az idegen német gyarmatosok végett, mint például Szőlgyénben, két külön plebánia állíttatott. Ily német gyarmatosok telepe volt pedig Somorja is, és részben most is az.

rint, a gothica tagozott szervezetének megfelelőbben, mint alacsonyabb oldalhajók (Abseiten) alakítottak. Az eset tehát némileg hasonló a csötörtökihöz (l. ezt); csak hogy itt sem ezen mellékhajók későbbi hozzáépülésének, sem azok elfalazásának véleményezése nem szükséges, miután világos, hogy mai alakjukban a többivel szervezeten szhangzó egészet képeznek. Hamarabb volna véleményezhető, hogy a két középhajó mai abnormis alakítása itt is szintűgy mint csötörtökön, későbbi újítás műve; és hogy eredetileg mind a kettő valószínűen csak egy magasabb középhajót képezett, mely talán boltozata megrongálásával újabbat szükségelvén, valamely ügyetlenebb későbbi építész által, a könnyebbség végett közbehelyezett oszloptámokkal kettős külön boltozatú hajóvá alakítottatott. E véleményt azonban némileg csak az aránytalan alakítás és az esetlen csupasz kerek oszloptámok, melyekre fejezet és közvetítés nélkül ereszkednek a gerinczek, teszi valószínűvé. Másképp ugyanis ezen hajók ívezete a gót csúcsidomban és rendes gerinczezettel lévén alakítva, nem igen tér el az egyház többi részleteitől, melyek, mint alább látandjuk, részben ugyan kora-gót, de részben késő-gót műkori idomokat is mutatnak. A középhajók ily későbbi alakítása tehát csak úgy volna véleményezhető, hogy ha föl vesszük, hogy az egyház már a XIV. század elején, vagy még valamivel ez előtt, kora-gót vagy átmeneti izlésben — mert ezen utóbbinak is mutatkoznak egyes nyomai — kezdett épülni; és középső hajója már a XV-dik század vége felé, vagy a következő elején új boltozatot igényelt.

Legyen az bármikép, annyi bizonyos, hogy több eredeti részlete is kétségtelen késő-gót alakításra mutat. Szentélyének kevéssé nyomott csúcsívezete hevedereit tagozott oszlop-tövek, táмок és szálak helyett, itt is csak egyszerűn a falból kiszökő vállkövek tartják. Egyébként az ívgerinczezetet s a vállkövek tagozását már annyira belepte a mész kéreg, hogy idomaikat alig lehet kiismerni. Az evangeliomi oldalfalon szokott helyzetben féligmeddig fönmaradt szentség ház tagozata is, a mennyire kivehető, kevésbé tiszta idomokat mutat. A falfülke módjára bemélyedő szekrény nyílása fölött csúcsművezet (Giebelwerk) emelkedése vehető észre, melynek belső terében

háromlevelű díszművezet nyomai látszanak. Szélein igen durva alakítású támtornyocskák (Fialen) emelkednek, hegyökön a keresztvirág helyett esetlen tekéket viselve. Az átellenben lévő falban ívezett mélyedések által hasonló ülhelyek alakítottak, minők már Csötörtökön s Egyház-Gellyén előjöttek. A félkörívvel záródó ablakok nyilván már újabb átalakítás művei. A hajók boltozata sajátságosan a legkülönbemű szerkezetet mutatja. Míg a legszélső déli oldalhajó eredeti csúcsívvű boltozattal alakított, és jól képzett horonyos és lemezes gerinczetű keresztvederei sokoldalú és hegyesen végződő vállköveken nyugosznak, melyek egyszerűn egyfelől az oldalfalból, másfelől a középső hajó tám- és oldalfalaiból szöknek elő: addig ismét a legszélső éjszaki oldalhajó födőzetét dongaboltozat képezi; de ódon durvaságú kinézésénél fogva sem merem határozottan állítani, vajjon csakugyan eredeti-e, vagy csak későbbben újabban alkalmaztatott valamely ügyetlen építész által a bedőlt előbbi csúcsívetet helyébe? Másképp az előbbi esetben nyilván a román s átmeneti építészeti műkor határára utalna, melyben még hasonló boltozatok, ámbár igen ritkán, előjönnek, mert egyébként rendesen csak a román építészlet első korszakába helyezendők. Itt e véleményt ugyan támogathatná az ezen oldalhajón előjövő félkörívű, majdnem átmeneti, ha nem román idomi alkotású portale is. De bírnunk ellenben példákat, hogy teljesen kifejlett román ízlésű épületeken is az e nemű régibb alakú dongaboltozatok csupán a későbbi, gotica utáni XVI. századi korszak művei, (lásd a jáki román egyházon például. Jahrbuch d. Centralcomiss. 1856. 135.), midőn még az újabb, mai homlokfalas vagy úgynevezett négyhónaljú dongaboltozat (Tonnengewölb mit Kappen) nem volt általános keletben. Lehet tehát, hogy ez is csupán akkor alkalmaztatott a beszakadt csúcsív-boltozat helyébe. Ellenben a középső két hajó boltozata a legdíszesebben, habár már is a késő-gót ízlés kevéssé modoros gerinczművezetével (Rippenwerk) készült. Nyomott csúcsívetete kereszt- és harántos hevedereit (Kreuz-u. Quergurten) hosszában és szélthében harántosan vonuló gerinczek metszik át, végeiken éles szögben szétválva, s az előbbiekkal együtt egyfelől az oldalfalakra, másfelől a középső oszloptámokra futnak le, melyeken összeforrv

(abgekröpft) végződnek. Valamint ezen ívezet szerkezete meglepőleg hasonlít a pozsonyi káptalani főegyház sz. Anna kápolnája boltozatának mintájához *); úgy a hevederek- és gerinczeknek az oszloptámokra való leereszkedése teljesen hasonló az említett pozsonyi főegyház hajója oszloptámai alakításához, miután itt is a dűs szövedékívezet gerinczművezete a késő-gót szervezetlen modoros alakban képzett fejezet és talapzat nélküli nyolczszögű oszloptámokra fut le, minden közvetítés nélkül, oldalain egyszerűn összeforrva végződve.

A középső hajók felső oldalfalain, és sajátlag az ívezet homlokfalai vagy hónaljai alatt még berakott ablakok nyomai is észrevehetők. Mi nyilván mutatja, hogy eredetileg az egyház mind a négy hajója nem állott egy tető vagy földél alatt, a mint jelenleg mindnyája ügyetlenül a magas, erősen lejtős tető alá helyeztetett; de a rendes alakítás szerint a középső hajó a két szélső fölött tetemesen kiállva, külön tetővel bírt, és a többi fölött kiálló oldalfalaiba helyezett ablakokon át kapta fölülről világát, míg a két alacsonyabb oldalhajó külön, valószínűleg csak rézsútos polcztetővel (Pultdach) volt ellátva; s így kétségtelenül szervezetesebb alakkal bírt, mint a mai ormótlan, vagyis inkább mód nélkül is ormos hegyes tető alatt.

Mértékarányai belső világában következők:

A szentély hossza 32', 2".

A hajó hossza 44'. Összesen egész hossza 72', 2".

A szentély szélessége 18', 8".

A középső két hajó szélessége egyenként véve 12', összesen tehát 24'.

A szélső mellék hajók szélessége egyenként 10', összesen 20'.

Mind a négy hajó szélessége tehát összesen 44' levén, hasonló az egész hajóépület 44'-nyi hosszúságához. S ennél fogva tekintetbe véve a szentélynek aránylag a hajóhoz képest tetemes hosszúságát, látni, hogy a hajóépület az előbbihez képest mily aránytalan tömeget képez.

*) Rajza látható leírásomban: Mittheil. d. Centralcommiss. 1857. 186. és bővebb leírása a Religio 1856. foly. II. 25. sz.

Az éjszaki hajóoldalon még egy igen durván képzett nagyobb kapuzat (Portale) áll. Ajtóbéllete némileg a román vagy inkább átmeneti ízlés idomában négyszögüleg alakított félsoportokkal képeztetett; kevésbé előszökő, hasonló négyszögű fejezetök fölött nyomott aránytalan félkörívek hajtvák egymás fölébe; míg a nyílás boltozatát ismét csak az egyenesen átszelt lapos háromlevelű ív képi. Ezen részletek minden esetre eredetibbeknek mutatkoznak, mint az ezen hajó főnebb látott dongaboltozata, és épen említett durva alakításuk támogatná azon véleményt, hogy mind a kettő egykorú azonos építészeti műve.

Kivülről a tagozott oldaltámok megfelelnek a belső bolthelyezésnek; fölöttök a tető alatt körülfutó, csinosan alakított rovátkos fogdíszművezetű (Zahnschnittornament) párkányzat látható még, mely más e nemű egyházainkon Csalóközben már nagyobbára hiányzik. A nyugoti homlokzaton háromemeletesen emelkedik előszökő toronyalkotmány, fönt a négyszögből a nyolczszögű gulacsúctetőzetbe megy át, melyet oldalain a szokott kisebb hasonló alakú négy toronycska szegélyez.

Figyelmet érdemel még régi keresztelő-medenczéje is. Vörös márványkőből nyolczszögűre faragva alakítottatott. Hasonlón megemlítettő faragott kő és téglából épült szónokszéke. A vessződsízművezet (Staabwerk), mely téreit szegélyzi, arra látszik mutatni, mintha még szinte az egyház késő-gót részletei korából származnék.

Az egyház alatti sírbolt jelenben pinczéül, sekrestyéje pedig éleségtárul használtatik. A templomot erősebb fal, úgy látszik, részben szinte régibb bástya vagy védfal maradványa köríti.

Ez tehát Somorja egyik régibb temploma, és ha csakhogy két plebániái egyházzal birt, kérdés, vajon ez volt-e a sz. Györgynek vagy sz. Máriának szentelt? miután egy második régibbnek semmi nyoma sem mutatkozik. Mindamellet kétségtelen, hogy ez sem lehet azon régibb eredeti egyháza, melytől nevét vette; miután ezen a néven már a XIII-dik században neveztetik, következésképpen egy ily előbbi egyháza

csak is román ízlésben épülhetett, melynek talán helyébe következett a látott gót idomú épület.

94. Mostani kath. plebániái egyháza, mint már említettem, a paulai sz. Ferencziek szerzetének temploma volt. Ezen szerzet, mely hazánkban egyedül itt létezett volna, s azt is csak rövid ideig, Szécsényi György érsek és Koháry István országbíró által 1690-ben alapítottatott ide. *) Az előbbi dús hagyománya nyomán épülhetett talán oly fényesen és nagyszerűn 1778-ban, jelenben főnálló egyházuk. Belső falait és boltozatait nagyszerű és jeles alfresco festvények borítják, úgy látszik, a későbbi spanyol festészeti iskola modorában készültek, és valószínűleg spanyol eredetű lehetett szerzetes festőművészek is, miután maga a rend is Spanyolhonból eredt honnét ide hazánkba átültettetett; de, mint látjuk, rövid ideig egy századig sem virágzott, miután már a múlt század végén ők is eltörültek. Hasonlón nagyszerű és jeles olajfestvényű oltárképek díszítik nagyobb és számos kisebb márvány- s aranyozástól ragyogó oltárait. Egyébként a keletkezése korában divott tetszősebb renaissance-ízlésben épült: áloszlopvonalokkal és párkányzatokkal, s ezen tekintetben nem ment modulus barock kinövéseitől, mint homlokzata s ízetlen toronytetőzete is mutatja. Mindamellet jelenben kétségkívül Csallóköz legnagyobb és legdíszesebb egyháza, miután a hasonló komáromi szent András-egyház romladozófélben vesztegel. Sírboltja nyílását talaján fődöző kölapokra *Omnes morimur és Charitas* szavak vésvék. Az utóbbi, úgy látszik, mint a szerzet jelszava, egykori tetemes kolostora kapuzata fölött is olvasható. Ezen újabb és valószínűleg szinte csak a múlt században keletkezett terjedelmes épületben jelenleg egy fődél

*) Egyházlátogatási jegyzőkönyve adatai szerint. Széchenyi primás ezen alapítványára vonatkozik valószínűleg végrendeletének 42-ik pontja is (l. Podhraczktyól közölve Új Magy. Muz. 1857. I. füz.) Trīginta mille lego patribus de Paula, quos ipsa sua Majestas commendare dignata fuit, pro monasterio ubicunque voluerint in Hungaria. A végrendelet 1692-ről szól; ekkor tehát, ha ezen hely Szécsényi somorjai alapítványára vonatkozik, még itt nehezen volt a rend megalapítva 1690-ben, mint a somorjai egyházlátogatás állítja.

alatt léteznek a plebániák lak, az iskolák, a cs. k. hivatalok s a vendéglő.

95. Itt még az evangélikusok temploma

96. És egy kisebb kápolna a kórházban, mind a kettő újabb jelentéktelen szükségleti épület.

97. *Súly.* (Pozs. várm.) Okiratilag először említve 1237-ben (és 1305 lásd az 1380-ki okiratot (Cod. Dipl. IX. 3. 139). Mostani kath. egyháza, Felső-Bár fiókja, nyilván eredetileg késő-gót idomú épület. Háromoldalúlag záródó szentélye ívezetén és falain észrevehetők még letöredezett gerinczeze, zár- és vállkövei nyomai. Megtartott néhány csücsivű ablakából is a díszművezet már kitöredezett. Régi kinézésű de minden műbecs nélküli olajfestvények láthatók nagy számban falain is. Hasonlón egy oltárasztal előrésze, úgynevezett antependiuma, régibb fából faragott áttört művet mutat, ámbár tekervényes faragványai nem gót idomban alakítvák. Homlokfalán előszökő tornya a négyszögből a nyolczoldalú gúlatetőzetbe megy át. *)

Ugyanitt egy régibb tornyos várkastély négyszögben épülve előbb báró Maholyániak, jelenben gróf Zichyek birtoka, de mely már a múlt században részben magtárrá átalakítottatott (Bél Notit II. 243).

98. *Szap.* (Komár. várm.). Okiratilag először nevezve, úgy látszik, *Saap* név alatt 1252-ben. (Cod. Dip. IV. 2. 156; lásd szinte 1398. X. 1. 544). Jelenben a reformatusok birnak itt csupán újabb jelentéktelenebb egyházat.

99. *Szarva.* (Pozs. várm.). Mint régibb helyet és plebániát *Szent-András* vagy *Szent-Andrásfa* és *Szent-Andrásfalva* név alatt vélem keresendőnek. Ezen Szent Andrásfalva név

*) Harangjai penészszel lepott és részben kitöredezett felirata első tekintetre régiséggel kecsgetett; miután nagy nehezen sikerült odáig fölérni, a bajos kibötüzés után kitünt, hogy ezek is azon pozsonyi szorgalmas harangöntő által öntettek, kinek műhelyében Pozsony vidéke mai harangjainak legtetemesebb része készült. Fölirata: Fudit me Johannes Ernestus Christelli. Laudetur Jesus Christus. Comes Ladislaus (valószínűleg Zichy.) A többi betű s az évszám letörott, hasonlóan a Sz Háromság rá öntött ábrája, melynek csak nyoma vehető ki.

t. i. idővel épen úgy olvadt össze Szarvába, mint a főnebb látott Szent Mária Somorjába. Így jön elő a pázmányi jegyzékben mint régi plebánia Szent Andrásfalva név alatt (Péterffy i. h. 271.). Ugyanezt érti egy 1375-ki okirat (Cod. Dip. IX. 6. 186.) a S. Andreas in Palozokoz (nyilván hibásan Csallóköz helyett) említésével. Hasonlón áll az 1390-ki okiratban a pozsonyi főesperességi plebániák közt: de S. Andrea (Cod. Dip. X. 8. 314). Ezen nevét magyarázza a vajkai plebánia, melynek jelenben Szarva főkegyháza, XVII-dik századi emlékiratai egyike következő jegyzete is: *Ecclesia*, úgymond, *in praedio S. Andreae ad Szarvam*.

Lehet hogy mostani kis kath. temploma még azon régibb plebániái egyháza, miután egyes gót, sőt talán román építészeti részletei is ilyennek mutatják. Így például mindjárt szentélye durva tömör falazattal félkörű, vagyis inkább majdnem félkördedes ellipticus alakú; mi csak is román idomi apsis-féle képzésre utalhat. Ellenben szentségház-falfülkéje, nagyobbára ugyan letöredezett tagozatának nyomai, csücsív-művezetet árulnak el, és tehát későbbi gót alakításra mutatnak; mi ugyanily mellékes részleteknél, minők a szentségházak, könnyen magyarázható, hogy csak későbbben alkalmaztattak. A sekrestyében is tetemesebb nagyságú szekrényalakú falfülke látható, melynek tagozása még egyaránt a román műkorba is beillik, miután béléte egyszerűn kivájt horonyok és hengerekkel készült, felső párkányzatát pedig falrovatkos művezet (Crenelirung) képezi. A többiben csak tagozott oldaltámai emlékeztethetnek gót idomára, miután eredeti ablakait és boltozatát is a számos újítások, javítások részben félkörű boltozatú, részben lapos födözetű záródással alakíták. A homlokzatot szinte négyszögű torony nyolczoldalú gúlacscsúcs-tetőzetel foglalja el. A kis templom hossza belső világában 55', 8"; a szentély szélessége 13', 8"; a hajóé 18', 8".

A szentély talaja közepén levő sirboltnyílást következő monogrammm fölíratú kölap fűdi :

G. D. E. S. D. A. M. D. aetatis suae (járás által lesikálva) — *die 17. May 1655*. Alatta domborúan vésett czímer: oldalain kivájt vértben, háromágú koronából kinövő meztelen női alakot mutat, lefüggő hajazattal, jobb kezében tekét vagy

almát tartva, mely körül kigyó csavarodik. Sisakdiszül csak korona szolgál. Véleményem szerint a felirat és czimer a Sárkány-család valamely tagjára vonatkozhatik, miután itt e családnak régi várkastélya is volt, mint mindjárt alább említem. E szerint a felírás kezdőbetűi talán következőleg volnának megfejthetők : (G.) generosus (D.) dominus (E.) Emericus (S.) Sárkány (D.) de (A.) Ákosháza (ez volt a család előneve). Kétesebbek a következők : M. és D. ¹⁾

100. Ezen egyháztól néhány száz lépésnyi távolságban állott a Sárkány-család említett *várkastélya*, melyet Istvánffy leírása szerint (Hist. Lib. VI.) a XVI században az is nevezetessé tett, hogy ott II. Lajos király nászútjában Mária királynéval megszállott, és péntek napján fényes böjti ebéddel vendégtetett meg. A Sárkány-család kihaltával Illyésháznyakra, ezek kihaltával pedig jelenben Batthiányi grófokra szállott. A négyszögű emeletes épületet véd- és vízművek vették egykor körül, melyek nyomai most is észrevehetők. Jelenben későbbi ízlésben, manzardi tetővel s a földélen ülő czopfos toronykával (Dachreiter) nyaraló lakká alakíttatott át ²⁾, melyben az utolsó Illyésházy különösen későbbi időben gyakran tartózkodott. Teremeiben dús és becses képtárrt rejt. Része a XVI, XVII és XVIII-ik századi nevezetesebb magyar államférfiak olajfestvényű arcképeiből áll, mint például Thurzó György nádor, Vesselényi Ferencz neje Bosnyák Zsófia, Rákóczy György, Pálffy Miklós nagyobb képei, melyek nagyjából, úgy látszik, eredetiek, vagy csak ezeknek egykorú, gonddal készült másolatai. Más részét az Illyésháznyak családi képcsarnoka képezi. Szinte mintegy a XVI-dik század végével kezdődve, oly teljesen adja a családtagok sorát, hogy még a csecsemők sem hiányznak, mint ezt azon számos képek mutat-

¹⁾ A czimer hasonlít a Forgách-családdéhoz, kivéve az alma körül csavarodó kigyó-ábrát; mi nyilván a paradicsomi kigyójelenetre s ez által a Sárkány családnévre is vonatkozhatik. Egyébként ezen család címere előttem ismeretlen; míg ismét a Forgáchok családfáján (Bél Notit. IV. 388) Forgách Zsófia, László és Révai Zsófia leánya mint Ákosházi Sárkány Miklós neje jön elő, körülbelül a XVI. század végén és a XVII dik elején.

²⁾ L. homlokzatát fametszvényben a Vasárnapi Újság 1858. foly. 9. szám.

ják, melyek halotti díszágyon kiterített gyermekeket állítanak elő. Mind a két gyűjtemény egyes régibb képei valóban műbecsűek, és különösen a XVI és XVII-dik századi festői dús magyar férfi- és nőöltönyök és jelmezek tanulmányára nézve jelentékenyek. Egyéb más régibb festmények között még különösen a németalföldi iskola néhány nagyobb és becsesebb genre-képpel van képviselve. Az egész gyűjtemény megfelelőbb elrendezést, jelelést és gondot igényel. Az idevaló állítólag dús tartalmú és becses családi levéltár az illető tiszthon nem létében zárva maradt előttem.

101. *Szemeth.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1336. óta gyakran emlittetik (Cod. Dip. VIII. 4. 661., 1351. IX. 2. 70., 1356. IX. 7. 163 és X. 6. 318). Mostani anyaegyházának, a somorjai plebániának följegyzései szerint egykor ezen hely is külön plebániai egyházzal bírt volna, ámbár másképp sem Pázmány jegyzékében, sem az 1390-ki okirat pozsonyi főesperességi plebániái sorában nem jön elő. Régibb kis kath. egyháza eredetileg gót idomú épület, és majdnem teljesen hasonló a fönnebb leírt gutori egyházhoz, melynek tözsomszédságában áll és melylyel valószínűleg egy időbeli mű. Belseje a szükségleti javítások által teljesen átalakított, háromoldalú záródó szentélyét úgy mint hajóját is a bedőlt csúcsívet helyett most csak lapos fődözet borítja. Szentségháza díszművezetének csak egyes maradványai láthatók a vasráccsal elzárt falfülke nyílása körül. Kivülről gót idomát hirdetik még szinte a tagozott oldaltámok s a négyszögből nyolczoldalú gúlacsúcsba átmenő torony, szögletein a négy kisebb toronykával környezve. Az utóbbin még csúcsíves kettős ablakok (gekuppelt) is eredeti alakjukban fönmaradtak, míg az egyház ablakai újabban nagyobbitva félkörívű záródással alakítottak.

Figyelmet ébreszt egyik mellékoltárán alkalmazott olajszínekkel fára festett kép, mely több lapon keresztelő sz. János főbb életperceit ábrázolja. Ezen képek összeállítása hasonló némileg az úgynevezett szárnyoltárokéhoz (Flügelaltar); minek azonban ez még sem nevezhető, legalább nem vehettem ki, hogy egykor oldalai záródásra és nyílásra lettek volna alkalmazva, úgy ezen esetben mindenkor szinte befestett hátsó részeket sem láthattam, miután az oltáralkotmány

közepére van beerősítve. A kép hosszas négyszöge a középső tágasabb tér mellett még más kisebb négy melléktérre van osztva. E fölött emelkedik közepén még egy félkörűleg végződő lap, mely ismét két térre osztatott, s e szerint a hét térben következő előállítások láthatók: a felső kiálló lap első terén: 1. Az atyaiszten, szokott ősz szakálú öreg férfi alakjában. 2. Alatta a második térben a Boldogságos Szűz. 3. A föllep melléktérei egyikén az Isten báránya képe „Ecce Agnus Dei” aláírással. 4. A másodikon sz. János születésének előállítása, alá van írva: multi in nativitate eius gaudebunt. 5. A bal oldal egyik kisebb képén aláírva: vadit in desertum; a gyermek János t. i. induló félben van, mögötte az atyai ház ajtajában bucsúzó szülői könyes szemmel néznek utána. 6. Az ez alatti második melléklapon: Herodes nejével trónon ül, előttök pedig sz. János fenyegetőleg áll; aláírás: non licet tibi uxorem fratris tui habere. 7. Végre a középső fölapon János a börtönben ül, az előtérben állanak a bakók, háttérben Herodiás a levágott főt tálon tartva (caput in disco), aláírva a következő chronosticon:

Min Vit Vr Cap It La V Dab It Vr Inf In It. E szerint 1677-ben készült volna. Ámbár maga a festvény különös műbecsrel nem bír; mindamellett mégis nemcsak sokkal jobb Csallóköz hasonló XVII-dik és múlt századi számos közönséges szent festvényeinél, de, mint látni, gondosabb eredeti fogalmazást és elrendezést tanúsít. Miután azonban formái is az adatolt kornál jóval előbbi időre látszanak utalni, lehet, hogy talán valamely jelesebb eredetinek csupán mása. Meglehetősen föntartva, csak egy kis tisztítást és gondot igényelne.

102. *Szent-Antal*, (Pozs. várm.) Így nevezve ma Bácsfalu és a régi Szent-Györgyúr között közvetlenül fekvő azon hely, melyen 1660—1677 a sz.-Ferencz rendűek szűz Mária tartományának kolostora és egyháza épült Lippay György és utóda Szelepcsényi György érsekek által alapítva. *)

A hely csak is azóta a sz. Antal tiszteletére emelt egyháztól vette nevét. Ezen egyház is az akkori idő ízlésében és

*) Schematismus Provinciae. Hung. S. Mariae. Ord. Minor. S. Franc. 1851. 145 l.

Szelepcsényi templomépítései modorában késő renaissance-idomban alakítottatott. Oltárain, falain, valamint a zárda folyosóin is a számos nagyobb olajfestvény között néhány jelentékenyebb is létezik. A szentély zárfa külsőjén, a középre helyezett gróf Apponyi-család-féle sírbolt nyílása mellett kétfelől az alapítók köbe faragott címere van alkalmazva. Balfelől a már főnebb Eberhardnál leírt Szelepcsényi czimer, jobbfelől Lippayé áll: monorú vért terének közepén álló koronázott oszlop, kétfelől két koronás oroszlán által támogatva. A vért fölött méltósági jelvények: bibornoki kalap és kereszt. A zárda kertjében két fehér márvány férfialakot képző szobor-torso vagyis töredék látható. Mi volt rendeltetésök, vagy honét jutottak ide, ki nem tudhattam; a meglehetősen szabályos mű valamely díszesebb épület faragványműveiből tartozhatott.

103. Ugyanitt a *Bácsfának* nevezett, csak néhány lépésnyire levő szomszéd helyen, gróf Apponyiak újabb izlésben emelt kastélya áll jelenben, állítólag egy régibb lak helyén.

104. *Szent-György* vagy *Sz. György-úr*. (Pozs. várm.). Okiratilag mintegy 1205—1235-ben jön elő első nyoma e helynek (az 1323-diki okirat szerint Cod. Dip. VIII. 2. 475., mely régibb kiváltságaira vonatkozik). A fenebb Doborgaz alatt említett 1238-diki okirat szerint (l. Uj M. Muzeum 1858. 406. l.) már akkor sz. Györgyről czimzett egyháza létezett, mert ezt kell értenünk az okirat kifejezése alatt: Ecclesia S. Georgii de Doborgaz, t. i. a Doborgaz tőszomszédságában létezett sz. györgyi pusztá vagy praedium régi egyházát. E szerint a pázmányi jegyzékben mint régi plebánia a pozsonyi főesperesség két Szent György nevű plebániája egyike alatt keresendő (Péterffy i. h. 271). Hasonlón az 1390-diki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 313. Lásd az erről mondottat Somorja alatt is.) A vajkai egyház emlékiratai szinte említik régibb plebániáját, hivatkozva egy 1412-ki okira: Mathias, úgymond, *plebanus S. Georgii de Csallóköz* tempore Joannis Archiepiscopi Strigoniensis. (Ez Kanizsay János volna 1387—1418.). De már előbbi korból is egy 1317-diki okirat említi plebánosát: *Sebastianus Ecclesiae S. Georgii Plebanus*. *)

*) Bartal György kegyéből közölve velem a pozsonyi káptalan

A vajkai székhöz tartozó érseki praedialisták ezen régi telepén, mely már egészen elpusztult és névleg sem nevezte-tik többé, külön állott a mostani Szent-Antal, Doborgaz és Bácsfalva kis helységek közt, Csallóköznek, mint értesülők, egyik legrégibb egyháza, kétségtelenül tehát ugyanaz, mely-ről a főnebb érintett okmányok szólnak. Ezen régi egyház, mint szemtanúk által értesülők, mintegy nyolcz év előtt szét-bontatott, miután a rozzant és roskadozó félben levő épületet a közelében álló szent antali zárda tágas egyháza nélkülözhetővé tette. Építészeti anyaga eladatott, harangját, melyen állítólag 1600-dik év lett volna följegyezve, az illyésházi egyház vette meg s átöntette. A templom helyét jelenleg kereszt jelöli. Alakja, a mennyire a szóbeli közlésből értesülhettem, hasonló lehetett Csallóköz régibb kisebb gót egyházaiéhoz, ámbár általában ezeknél ódonabb és érdekesebb kinézésűnek monda-tik. Adataink, melyek léteztét már a XIV. század elejéről em-lítik, valószínűvé teszik azonban, hogy itt is már előbb lega-lább is a XIII-dik században román ízlésű egyház állott, mely-nek helyébe következhetett azután azon nem rég lerontott gót alakú, hogyha mégis csakugyan gót volt.

105. *Szent-Mihályfa.* (Pozs. várm.). Az esztergami fő-megye névtára (Schematismus A. Dioecesis Strigoniensis) több évi folyamában olvasható, hogy ezen plebániái egyház 1050-dik évtől fönáll. Ezen adat kútfeje nincs tudomásomra, és miután sem kiadott okirataink, sem az egyház levéltára, de sőt emlékiratai és egyházlátogatásai sem ismerik, nyilván ké-tesnek mondható. Hogy régi plebániái egyház, azt ugyan a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271.), valamint az 1390-diki okirat tanúsítja. Egy 1423-ki eddig kiadatlan okiratban (Kondé-család levéltárában) plebánosai egyikét is: *Gallus plebanus Ecclesiae de Szent-Mihályfa* említve találom. Ezek szerint bi-zonyos, hogy a XIV-dik században, s már azelőtt is talán jó-val itt plebániái egyház létezett, mindez azonban nem szol-

ezen kiadatlan okiratának másolatából. Hogy az okirat adata ezen helyre vonatkozik, tanúsítja a benne előjövő Petrus de Bocs név említése is, mely alatt az ezen helylyel összefüggő mai Bácsfát vagy Bácsfalvát kell érteni.

gálhat bizonyosságul azon adatra nézve, hogy 1050-ben keletkezett volna.

Jelenlegi kath. plebániái egyháza nyilván későbbi gót idomú építmény. Fönmaradt részletei e felől semmi kétséget sem hagynak. A nyolczszögből alakuló háromoldallal záródó szentély csúcsívezete kereszt- és vállhevedereivel teljes épségben fönmaradt. Horonyokkal, lemezekkel és körtvéyalakú hengerekkel tagozott gerinczei különfélekép alakított vállkövekre ereszkednek. Ezek némelyike valóban gonddal, csinosan és művészileg vésett dombormű virág- s emberi alakzatokkal képeztetett, de melyek jelenleg a sokszoros mészkéreg alatt alig vehetők ki. Hasonlón gazdagon díszítvék az ívezet zárkövei. Ezek egyikén ugyanazon kereszties dicsfényvel körülvett Krisztusfő látható domborműben, mint a püspöki sekrestye zárkövén (I. ezt). A másikon szintűgy Isten báránya-féle — Agnus Dei-alak jó elő; itt is mint ott a dombormű bemeszélése által csak eltorzított alakzata vehető ki. A menyinyire a rajzoló alakját kivehette, az itt közlött rajz híven mutatja. (L. a III. Táb. 16. sz. *ábrát*.) Előállítás a tökéletesen hasonló a veszprémi Gisella-kápolna ívezetének azon domborművéhez, melyet Eitelberger is rajzban közölt (Jahrbücher d. Centralcomm. 1856. 114). Csakhogy a mienken még a régibb kereszties dicsfény is látható, holott az ottani lobogócska keresztje a régibb bizanci kereszt alakjával bir, míg ez itt egyszerűbb. Másképen ezen is a bárány épen úgy van képezve, a mint lábával emeli a zászlócskát és fejét az oltár vagy inkább a lobogó felé fordítja *). Ezen képlet, valamint általában már a régibb kereszttyén egyházművészetben, úgy hazánk egyházaiban is egyike a leggyakoribbaknak. A többi zárkö virág- és lombékezetű domborművekkel van díszítve. De még a kis jelentéktelen sekrestye ívezete is ezen tekintetben valóban pazardúsan ékesített; vértalakú vállkövein szárnyas kigyókat, sárkányokat, a mennyire a mészkéreg kiismerni engedi, és más már ki nem

*) Caumont hasonló képének magyarázata szerint (Abec. Archeologique 170.) Soutient du pied une croix, a laquelle flotte un petit étendard, qu'il retourne quelque fois pour examiner.

vehető dombormű-előállításokat lehet látni. A szentségház részben megmaradt tagozása a közönséges alakításra mutat; tetemesebben előszökő vállköveken nyugvó párkányzat képi talaját.

Általellenében a jobb oldalfalon ismét falfülkék vannak alkalmazva. Ezek egyike kettős nyílással, középfalacska által elválasztva és összekötve, háromlevelű félkörívezettel záródik. Többször volt alkalmam leírásom folytán régibb egyházaink hasonló falfülkéire figyelmeztetnem, melyek majd a szentségház általellenében álló falra, kevésbbé fölebb az oltár felé helyeztettek, majd ismét a hajóban, a mellékoltárok mellett, közönségesen a keresztelő-medencze közelében találhatók. Ezen falfülkék kétségkívül egykor szinte a sz. olajok és krizma szekrényeiül szolgáltak, jelenleg azonban épen úgy elhagyatva üresen állanak, mint az egykori díszes szentségházak. Sőt míg ezek rendeltetését a hagyomány ismeri és az egyházi emlékkönyvek híven feljegyzik, addig az előbbieket czélja teljesen ismeretlen már, s az egyházi műarchaeologiai iratok is alig emlékeznek rájuk. Följegyzések és megemlékések pedig annál inkább kíváncsiak, miután helyreállításuk is óhajtható volna; mert ezen a szentségháznál természetesen egyszerűbben alakított, de mindamellett sokszor mégis művészeleg, a templom díszéhez alkalmazva, ékesen képezett szekrények mindenesetre méltóbb és tisztességesebb helyül szolgáltak a szent olajok tartására, mint a mostani sekrestyeszekrények fiókjai. *) Ilyen olajszekrényekül véleményeztem már a püspöki egyházban levő nagyobb és a gót ízlés teljes díszművezetével alakított falfülkéket, hol természetesen, mint időnkénti érseki székhelyen, netalán már az olykori olajszentelésnél fogva, jelentékenyebb depositories szükségeltetett, míg máshol egyszerűbb kisebb szekrényekkel is beerte a jelentéktelenebb kis egyház, valamint e czélra Csallóköz egyházai-
ban is többnyire egyszerűbb alakításban láthatók. A tárgyalt szentmihályfai abban tér el épen előnyösen a többitől, hogy kettős fülkével és választófallal egy ívezet alá helyeztetett,

*) Ezen irányban figyelmeztet legújabbán Baudri „Organ für Christl. Kunst.“ folyóirata is 1856-dik folyamában.

kétségtelenül a keresztségi szent olajok (oleum catechumenorum és chrisma) külön elhelyezésére, míg a betegek szent olaja (Oleum infirmorum) szekrényeül ismét külön falfülke szolgálhatott. *)

A szentélyben még szinte hasonlóan a falba helyezett átívezett ülhelyek léteznek, mint Csötörtökön, Egyház-Gelyén és Somorján (l. ezeket). Az ülő padot itt, valamint az egyház tornáczában, az úgynevezett koldusházban, vörösmárvány sírlapok töredékei képezik, melyeken a ledörzsölt felirat egyes betűtöredékei vehetők már ki csupán, kétségtelen jele annak, hogy az egyház számos régi feliratos sírkövet birt. A csücsívi ablakok a szentélyben szinte még eredeti alakjukban fönmaradtak; de csak a faragott kőből alkalmazott ablakfalak emlékeztetnek egykori díszökre, miután az ívzáródás alatti díszművezetők már szinte kitörött. Ellenben a hajóban már minden, s annak boltozata is az újabb félkörívi idomban átalakítottatott. Kívülről a többszörösen tagozott oldaltámfok körítik, homlokán pedig előszökő toronyépülete áll, a négyszögből szokott nyolczszögű gúlacsúcstetőzetbe átmenve.

Az egyház mértékarányai belső világában következők: a szentély hossza 21' 6". Szélessége 19', 6" A hajó hossza 47', szélessége 26'.

Régibb keresztelőmedenczéje homokkőből faragott kerékded öblös alakú, oszloplábra helyezve, melynek alapzatát hengerdűledések (Wulst) tagozzák. Érdekes annyiból különösen, mert benne keletkezésének évszáma 1538. bevésvé olvasható, mely némileg tájékozhat Csallóköz hasonló régi számos keresztelőmedenczéi korára nézve. Mindezek szinte többnyire kőből durvábban faragott nagyobb kömedenczék, melyek kinézésök szerint épen úgy volnának a legkorábbi, mint legkésőbbi középkor műveiül tulajdoníthatók. Az itteni évjелеlés tehát tanúsíthatja, hogy azok egykorúak azon késő-gót egyházakkal, melyekben lelhetők. Ámbár másképp a szent-mihályfai, melyet azért itt képből is közlök, (l. VI. Táb. 17. sz. ábrát) annyiban eltér a többitől, hogy még durvább alakítá-

*) Hasonló fülkék ismertetését olvasom azóta Kukuljevicstől a muraközi egyházak leírásában, Mittheil. der Centralcomm. 1856. 234,

súnak látszik, és máskép is kerekded medenczét képez, míg a többi inkább nyolczoldalú.

Vajjon a keresztelő-medencze ezen évszáma azonban itt az egyház keletkezése ideje iránt is tájékozhat-e? nem akarom egyenesen határozottan állítani. Tekintetbe jöhet minden-
esetre egyrészt, hogy késő-gót alakzata csakugyan a XV-dik század végén és a XVI-dik század első negyedében még foly-
vást dívó késő-gót ízlésre mutat, és hogy e részről mit sem le-
hetne ellenvetni, miután hazánkban, valamint Ausztriában ezen
ízlés még a XVI-dik század első negyedén túl is egy ideig gya-
koroltathatott, míg a renaissance-idom túlnyomóvá lön. Más-
részt azonban ha tekintjük ezen év (1538) időtáját, tudjuk,
hogy a török és belső háborúk, valamint a kezdődő vallási
villongások közt, nem igen kedvezhetett hasonló új egyház-
építéseknek, minő csak a szentmihályfai is, mely tekintve
számos domborművü művészi részleteit, nyilván falusi helye-
zetében akkor méltán fényes és díszes építmény volt. Való-
színű mégis, hogy az egyház jóval előbb, mintegy a XVI-dik
század elején vagy még a XV-dik század végén kezdett
épülni, és későbbi befejezése esik csupán azon időtájra, midőn
keresztelő-medenczéje készült. Mindenesetre egy adattal is-
mét többet szolgáltat Csallóköz késő-gót egyházai XV. és XVI.
századi kora meghatározására.

106. *Szent-Örzsébet.* (Pozs. várm.) Egykor népes helység,
jelenben pusztá, egy gazdasági udvarral, mely mellett elha-
gyott, mostanában magtárul használt egykori temploma áll. A
csötörtöki plebánia — melynek fiókja — emlékiratai szerint
itt is egykor önálló plebániai egyház létezett. Pázmány jegy-
zéke azonban s a többször idézett 1390-diki okirat nem emlí-
tik a pozsonyi főesperesség és Csallóköz plebániái közt. Az
említett elhagyott egyház többszöri átalakításai daczára is ré-
gibb kora egy két jelét viseli még. Így kapuzata ívezetét nem
csak a hármalevelű lapon átmetezett ív képezi, de béléte is
horony- és lemeztagozással alakíttatott. Nyilván újabb azon-
ban szentélye félkörű záródása; de nem rég lerontott tornya,
szemtanúk tudósítása szerint, szinte a sokoldalú gúlacsücs-
tőzetből állott. Az egésznek hossza belső világában 52' 2",
szélessége 24'. Hogy ezen hely egykor egyházilag is neveze-

tes volt, tanusítja Bél érdekes leírása az itteni pünkösdi királyféle népjátékokról (Notit. II. 230); kinek idejében, ámbár Sz. Örsébet már pusztá, mégis bucsújárások által látogatott hely volt. Vajjon ennél fogva talán itt volna-e szinte keresendő szent Örsébet tiszteletére 1244-ben épült azon legrégibb egyház, melyről okirataink érdekesen tudósítanak (Cod. Dip. IV. 1. 339), csupán ezek nyomán aligha meghatározható. *)

107. *Szunyogdi.* (Pozs. várm.) Mint az érseki népek régibb telepe 1378-ban okiratilag is neveztetik. (Cod. Dip. IX. 5 268.) Kis kath. egyháza püspöki fiókja, és egy régibb előbbi templom helyén 1681-ben Szelepcsényi érsek által épült, mint ajtója fölött levő félig már bemeszelt fölirata tudatja. Közlöm ezt már azért is, mert még most a mészen keresztülfeketelő betűi meglátszanak, de ha ma holnap ismételt meszelés éri, bizonyára egészen el fog tűnni. Pedig hasonló feliratok gyakran már azon egyetlen adatok, melyeket egyházi emlékeink alapításáról bírunk:

A. (d) M. (ajorem) D. (ei) G. (loriam) et honorem S. Josephi noviter erecta est haec Ecclesiola per Celsissimum ac Re-

*) Fejér Cod. Dipl. előbb idézett helyén, ezen 1244-ki okirattól értesülünk ugyanis, hogy magyarországi Sz. Örsébet szolgálai vagy udvari emberei Farkas és Dávid halála után hazájokba visszatérve, IV. Bélától engedelmet kapnak, hogy birtokukon Sz. Örsébet tiszteletére egyházat építhessenek. Ez volt tehát az első szent Örsébet tiszteletére emelt egyház hazánkban. Legalább jóval régibbnek látszik nemcsak az 1283-ban először említett Kassainál (Henszlmann Kassa város templomai 7.), de a Buda mellett vagy külvárosában 1248. nevezett Sz. Örsébet egyháznál is (l. Schier Buda sacra 65; Podbraczky Akadémiai Értesítő 1846, 490.; Pray Vita S. Elisab. 353 és 329., és Wenzel Tört. Tár I. 87). Hol létezett azonban ezen első Sz. Örsébet egyház, meg nem határozhatom, mert Fejér Cod. Dip. idézett helyén jegyzetben érintett azon további okiratokat, melyek 1313. és 1364-dik évből róla szólnak, okmánytárában tovább nem találom; melyekből pedig fekvése nyilván meghatározható volna, miután az esztergami érsek előtt ezen egyház plebániái joghatósága iránt támadt kérdést tárgyalták. Hogy azonban hazánk számos sz. Örsébet nevű helyei között ez az esztergomi megyében és Pozsony közelében volna keresendő, mutatja azon körülmény, hogy az esztergami érsek előtt lefolyt ügybeni ítéletet a pozsonyi káptalan vette át okiratában.

verendissimum Principem Georgium Szelepcsényi Archiepiscopum Strigoniensem. A. D. 1681. Fölötte hasonló Szelepcsényi-czímer áll, mint az Eberhardnál leírt.

Az egyház egykor festett falai a fölíráshoz hasonlóan bemészeltettek, de a színek szinte még ittott áttűnedeznek. Egy helyütt 1691 évszám felirata vehető ki. Talán a festés idejére vonatkozik. Egyébként ezen másképp jelentéktelen kis egyház is Szelepcsényi érsek több helyütt leírt ezen kori épületei éke-sebb modorában áloszlopvonalokkal és párkányzattal ékesítettett.

108. *Tárnok.* (Pozs. várm.). E név alatt (előbb Zolykh lett volna) 1341 óta jö elő okiratainkban (Cod. Dip. VIII. 4. 482. 1344. Zolykh névvel is IX. 1. 203. és 1270. IX. 6. 156). Sz. Antal fiókja, újabb jelentéktelen kis kápolnaszerű kath. templommal.

109. *Tőnye.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1261. óta gyakrabban jön elő (Cod. Dip. IV. 3. 56. *Thon* és *Tunig* név alatt, 1268. IV. 3. 251, 1271. V. 1. 172., 1274. V. 2. 190; sőt úgy látszik *Ten* és *Tinye* alatt is 1381. IX. 7. 441.). Mint régebb kath. plebániái egyház neveztetik Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 274). Hasonlón találok egy 1492-ki kiadatlan okiratban (eredetije a Bösi levéltárban) említve: *Plebanus de Tönye*. Jelenben régi egyházának semmi nyoma, s újabban is a helyben csak egy jelentéktelen zsidó imaház keletkezett.

110. *Túri-Szakálos.* (Komár. várm.). Okiratilag 1268. óta ismeretes (Cod. Dip. IV. 3. 447). Itt keresendő ismét azon főntebb *Apácza-Szakálos* és *Bálvány-Szakálosnál* (l. ezeket) említett két régi templom egyike: *Ecclesia S. Michiaelis* és *S. Georgii*, melyeket az 1268-ki okirat két külön Szakálos helységben említ. Valamint hogy a pázmányi jegyzék is itt két plebániát jelöl, egyet *Bálvány-Szakálos*, a másikat *Egyház-Szakálos* név alatt. Jelenleg ezen már a XIII-dik században említett, és valószínűleg még előbb román ízlésben épült egyháznak semmi nyoma. Helyette itt egy újabb katolikus kápolna, és

111. a reformatusok hasonló temploma létezik. Mind a kettő jelentéktelen épület.

112. *Udvarnok.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1252. óta foly-

vást nevezve (Cod. Dip. X. 2. 723. 1356. IX. 2. 476. és IX. 7. 147. 1340. VIII. 4. 485). Mint királyi udvarnokok (Udvarnici regales) telepe. Az okiratok *castrenses de Udvarnok* kifejezése alatt is kevésbbé egy itteni várról, mint inkább a helylakói vártartozandóságáról lehet szó. E szerint hiában keresnők mai kisebb nemesi udvarházai közt régibb várépület nyomait. Jelenben újabb jelentéktelen, kis kápolnaszerű kath. egyházzal bír.

113. *Uzsor*. (Pozs. várm.). Okiratilag nevezve 1348-ban (Cod. Dip. X. I. 146. 461.). Mint régi plebániai egyház előjö Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 271); hasonlóan említetik az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314.). Jelenben nincs egyháza, Somorja fiókja, és említett régi egyházának is semmi nyoma sem található.

114. *Vajka*. (Pozs. várm.). Okiratilag már 1186. óta (Cod. Dip. II. 228), mint az érseki hűbérnökök telepe és később egyik fűszéke ismeretes. Sz. István vajkai lakáról szóló érdekes hagyományt már főnebb a bevezetésben közöltem. A pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271) és az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314.) mint régi plebánia említetik. Ezen régibb egyházáról, mely már újabbnak adott helyet, a plebánia emlékiratai is értesítenek: eius structura, úgymond, magnam praeseferebat antiquitatem, prout etiam vetus ecclesia S. Georgii in filiali Szent György (l. ezt), et in praedio Sz. András penes filialem Szarva (l. ezt.) Ezen kívül még egy régibb, jelenben már szinte nem létező harangnak felírását is közlik kettős rajzban. Az első nagyobb alakban kettős vonallal (au trait), a második kisebb alakban kitöltve (ausgefüllt) ugyanazt állítja előnkbe. Közlöm mind a kettő hű mását, hogy azáltal is elősegítsem a homályos fölírat megfejtését. (Lásd a III. Táb. 18. sz. ábrát.) Ide melléklek mindjárt az említett emlékkönyv hozzátoldott magyarázatát, mely azt ekkép olvassa: *Joannes Evangelista in Eccl. (esia) Strig. (oniensi) 905-vel — úgymond — 1005 Archiepiscopo (vagy a) Sebastiano*. Ezen nyilván oktalanul merész magyarázat és fejtegetés palaeographiai módszere úgy látszik csak abból áll, hogy az egyes betűk vagy szótagok bizonyos szavak és nevek jelentéseül vették, mintegy ekkép

olvasva: *Jon.* (Ioannes) *Ev.* (? evangelista) *In* (? in) *E.* (ecclesia) *S.* (strigoniensi) *MV* (? 1005) *C.* (consecrata) *A.* (archiepiscopo vagy csak *a*) *S.* (Sebastiano). De ezen olvasás, kivéve talán az első szót, a többiben mind külső mind belső okoknál fogva alaptalan. Már a betűk jelleme is későbbi akár a X-ik akár a XI-dik század elejénél, melybe a magyarázat a feliratot helyezi, és nyilván legalább is a XII. századból való; de lehet jóval későbbi is. Egyébként is a 905-dik évre alig lehet gondolni; de még 1005-ben is vajkai harang fölvétele elég korának fog látszani; ámbár valószínű másképp, hogy ezen sz. istváni hagyományokkal és emlékekkel dicsekvő helyen, mely a monda szerint nevét is előbbi Vajk nevétől vette, már azon időben egyház épülhetett, s ebben éppen harang is létezhetett, miután a mintegy VI-dik században egyházi használatba jött s a 9—10-dik században már is az egész keresztény világon elterjedt harangok, hazánkban is Sz. István első egyházépítésénél alkalmaztattak, mint a pécsváradi monostor alapítási levele s a főnebb Ballony alatt felhozott adat tanúsítja. Későbbé valószínű azonban, hogy ezen korból ily harang mintegy a múlt századig, midőn a felirat másolata készült, fenmaradt volna; legkevesebbé valószínű pedig az, hogy egy azonkori harang fölirattal és éppen ily egyrészt monogrammi, másrészt teljesen historiai tárgyú fölirattal bírt volna. A legrégebb feliratos harangok kora, még Olaszországban is, csak a XII-ik századig ér föl; és még ekkor is a historiai adatok felirataikban ritkán jönnek elő. ¹⁾ De éppen a legritkább esetek közé tartoznék, hogy később is még a fölszentelő neve is a harangon följegyezve található volna; ámbár a harangfölszentelési szertartás már szinte régebben, mintegy a VI-dik századtól gyakorlatban volt, a 8-dikban pedig általánosan divott ²⁾; valamint a consecratiói ténynek följegyzése is a régebb harangokon azon oknál fogva még hama-

¹⁾ Otte Glöckenkunde 79. Olvasom ugyan Corbletnál: Notice sur les Cloches 23. hogy Angolország legrégebb harangja egy cornwali lett volna, melyen Alfredus Rex fölirat volt olvasható, s mely ennél fogva 871—900. évből származtatott; de mint látni a csupán véleményezett adatot mi sem erősíti.

²⁾ Otte i. h. 8.

rabb megengedhető volna, miután régebben a fölírat nem öntetett, de csupán vésetett a harangra, míg ma természetesen az eleve öntött harangfelírat nem igen szólhat a jövő consecratio tényéről s idejéről, vagy épen felszentelő személyéről. De eltekintve ezektől, mint megjegyeztem, maga a felírat betűjellemé — mely nyilván szinte öntött és nem vésett betűkre látszik mutatni — ellenkezik a magyarázatban fölvetett évvel, és nem kevésbbé ellenkezik azzal az adott szöveg felvétele.

Ezen alaptalannak kimutatott olvasás helyett, én egy szerűn „*Joannes Lucas*” neveket olvasok a fölíratban. Ha a közbevetett jelet elválasztó jelnek vesszük, minők különféle alakításban gyakoriak a harangokon, legfőlebb csak a harmadik betű képezhetne nehézséget az első szóban; de ilyesmi itt az ügyetlen öntő vagy másoló rovására róvható. Sőt fölvehető, hogy a harmadik betű *h*; a következő *n*-nel összekapcsolt *a*-nak töredéke, melyhez a következő felismerhetlen jel is mint az *n* további töredéke tartozott, és volna még valószínűbben: *Johannes*. A második szóban azonban csak is az első inkább talán *U* mintsem *L* alakot mutató betű szülhet nehézséget; de ebben is nyilván csupán az *L* alsó részét látjuk erősebben fölívve. Hogy az evangelisták nevei a harangepigraphikában gyakoriak, azt már főnebb Nagy-Megyernél láttuk, valamint ennek jelentőségét is. Egyébként úgy látszik, hogy a mint nem a leghívebb másolattal, úgyszinte csak valamely töredékdarab másolatával van dolgunk, melynek további kiegészítő része hiányozhat. De így is mindenesetre érdekes mint kétségtelen emléke egy itteni XIII. vagy XIV-dik századi harangnak, s e szerint egyik legrégibb harangmaradványunk *).

A régibb egyház helyébe 1772–93-ban újabb épült; tágas nagy épület, tetszős renaissance- és részben czopfos

*) Hasonló adatok, mint például a Magy. Sajtóban 1857. 189. sz. a nagydebáni harangról, melyen állítólag a felírás volna „*Sculpsit Matuias, Marcus, Lucats (Lucas) et Ioannes 1001.* nyilván hibás olvasáson vagy íráson alapúlnak. Hasonló példa Mocsárynál is az ozdini és ecsegi harangokról (Nógrád várm. I. 185, 228.), hol szinte az összevont írás szerint 1112 és 1108 volna olvasható, de nyilván,

modorban, áloszlopvonalok és párkányzatokkal diszítve. Néhány kiválóbb olajfestvényű oltárképei, mint Krisztus a keresztfán, Mária fogantatása, *pina. Fran. Schön* aláíratot mutatnak. Úgy látszik, hogy a főoltárkép is, sz. Mihály arkangyal, az ő műve, de nevét nem viseli, vagy hogy csak föl nem fődözhető. A művész tudomásomra épen úgy nem talált helyet a műtörténetben, mint Schaller a fűsi freskók mestere; mire-nézve azt sem fődözhettem föl, vajjon hazánkfia volt-e vagy sem.

Szép, újabb ízlésben készült vörös-márvány keresztelő medenczéjének oszloplába különösen alakítottatott a fölcsa-rodó paradicsomi kigyóval, a mint fölfelé emelt szájában az almát tartja. A faragvány szorgalmas vésőre mutat.

115. Úgy látszik, hogy a helynek, mint az esztergami érsek nemesi banderiuma egyik főszékének, hajdan némi vár-dája is volt, mire különösen az egyház körül levő vízárkok, alapfalak és földhányások nyomai is utalának; de ha csak-ugyan létezett, már régen elenyészett. Jelenben az érseki szék tanácsháza a városka közepén áll, egyszerű újabb, félig emeletes épület, mint fölirata mondja, Maria Theresia alatt létesült s azóta többször újjíttatott.

116. *Vámos-Újfalu.* (Pozs. várm.) Úgy látszik, ezen helyet érti egy 1268-ki okirat a csallóközi Vámos nevű falu alatt (Cod. IV. 3. 452); hasonlóan nevezi Pázmány jegyzéke is, mint régi plebániát (Péterffy i. h. 271). Jelenben újabb 1775-ben épült kápolnája van, mint a vásárúti plebánia — melynek fiókja — emlékiratai tudósítanak.

117. *Várkony.* (Pozs. várm.). Hazánk hasonló nevű helyei már az *avar* saját nevükön *Várkún* népség egykori telep-helyeinek véleményeztetnek. *) Már az 1015-ki okiratban is találkozunk ezen helynévvel, mely azonban aligha alkalmaz-

mint már a szerző is véleményezte, 1502 jelent. Az előbbin, mint látni, a fölirat többi része is hibásan olvastatott. Sculpsit helyett nyilván Sanctus és a négy evangelista nem pedig a harangöntő neve olvasandó, mint a magyarázat elferdítette.

*) Bartal. Comment. Status Jur. publ. Hung. I. 92. Hujus appellationis (Varchonitae), velut vernaculae memoria in pluribus homonymis per Hungariam vicis etiamnum superstite.

ható a csallóközi Várkonyra (Cod. Dipl. I. 299). Határozottabban nevezi ezen utóbbit egy 1274-ki okirat (Cod. Dipl. V. 2. 190). Régi plebániáját, melyhez a körülfekvő vidék egykor tartozott, már a főnebb Egyház-Karcsánál plebániája levéltárából előhozott 1308-ki okirat említi. Hasonlón előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314).

Kath. plebániái egyháza, épen maradt egyes részleteiből ítélve, Csallóköz egyéb gót egyházainál jóval régibb, mint egy a XIV-dik század elejéből való kora-gót épületnek mutatkozik; ennél fogva a vidéknek nemcsak egyik legrégebb, de helyesebb arányainál fogva is jelesebb gót egyházépülete. Szentélye a hajónál valamivel magasabban alakítva a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét kereszt- és vállhevederek (Kreuz- und Scheidegurten) képezik; horonyos és hengeres gerinczeik az oldalfalakon előszökő fél támkövekre ereszkednek, melyek mintegy a fal közepéig lefutva alúl egyszerűn elmetszve (abgebrochen) végződnek, mint például az egyház-gelleyi szentélyben előjövő hasonlóan alakított támtövek; fejezetök is vagy inkább gömbjük (Knauf) az utóbbiakhoz némileg hasonló, ámbár lombművezetök kevésbé elálló — a mennyire t. i. a mészkéreg miatt kivehető — és látszólag nem annyira kikanyarított, mint az átmeneti és román építészet hasonló oszlopfő-lombművezetei. Az ívezet zárkövei részben szinte koszorúalakú lombozatos, s részben ismét a püspöki és szentmihályfai egyházaknál látott Isten bárányaféle előállítás domborműveivel díszítettek. A kevésbé keskeny hosszú csúcsíves ablakok, tagozott faragványú köablakfelek által (gekanntete Pfosten) három térre osztva, csúcsívzáródásuk alatt a szokott háromlevelű díszművezeteket mutatják. Általában már arányosabb fölülről egészen lefutó és sűrűbben egymásmellé helyezett alakításuknál fogva is igen előnyösen térnek el Csallóköz többi gót egyházai ritka s igen törpén alakított ablakzataitól, miáltal az utóbbiakon a gót művészet egyik legszebb éke kifejtetlenül maradt. A mi még a részint letört részint bevakolt és elmeszelt szentségházból kivehető, (itt közlöm képét, l. III. Táb. 19. sz. ábrát.) egyszerűn tagozott falfülkéből áll. Talaját előszökő párkányzat képezi, melyről az oldaltámok

vékonyodó toronykái (Fiale) a nyílás mindkét felén fölfelé futnak. Ezek közt a nyílás fölött a szokott csücsmű (Giebelwerk) emelkedik, terében a négykörű (Vierpass) és lángozott (flamboyant) diszművezetettel. De még a belsejében is ezen falfülke oly gondosan van dolgozva, hogy a nyílás földözete szinte némileg utánzott csücsívezetettel, keresztgerinczekkel, váll- és zárkövekkel alakíttatott.

A hajó belseje ellenben későbbi javítások következtében egészen átalakíttatott; falait a renaissance modorában áloszlopvonalok (Lisene) tagozzák, boltozatát fél körív képezi. Csupán kapuzata maradt meg épségben; béléte horony- és hengertagozása alúlról mintegy előszökő oszloptalapzatról emelkedve, fön csücsívbe foly össze. A külső oldaltámok is itten sokkal karcsúbb alakítással emelkedve, háromszor tagozvák és fönt csücsíhomlokzatot képeznek. Homlokfalán előszökő tetemesebb toronyépülete négyszögből szinte a nyolczoldalú gúlacsücszetőzetbe megy át, oldalain a kisebb hasonlóan alakított négy toronyka által körülvéve.

Mértékarányai belső világában következők: a szentély hossza 22', 3"; szélessége 19' 3". A hajó hossza 45', 8", szélessége 28'. Építészeti anyaga kivételesen kő, és pedig nagyobbára, alapfalain, oldaltámain és szögletein faragott négyszögkő. Nevezetes erről a helybéli s az egyház- emlékirataiban is följegyzett hagyomány, hogy a templom építése alkalmával, a vidék köhiányában, messze földről kellett a kőanyagot ide szállítani; ezen célra a Dunából csatornát ástak idáig, melyen hajókon szállíták a nagy köveket. A domb alatt, melyen az egyház áll, látható kiszáradt Dunaér medre tartatik ezen csatorna maradványának. A kívülről részben most is vakolatlan — a hol t. i. faragott kövek alkalmaztattak. — belülről pedig bemeszelt egyházfalak, úgy látszik, hajdan nemcsak belülről de kívülről is falfestményekkel voltak díszítve, az utóbbi helyen nyilván ott, hol a termésköböl épült faltér bevakoltatott. Így láthatni a templom déli oldalán levő kapuzat melletti falon egy egyszerű colossalis festvény maradványait, mely az egész faltért a toronyig szelvében és hosszában elfoglalta. A kép csupán vörös színnel, monochromilag festetett; általános sérülése daczára egy óriási emberi

alak vonalzatai vehetők ki, mely nyilván sz. Kristófot állíthatá elő, miután kezében a nagy botot s karjain a kiseded Jézus alakját is kivehetni véltem. *). Az ajtó melletti másik oldalfalon szinte még egy festvénynek, de már is csak legalsóbb része vehető ki, zöld, sárga és viola színekben festve; úgy látszik, mintha két egymás mellett ülő alaknak hosszú ruhával födött lábai alsó része volna; lehet tehát hogy talán a Szent Háromság előállítása. Egy része ezen képnek újabban letört, a többi ellenben már előbb bevakoltatott.

A szentély belső fala jobb oldalán vörösmárvány emléklapon a következő felirat tudósít az egyház javítása idejéről. Közlöm úgy is, mint a múlt századokban nálunk is divatozott családtörténeti koholmányok példányai egyik monumentális nyomát:

Templum hoc divo Jacobo Apostolo dicatum, ab illustri familia Homodaeorum seu Omodaeorum e vetustissimis Romanorum Consulibus originem ducente, qui sub regibus Hungariae S. Stephano et Andraea primo proprio aere conductis cohortibus in auxilium Pannoniae, Hungariae et Palaestinae etc. advenerunt, plura ante secula erectum. Genus hoc in eo felicissimum, quod in tantis Hungariae tumultibus nunquam infidele Deo nec regi fuerit. Horum successor devotus, perpetuus terrestris dominus et patronus illustrissimus dominus Ladislaus, Franciscus Seraphicus L. B. Amade Várkony et Marczaltó S. Caes. reg. ap. majestatis camerarius, colonellus generalis adjutantius, eques auratus et excelsae Comerae regiae Hung. aulae consiliarius, quia sem-

*) Közönséges előállítások egyike a templomok kapuzatánál vagy főbb szembetűnőbb részein, mely sz. Kristóf ismeretes legendája szerint az egyház szilárdságának jelvénye volna. Lásd hasonlókat a merani egyházon (Sacken Mitth. J. Centralcom. I. 42); a sebensteini várkapolna ajtaja fölött és a raachi egyház egyik oltárcsarnoka ívezetének zárkövében (Feil Berichte u. Mittheil. d. Alterthums-Vereines zu Wien I. 201. 293.) Azóta az Organ für Christl. Kunst. 1858. 7. és 8. számban olvasható egy bővebb értekezés „Die kolossalen Bilder d. h. Christophorus“, melyben ezen műarchaeologiai tekintetben nevezetesebb képek számosabb példányai felsoroltnak és jelentésük felőli különféle vélemények előadtnak.

per dilexit decorem domus Dei, in perennem posteritatis memoriam restaurando ara maiori Deiparae Virgini Mariae boni Consilii, et novo fidelium sepulturae loco decoravit. In cuius devotam memoriam et perenne posteritatis monumentum, lapidem hunc lateri ecclesiae huius incidit, plenipotentiaro patroni praefecto Ivanne Ev. Bitto ex pietate et obstrictione procurante R. Jos. Cserháti fideles Christi oves curante, Anno reparatae salutis M. D. CCLX. Orate grata posteritas. Inspicite et facite secundum exemplar. ¹⁾

A szentély válllívén, az úgy nevezett diadalívén, mely a hajótól elkülönzi, szinte fölirat nyomai feketéllenek a bemetszelésén át, de ebből csak az Amadaeus név olvasható biztosan. Ugyanott az Amadék domborúan fába faragott, homorú alakú gyász czimerpajzsa (Grabscheibe, Wappenscheibe) függ; mint ilyenek előbb a főnemesek temetési alkalmával használtattak a most divatozó papirosra festett czimerek helyett, s az illető templomnak, hol az elhalt eltakarítottatott, falaira vagy ívezetére fölfüggesztettek. A fölülről félig kék, alúlról félig veres mezőben, a vért jobb oldaláról három ezüst hajlott csúcs vagy lángozott alak (Spitze geflammt, gebogen) nő ki. Mint vérttartó (tenants) mind a két felől ágaskodó fehér farkas áll. Az egyházban még többször látni egyes képeken és oltárokon a család czimerét különféle kép alakítva, például a fehér farkasok mint lovak a vért egyik mezején is előjönnek; de nyilván ezek a heraldikai hűség tekintetéből hitelességre nem számíthatnak. ²⁾

A régibb faragott kő keresztelő-medencze már talapzatá-

¹⁾ Ezen eléggé ízetlenül fogalmazott fölirat családtörténeti részére nézve lásd Lehotzky Stematogr. II. 9. és Nagy Iván Magyarorsz. családai I. 27. Megjegyeztem már errenézve (Pesti Napló 1857. 181. sz.), hogy a család Homodaus, Omodeus és Servus Dei régibb, gyakori keresztneve okiratainkban többnyire a de Gut Keled családi származás jelölésével jön elő. Mi szerint tehát a krónikáink által (Kézai Podhraczký kiad. 5) említett Sváb Staufi Gut és Kelad nemzetségből származának, mely első királyaink alatt jött hazánkba. A római consulokkal tehát nyilván semmi közük.

²⁾ Lásd egyébként az Amadé czimer Lehotzky és Nagy Iván által fidezett műveikben adott leírására megjegyzésemet a Pesti Napló 1857. 185. sz.

ról letörve, használaton kívül állt. Tetemes öblének átmérője 3' 2'', mélysége 2' 1''. A sekrestyében, melynek durván alakított, ószerű dongaboltozata talán még szinte az eredeti lehet, látható egy sajátságos falalkotmány. Egyik szögletében négyszögre építve, leginkább hasonlít a közönséges konyhatűzhelyhez: 3' 9'' széles és 2' 10'' magas. Felső vízirányos fala közepén mintegy 9'' átmérőjű kerek nyílása van, mely a belülről üres falazat aljáig ér; mellette ismét egy kisebb négyszögű nyílás látható. Mi célra készült? nem mondhatom; keresztelőnek, talán bemártásra, vagy az úgy nevezett piscinának is aligha tartható; de mint látni, középső nyílásánál fogva még tűzhelynek sem, mire talán a töményfüstölő szén tartása végett a félreeső templomban leginkább illenék.

118. Ezen hely, mely Istvánffy adata szerint (Lib. XIX.) még a XVI. században város volt, és melynek nevét előnevül írtak a várkonyi Amadék, kiknek tehát egyik törzshelye volt, úgy látszik egykor várkastélylyal is bírt, de melynek a mostani uradalmi épületek és kertek közt, hol helyét vélik, jelenben semmi nyoma.

119. *Vásárút.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1235. vagy 1245. óta nevezve (Cod. Dip. IV. 1. 28 A feliratban 1235., a szövegben 1245. áll.). Mint régi plebánia ismeretes a pázmányi jegyzékből. Ellenben saját emlékiratai szerint plebániává csak a XVI. században lett volna, midőn a kürti egyház a protestansok birtokába jutott (l. ezt) s ennek plebániája ide áttétetett. Ugyanezen feljegyzés említi, hogy régibb időben Vásárútnak fa temploma volt. Mi itt annál valószínűbbnek látszik, mert a más-kép épületefában épen úgy, mint kőben szegény Csallóköznek itt még legnagyobb erdeje van. Ezen fa épület a Duna árjai által elsodortatott volna, és helyébe 1668—72-ben újabb templom épült, de mely 1757-ben ismét egy újabbnak, a mainak adott helyet. Ezen másképp jelentéktelen egyházat gróf Batthányi József mint pozsonyi prépost építé, mint a felirat tanúsítja:

DeVM In sanCtIs gLorIfICante Ex. I. R. D. Comite Jos. de Batthány Praeposito Psoniensi Episcopo Transsylvanensi.

120. *Vízvár.* (Kom. várm.). Okiratilag nem találom em-

lítve. Fényes szerint (Magy. birod. Komárom v. 114.) itt szakadtak volna a Pozsony megyei vizek a Vágdunába, melyeket a rómaiak idejében egy mesterségesen készült csatorna hozott le. Kiszáradt medrének némi nyomaira Fényes több helyütt figyelmeztet. Ha a valószínű vélemény áll, úgy e helyütt mint a csatorna nyílásánál talán nagyobbyszerű épített vízművek, zsilipek vagy vízvezetékek, római aquaeductusok létezhettek, s innét nyilván vehette a hely is: Vízvár nevét. Jelenben kivéve a vízmeder nyomait, épületromokra nem akadni. Nyilván ha léteztek épületek itt a vizek összefolyásánál, régen elmosattak. A hely elmaradt jelelése a térképen mind római épületnyomok helye legalább kérdőjellel közvetlen Keszegfalva alatt pótolandó; nem messze állott tehát az itteni nyilván római eredetű Bálvány-Szakálos mellett.

Az előhozott emlékeken kívül kétségtelenül még többel is birt Csallóköz. Számos elenyészettnek nyomát már főnebb az említettekkel összefüggőleg jelentettem. Ezenkívül még egykét ismeretlen helyű régibb egyház emlékezete is előjön okiratainkban. Így említett egy 1317-ki okirat (kiadatlan, eredetjé e a pozsonyi káptalan levéltárában, másolatát Knauz Nándor szívesességéből ismerem) *Ecclesia S. Crucis in Csallóköz*; melynek helyét meghatározni nem tudom. Hasonlón az 1390-diki többször idézett okirat pozsonyi főesperességi plébániái között néhány, nevénél fogva biztossággal meg nem határozható szinte idevaló egyház lehetett.

Csallóköz műemlékei, de különösen építészeti emlékei jellemzése tekintetéből érdekes végre még a közelfekvő határos vidék emlékeit is tekintetbe venni. Nyugatéjszaki és keleti határán Pozsonytól kezdve ugyan mindenütt találunk gótépítészeti emlékekre, de távolról sem jönnek elő oly nagy számban és sűrűen egymás mellett mint Csallóközben, habár sok helyütt, mint a nevezetesebb városokban, nagyobb jelentőségűek is emezeknél. A román építészeti emlékek nyomai azonban itt is ép oly ritkák és határozatlanok, mint Csallóközben. Csupán legszélsőbb keletéjszaki határa irányában, néhány órányira, áll még egy nevezetesebb: a *dedái* egykori

monostor, XIII. század elején keletkezett román basilikája, három hajóval és teljesen kiképzett apsisokkal, vagyis oltár-helyekkel. Benne a Dunán inneni ezen vidéken egyetlen emlékét bírjuk a román ízlésnek, s azon építészeti műkornak, mely az Arpádok alatt, kezdve keresztyénségünk első korától egész mintegy a XIII-dik század végeig dívott; tehát épen azon korban, melyben kétségtelenül legtöbb egyházunk és monostorunk eredetileg keletkezett: ámbár mind ebből ránk csak igen kevés maradt fön, miután mindezen alkotmányok a későbbi századokban nagy keletnek örvendő gót építészetnek adtak helyet, melynek kora ezen tekintetben úgy is a legtevékenyebb építészeti kor volt. Így történt Csallóközben is, hogy látott és nyomonként okadatolt régibb egyházai helyébe a XIV-dik és leginkább a XV. században a mai késő-gót ízlésű épületek következtek. Azon régibb emlékeire nézve tehát igen érdekes a deáki román basilika, melynek alakzata egyedül tanúskodik még az itteni előbbi román építészeti ízlés idomairól.

De ezen, máskép is magában érdekes egyház, valamint a Csallóközzel határos többi vidék emlékeinek leírása, jövő közlések tárgya lesz.

Érdekesebb azonban még a Csallóközzel más oldalról, a nagy Dunán túl, határos vidék néhány régibb emlékének szemlélése, minők például a *lebényi* monostori román egyház, a *horpácsi* egyház román portáléja stb. melyek ismét még bővebben tájékozhatnak ezen vidék, s Csallóköznek is régibb román kiváló és sajátos műkora iránt. Általában ezen tájék e nemű régibb emlékekben még jóval dúsabbnak is mutatkozik; ámbár máskép ismét a gótépítészetnek itt sem maradt fel oly sűrű nyoma mint Csallóközben.

Ezen vidék emlékei is egyébiránt már tárgyalásunkon kívül állanak, s azért elég legyen csupán rájuk utalnom, mint azon fönmaradt példányokra, melyekből még Csallóköz gyakran jelentett régibb építészeti korának műemlékei megmérhetők. Itt ezek mellett, csak az összefüggés végett, akarnám még a Csallóközzel határos Szigetköznek néhány nevezetes építészeti emlékét s az ezekről adatokat tekintetbe venni.

Tudvalevőleg a Szigetköz nem csak közigazgatási te-

kintetben egyesülve volt ezelőtt Csallóközzel, részben szinte Pozsony vármegyéhez tartozván, másrészt pedig Csallóköz egy részével Győrhez ; de szigeti helyzeténél fogva is, mint a nagy Duna és ennek győri ága által körülvelt terület, földviszonyai tekintetében is az előbbivel teljes hasonlatosságot mutat.

Itt egyébiránt mégis szinte csak annyira jöhet tekintetbe, a mennyire ezen összefüggésénél fogva építészeti és műemlékei története arra látszik utalni, hogy talán mindjárt kereszttyénségünk első korában nem csekély befolyással lehetett a szomszédos csallóközi szigetre is.

Szigetköznek ugyanis főhelye *Hédervár* épen építészeti emlékeink első korából kitűnőleg nevezetes pontnak látszik ; és maig is, habár jóval későbbi és kevésbé jelentékeny, de Szigetközben mégis legtöbb és legjelentékenyebb emlékeket tartott fön.

Ismeretes krónikáinknak kereszttyén művelődésünk és polgárisodásunk első korából szóló azon adata, hogy még Gejza fejedelem alatt, 990 körül, Hederich és Wolferger Alemanniából származó hamburgi gróf testvérek, fegyveres kíséretökkel Magyarországra jönnek, a fejedelemtől kapott Kiscen hegyen és a Győr melletti Duna szigetén megtelepednek, hol favarat építenek, melyben laktanak, a hegyen pedig klastromot emeltek, a hol temetkeztek. ¹⁾

Ha ezen adatot s a szóban lévő helyeket vizsgáljuk, úgy látszik, hogy ezen vár és zárdaépítkezés a mai Heder-vára helyén volna keresendő. A Győr mellett lévő sziget, melyet a krónika nevez, csak a mai Szigetköz lehet, s nyilván itt

*) Legteljesebben bírjuk ezen tudósítást a Thuróczi-féle krónikában II. 11. De Alamania Volphgerus cum fratre suo Hederico, de Comitibus Houmburg ortus, cum trecentis dextrariis phaleratis introivit. Cui Dux Geycha montem Kiscen et insulam Danubii circa Jaurinum dedit pro descensu aeterno; ubi castrum ligneum faciens, fecit quoque in eodem monte coenobium ubi est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur. A többi krónikai példányok különféle eltérésekkel és kevésbé kimerítőleg adják ezen adatot. Lásd Kézait Podhradczkynál 79. U. ott. Muglent s a Chron. rithmicum helyét. Lásd szinte Chron. Budense 47.

volt azon vár, mely Hederich által építve, *Hédervárnak* neveztetett, t. i. a mai *Hédervár*, melytől azután az elágazott család is Hedervári nevét vette, és melynek főága kiholta után is lányágoni fiúsított örökösei a Hedervári gróf Viczayak birtokában van maiglan. ¹⁾ Nagyobb nehézség merül föl a hegy nevére nézve, melyen az említett kolostor épült. Krónikáink ezen hegyet *Kiscen*-nek nevezik; s ennek nyomán már Hédervárától egészen eltérő vidéken kerestetett, a Vas vármegyei Németújvárra, vagyis német néven *Güssingre* magyaráztatván, mint a hol egy Valferus nevű által 1157-ben történt apátság alapításáról okiratilag (Cod. Dip. II. 144) értesülünk. ²⁾ De a krónikai adat szerint, úgy látszik, hogy ezen *kisceni* klastrom helyét is Hedervára közelében lehet keresnünk, mint a hol telepedési várhelyük mellett építének magoknak monostori egyházat temetkezésül. És ha a *Kiscen* nevet helyesen

¹⁾ Hogy ezen a helyen később egy új vár épült ismét, tanúsítja I. Lajos által a bazini és sz.-györgyi grófok egyikének Jánosnak erre nézve adott engedély, miután, úgy látszik, Hedervára házasság által ideiglenesen ezen család birtokába jutott (Lehoczky Stemmatalogphia II. 67.) ut Castrum novum, in Hedervára — in quo voluerint opere lapideo vel ligneo, ac structuris moeniatibus construi et aedificari faciendi (Cod. Dip. IX. 3. 235. 1361.)

²⁾ Lásd Podhraczy ezen véleményét Kéza 80. és Chron. Budense 48 kiadásaiiban. Ha ezen okirati adatokat Thuróczi helyével összevetjük, első tekintetre krónikai példányaink kritikájára nézve igen jelentékeseknek mutatkoznak, miután úgy látszik, hogy Thuróczi már ezen későbbi klastrom- és várépítés tényét tulajdonítja önkényesen ama Gejza alatt bevándorlott első két jövevény testvérnek, valamint hogy az általa leírt krónikában több ily későbbi esemény emléke beillesztve előjön. Mindamellett ezen hely tüzetesebb vizsgálata mellett, az utóbbi fölvétel sem oszthatja el a kétséget. Ezen esetben ugyanis tudnia kellett volna a krónika átirójának, hogy ezen későbbi várépítés, melyről a főnebbi okirat szól, nem is a Héderváriak de a Sz.-Györgyi grófok által történt. És honnét akkor, hogy már jóval ezen idő előtt és régtől a Héderváriak Hédervárától viselik nevöket, ha hogy itt csakugyan előbbi régi oly váralapítás nem történt volna, minőről a krónika tudósít? Annyi tehát Thuróczi helye nyomán mégis valószínűnek látszik, hogy valaminth Szigetköz ezen helyét már az említett első jövevény testvérek birták, úgy itt várat is építhettek. A Kiscen épített klastrom alapítását pedig a többi krónikai példányok is egyenest nekik és nem egyik, 150 évvel későbbi (1150), utódjoknak tulajdonítják.

olvassuk ¹⁾, az csakugyan illenék a Hédervára mellett levő *Kisző* helyre; felvéve csupán, hogy a Kiscen végén levő *n* fölfordult *u*, mely tehát *Kiscen* névben régi írásmódunk szerint *ő*-t ad = Kiscő. Ismeretes szinte, hogy régi írásmódunk szerint az *sc* csupán *sz* helyett áll; volna tehát a Kiscenben Kisző inkább, mintsem Güssing. Mirenézve csak is azon nehézség forog fön, hogy itt hegyről sajátlag nem lehetne szó, de igenis talán valamely magaslatról, a apály magasabb helyéről.

Akármit legyen is ez, annyi valószínűnek látszik, hogy Hédervára már régi, X-dik századi, még sz. István kora előtti keresztyén építkezésnek helye volt. Nem kevésbbé érdekesen értesülünk ezen adatból arranéze is, hogy *faépítés* emlittetik, mégpedig nagyobb várműnél; mi nyilván a X-dik században s a következőben általános használatban lehetett hazánkban is, úgy mint a többi külföldön is még nagyobbára volt; sőt azután is még jó ideig annyira túlnyomólag dívott, hogy még a XIII-ik sőt XIV-dik századi okiratokban is különösen fölemlítve találjuk mint nem közönséges esetet, azon körülményt, ha falusi egyház küből épült, valamint tudjuk, hogy még ekkor is zárdák sőt várerösségek fából építtettek ²⁾. Ezen adatnál főgva már szinte egyaránt gyaníthatjuk, hogy Csallóköz első egyházai is általában fából voltak. Csak az lehetne még a kérdés, hogy vajjon ezen legrégibb faegyházak egész azon korig tartottak-e, míg helyökbe a látott késő-gót épületek léptek a XV-dik században, vagy hogy még ezt szinte a román köépítészet később kifejlett kora megelőzte volt, mint ez nagyobbára másutt helyt foglalt, és melynek hazánkban is és különösen a Csallóközben nem egy nyoma mutatkozik.

A mi már Hédervára jelenlegi építészeti emlékeit illeti,

¹⁾ Valamennyi krónikai példány Kiscen-t ír, kivéve az a nélkü is hibás Horányi-féle Kézay példányt, melyben Kysten áll.

²⁾ Az elsőre l. például a Pruknál felhozott okirati adatot; a másodikra: az előbbi hédervári vár újon építéséről szólót (Cod. Dip. IX. 3. 235.) castrum novum — opere lapideo vel ligneo, 1361-ben; hasonló a nagyváradi fakolostorról 1340-ben Cod. Dip. VIII. 4. 452.

azok természetesen jóval későbbi időből származnak, és még az sem mondható rólok, vajjon azok helyén állanak-e, melyekről az előbbi adatok tudósítanak. Egyházai közül mint műemlék csupán egyik igényelhet tüzetesebb figyelmet. Ez az előbbi volt kath. plebániái egyház, de mely jelenben mint mellékes templom fallal körített fölhagyott régibb temető közepén áll, s a hédervári Viczay család temetkező helyeül szolgál. Nyilván a késő-gót építészet korából való lehet, vagy hogy csak akkor teljesen átalakított; de azóta is már anynyi újítás érte, hogy épen csak egy-két, mintegy véletlenül fönmaradt kisebb részlet tanúsítja előbb jellemzett műkorát. Így kapuzata a laposan átmetszett háromlevél-ívű záródás mellett, bélletén is még igen dúsan alakított, horony közbemélyedései mellett erősen előszökő hengerei mintegy oszloptöveket képeznek, külön talapzattal és fejezettel, vagy gömbszelvényekkel, melyeken legfölül jelvényes állatszörny-alakok, talán oroszlánok faragott képei állanak. Mindez azonban annyira kitöredezett, még azután bemeszeltetett, hogy mint említem, a mondott állatábrákat alig lehet biztossággal kivenni. Ezen ajtóbélet tagozása fölül a késő-gót ízlés sajátos kanycsücsívébe megy át, és fönt a rózsával végződik.

A szentély egyenesen záródik, mint például a látott gombai és pruki gót egyházaknál. Hogy ezen lapos záródása eredeti alakításához tartozik, mutatja a közepére helyezett most félig berakott ablak csücsívíű záródása, valamint föltűnő kajácsossága is. A többi ablak már újabban félkörív-záródással alakított, valamint a szentély boltozata is; a hajó boltozatát jelenben lapos földőzet pótolja. Az egyház északi oldalán kezdve a homlokzattól egész a szentélyig egy külön melléképület mint kápolna alkalmaztatott, mely jelenben a közfalba helyezett ajtónyílás által van összeköttetésben a többi egyházzal; de lehet hogy ezen egy tető alá helyezett épület eredetileg szinte talán mellékhajó volt, és csak később különöztetett el a közfal által. Jelen alakjában úgynevezett loretói kápolnát képez s a hédervári Viczay grófcsalád újabb temetkezői helyeül szolgál. Falai mellett a család tagjai újabb, részint csinosabb, részint jelentéktelenebb síremlékei láthatók. Felirataik és kinézésük leírása monumentalis tekintetben

nem bír jelentékenységgel. Jobb falában egy érezlap mögötti nyílásban tétetik le az elholtak szíve. Az érezlapon domborműben korona fölött álló szárnyas madárláb látható, mint a család címere.

Érdekesebbek még az egyház szentélyében létező régiebb síremlékek. A bal oldalfalban négyszögű vöröses márványkő bemélyedő fülkéjében magas domborműben életnagyságban állittatik elő egy vitéz alakja teljes szakállal, pánczélos öltözetben, váll- és karlappal (Achselflügen, Armschienen), térdein lemezpúppal (Kniebuckel); fején nyílt sisak lelógó strucztoakkal díszítve. Oldalán vékony kardövről egyenes hosszú kard függ le, míg jobbjaiban, kevéssé visszásan kifelé fordított markában, buzogányt tart. A közvetlen e mellett álló külön márványlapon következő sírirat olvasható (mely vajjon az előbbi alakra vonatkozik-e, meg nem határozható, miután a sírlapok a templom talajáról felszedve később állittattak mai helyökre.) (Lásd V. Táb. 20. sz. ábrát.)

Sepultura Baronum familiae Viczai de Loos, quam primo Adamus Viczay de Loos pro successoribus occupavit. Anno Domini 1650. Ezalatt arabesk-féle díszítmények között mintegy elhelyezve a családi címer ábrái: balról (heraldikailag) két egymásfelé fordult ágaskodó kétfarkú oroszlán, jobbra szárnyas madárláb, s ezek között lejjebb keresztbe tett csontokon álló halálfej. Ezen két hasonló nagyságú sírlap mellett kétfelől kisebb vörös márvány sírkő áll, fölül félkörűleg alakítva; az elsőn következő fölírat olvasható:

Illustrissimus Dominus Comitellus Ladislaus Josephus Viczay de eadem. Perpetuus in Loos et Hedervár natus die 6-a Februarii. Denatus die 16. Septembris Anno 1729. E fölött a családi címer hosszúdad négyszögű pajzs, négy mezőre osztva, az 1-ső és 3-ban szárnyas madárláb korona fölött; a 2-dik és 4-dikben négy harántos szelemen. Sisakdíszül a szárnyas madárláb alkalmaztatott. A másodikon, az előbbihez hasonló címer mellett, következő fölírat áll:

Illustrissima Domicella Barbara Margareta Viczay de Loos et Hedervár, nata Anno 1726 die 28 May. Denata die 10 Junii Anno 1731. Az állaellenben levő oldalfalon ismét nagyobb két vörös márvány sírlap elsején a következő felirat olvasható:

*Anno Christo nato 1722 die 25 Julii in arce Hedervár
Residentia mea, ex momentaneo ad aeternum letho transivi
saeculum, aetatis meae anno 58.*

Siste viator iter, funebria Signa sepulchri

Aspice, quem teneat, marmora sculpta dabunt.

Elisabeth Pereny, claro de stemmate nata

Sum, non sum, fueram, nunc humus atque cinis.

Cum Sanctis habeam cum Christo gaudia Coeli.

Exores patrem, Spiritus illa dabit.

Perge viator iter, venias ad Sydera tandem.

Haec fac quae morens facta fuisse velis.

E fölött czimeres pajzs : háromágú korona fölött kiterjesztett szárnyú taréjos madár (talán sas), hátrafordított fej-
jel, balfelé léptetve. Perényi czimer ?

A másik hasonló márványlapon :

*Illustrissimus Dominus Comes Jobus Christianus Viczay
de eadem perpetuus in Lóós et Hédervára. Eques auratus, in
arce sua Hederrariensi post diuturnum hydropis morbum aeta-
tis Suae annorum 33 et 9 mensium die 30 mensis X bris
hora 2 Matutina vitam cum morte commutavit. Anno 1774.*

Disce mori mortalis homo, mors nam imminet omni

Aetati, validos enecat illi viros.

Ipsa ego ter denos quartum dumtaxat in annos

Vixi, dum cogor claudere fata die.

Postremo verum multos iam suetus Jobus

Ferre dolores, nec mors mihi tristis erat.

Quisquis amicus eras memori sit mente repostum,

Devotus pro me fundere quaeso preces.

Fölötte a már főnebb leírt Viczay-czimer áll. A többi újabb sírirat, melyek részint gyermekek, részint a napjainkban elhalt családtagok és rokonok nyúgvóhelyét jelölik, mint már főnebb érintém, még ez utóbbiaknál is jelentéktelenebb levén, közlésöket elhagyhatom.

A mostani kath. plebániái egyház közönséges újabb, múlt századi épület, melynek csupán barok tetőzetű tornya tűnik fel: mintegy lépcsőzetes talapzaton hamvveder vagy urna alakot visel. Főoltárán meglehetősen olajfestmény látható, és fa-

lain is nagyobb szerű képek függenek, de minden műbecs nélküliek.¹⁾

Nevezetesebb még az ezen egyházban létező régibb vörösmárvány keresztelő-medencze. Ezen medenczének a plebánia múlt századi emlékkönyvei tudósítása és följegyzése szerint következő fölirata lett volna, honnét annak hű mását közlöm. (Lásd II. Táb. 21. sz. *ábrát*.) Azaz: Anno domini millesimo de III (tercentesimo?) tr—icesimo (tricesimo) VIII (nono). Ezen följegyzés és szóbeli tudósítás nyomán értesülök, hogy a felirat hibás olvasásánál fogva ezen keresztelő-medencze sz. István korából 1031-dik évből valónak tartatván²⁾, az akkori gróf Viczay egyházi védúr figyelmét is lekötötte, ki annak kitisztítását s illőbb elhelyezését valami oktan kőfaragóra bízván, ez a feladatnak úgy felelt volna meg, hogy e feliratot levéste. Ez azonban nem áll. A tárgy bővebb vizsgálatából kitetszett, hogy a medencze újabb simítása által talán a felirat kiálló betűi szenvedhettek ugyan, de a rajta látható fölirat következő sorai még világosan olvashatók: *de m* (mintegy III.) *tricesimo* VIII. A nyolczoldalú medenczének két oldala a falba lévén támasztva, a köröskörül folyó felirat első része nem olvasható. A közlött feliratról is azonban eléggé kimagyarázható, hogy ha az első számjelet: *m* ezernek vesszük, úgy a szövegből nyilván kihagyatott a százaz szám: háromszáz vagy négyszáz; mert ezen korra, a XIV-dik vagy XV-dik századra mutat minuscula új-gót betűjelleme.³⁾ Egyébiránt is ismeretes,

¹⁾ Ellenben Hédervára főkegyházában Lipóton, mind a főoltárlap, sz. Kelemen pápa képe, mind pedig a falon függő nagyobb olajfestvények, a megváltó szenvedése jelenetével, figyelmet gerjeszthetnek. A festvények kivitele, a torzított szenvedélykifejezések daczára is, ügyes kézre mutat. Úgy látszik, hogy a XVII. századi hanyatló olasz festészeti iskola művei. Ezen nagyszerű festvények a múlt században eltörölt magyaróvári Capucinus-zárdából valók, hol akkor darabszáma 30 krajczáron árvereztettek el, a mennyit jelenben keretük tüzelőfának használva is megérhet.

²⁾ Az emlékirat szavai szerint: fons baptismalis e marmore rubro sectus antiquissimus, et ad tempora illa adhuc referendus (midőn t. i. sz. István élt) anno millesimo tricesimo primo. Qui numeri in eodem marmore his figuris et gothicis literis hodie dum expressi visuntur.

³⁾ Elöl a fenebb rajzban közlött czímerábra áll, mely már is teljesebb alakban mutatja Magyarország czímerét, kivéve hogy itt

hogy a középkori datumokban és évfeliratokban a százások gyakran elhagytak; hasonló példák az ozdini és más ha rangfeliratokon Vajka alatt előhozvák. Ellenben ha az *m* jel hármasnak veendő (mi a gót minusculában hasonló) úgy nyilván 339-et azaz 1339-et kell olvasnunk. Az előbbi véleményt azonban valóbbszínűnek tartom, s úgy vélekedem a betűjellemnél fogva is, hogy az elhagyott százas: négyszáz volt, azaz a mű 1439-ből való. — Ezután kérdés azonban még az is, vajjon az emlékkönyv ránk maradt másolata a többire nézve, mi nem látható, híven és pontosan készült-e? De mindamellett ez is eléggé tanúskodhatik az itteni régibb egyházi műemlékek iránt.

Ezekre nézve azonban a plebánia évkönyveiből még bővebben is, és érdekesen értesülünk. Tudósításuk szerint ugyanis az előbbi régibb templom mellett, melynek helyére 1755-ben a mostani újabb épült, még egy régibb kis templomocska állott volna, melyet Capella Mortuorumnak nevez a leíró. Ezen kápolna úgymond, igen régi és sokkal ódonabb volt, mint maga az előbbi régi egyház, ámbár ennek is alapítása kora ismeretlen volt. A mi pedig legnevezetesebb, az, hogy ezen úgylátszik régi halotti kápolna (tehát eredetileg XIII-dik századi Carnarium talán) falai nemesak régibb festményekkel, de magyar felírásokkal is bírtak volna. Bizonyára a legritkább adat, mi egy építészeti emlékről fennmaradt. Közlöm azért az ezen nevezetes tárgyról szóló tudósítást eredetijében és kútfőszerűleg az említett évkönyv szerint: Az 1785-ki egyházépítkezések leírása között beszéli: Tectum capellae mortuorum deportarunt, in fornice capellae huius, quam Theresia Viczay iam pridem ante haec exstructam,

a négy zelemen helyett csak három áll, és hogy ezek mintegy hullámosan (wellenförmig) vonattak. Felváltva áll a két pajzs helyre nézve is. Előjön a kereszt alatt már a hármas halom is, mire nézve Palma (Herald. R Hung. I. c. b.) mondja: nullum eius ante exitum saeculi XIV vestigium. Így tehát, ha a miénken az év nem későbbi a kijelöltnél, úgy ez volna legelső példája. Hogy a hármas halom teljesen kiképzett alakja csakis Zsigmond korától divatozik, arról pecséteink meggyőznek. L. Práy Sigilla stb. A korona, mely csupán az ausztriai ház korszakában jön elő a kereszt alatt, itt természetesen szinte hiányzik.

exornasse et coluisse videtur, tegulae ex parte una literis his quinque *D. L. M. D. G.* ex altera vero numeris 1658 signatae erant. Structura huius sacelli multo antiquior apparebat quam Ecclesiae ipsius. Dicebatur haec capella defunctorum, siquidem ad Suffragia iisdem ferenda destinata sit, (itt bővebben leírja a halottakért naponta itt tartott isteniszolgálatot és estveli ajtatosságot.) Laboratum est, folytatja tovább, in diffractione murorum Capellae, qui Saxorum ad instar ex mera calce et frustillis lapidum et tegularum structi, (nyilván az úgynevezett emplecton, Gussmauerwerk, remplissage, angol rubblework építési mód, mely már a római épületeken, valamint a román korszakban előjön, s ezen emlék régibb korára utalhat,) concrecentes, vix longo tempore disjici poterant vi, et instrumentis validissimis. In hac Capella conservabatur fons baptismalis (itt következik a keresztelő-medenczéről már előbb közlött hely.) Dum fornix Capellae huius — folytatja — infringeretur die 12 Julii subobscuras observavi quaspiam quasi literas, quas cum raderem et calcis incrustationem removerem, integram Capellam nigro colore expictam et integros in parietibus deprehendi versus et sarta, consecrationis indicia, quae ab utraque parte mortis falceatae stipabant imagines. Ad cornu epistolae haecce versus fragmenta potui ex ruina iam facta legere: *Kikel egyedül gyönyörködöl. Elhagyván egyedül magad = HEU HUNK. Az rút szörnyűséges tündérek? Ki lesz Kalauztok? Sz. Bernard.*

A leírásból ugyan kivehető, hogy ezen talán eredeti carnariumi kápolnát, később több javítás és csinosítás érte; s a magyar fölírat nyelvezete s írásmódszere szinte már is újabb mintegy XVII-dik századi lehet; ámbár az utóbbin a leíró is saját írmódora szerint változtathatott a leírás közt, valaminthogy ügylátszik a kérdőjeleket is ő szúrta közbe. De így is még mindig érdekes lehet egy XVII-dik századi magyar felíratos kápolnáról való adat, s annál inkább az egyházbelsőnek, ily, a monumentalistól egészen eltérő magyar szöveggel beírása, mely ügylátszik a falfestmények magyarázásául szolgált, és melyben még egy hitregei képletünk is sajátos jellemzéssel: rút és szörnyűséges Tündér! — jön elő.

Az is sajátosság, hogy itt egy régi carnarium-kápolná-

ban találjuk elhelyezve amaz említett régibb keresztelő-mendenczét. Vajjon talán azelőtt egy külön keresztelőkápolna is állott az egyház mellett, melynek elenyészttével a keresztelő a hasonló halotti kápolnába tétetett át? Még kevésbbé vitatom, hogy vajjon ezen régibb épületek nyomai csakugyan Hédervár elől említett legrégibb építkezései koráig fölrhetnek-e vagy sem.

A várkastélyban is még egy újabb ízlésben alakított kisebb házi kápolna létezik, mely néhány kisebb becses festményvel bír.

A várkastély a Héderváriák egykori lakából — vajjon első letelepedésök alkalmával épített favár helyén-e? vagy a későbbi, Szent-Györgyi grófok által épített várból? — a múlt században újabb ízlésben átalakíttatott; régibb kőfaragványművezetéből még néhány torzarczára fönmaradt a kastély udvarfalába behelyezve. Egykori védsánczai és vízművei helyén jelenben angol kert környezi. Az épület szögletein erős három torony áll még, melyek egyike tetemesebb magasságú. Ezen tornyok mindegyike az ezelőtt itt összeért három vármegye: Pozsony, Mosony, Győr külön határán állott volna. Nevezetes volt egyébként a hédervári kastély gróf Viczay Lőrincz itteni nagyszerű és becses régi pénz- és más mügyűjteményeiről *). Ezen gyűjtemények az elholt végrendelete következtében eladatván, hazánkból kivándoroltak. A jelentékeny rézmetszetű képgyűjtemény már a francia beütés alkalmával tetemesen megkárosult, a ritka fegyvergyűjtemény pedig 1848. széthordatott. A mi még fennmaradt, egyes kisebb töredékekből áll: egy kisebb magyar pénzgyűjtemény, néhány fegyverdarab, becsesebb olajfestvények, közülök egyik állítólag Veronese P. kis olajfestvényü Madonnája stb. A hazai tárgyak közzül nevezetesebb egy a Tököly-féle összeesküvés ismertető jeléül szolgált sajátságos gyűrű. Az eredeti okiratokban is, mint hallom, dús levéltárt, az illető gróf úr kegyes engedelme mellett sem lehetett átnéznem az illető tiszthon nem létében.

*) Lásd erről a Muzeum Hedervario Viczayanum czinü muukát.

Egyébként Szigetköz több helyein is, mint Vámoson, Bajcsón, Ásványon ¹⁾, Remetén, Rárón ²⁾, Kilitiben, Szűgyén stb. volnának még régi építkezések nyomai keresendők.

Szigetközön s a Nagy-Dunán túl Csallóköz kelet-déli végének irányában állott ismét mindjárt a túlsó parton, a mintegy már XIII. században virágzó *Katpán monostor*, az ácsi és szőnyi classicus római Bregetio telepek szomszédságában és Komárom átellenében, melynek azonban jelenben csupán apátsági címe: „Komárom melletti monostor“ maradt fön s a helyen, melyet maig is Monostornak neveznek, romjainak kevés vagy semmi nyoma. ³⁾ Valamint itt legszélse csúcsán Csallóköz Komárommal végződik, úgy Szigetköznek ismét mintegy legszélse déli zárpontján Győr áll. Mindakettő régtől mint nevezetesebb hely eléggé ismeretes; az utóbbi már különösen régi egyházi építkezéseiről is Nagy Károly és Szent István korából emlékezetes. Mindezekből semmi vagy csak oly kevés maradt fön egyegy alapfalban talán, hogy abból a közel vidék építészetére nézve semmi tanulságot sem meríthetünk.

De másrészt ezek emléke is elégséges támpontot nyújt, a körülvidéken legrégibb kortól fogva létezett műépítészeti tevékenység fölvetelére.

¹⁾ Nevezetes Ásványon a hédervári fenebb leírt vörösmárvány keresztelőmedencééhez hasonló keresztelő. Ezén utóbbi azonban több oldal felől a falba lévén befalazva, rajta csupán *Anno Domini* szavak láthatók új-gót minuscula betűjelemmel. Nyilván ez is XV. századi mű. Jóval rongáltabb állapotban van azonban, mint a hédervári; oszloplábát is n-m hozzá tartozott valami régi oszloptörödédek képezi. Lehet hogy ez utóbbi is az egykori egyház romjaiból maradt, melynek helyébe a mai újabb épült. De ennek is tornya oldalain még régibb gót idomú tagozott táмок vehetők észre.

²⁾ Ráró elpusztúlt egyházában a Kontok és Pálffyak egykor létezett síremlékei nyomára legújabban akadtam, de melyekről más alkalommal fogok szólni. A hely régi várkastélya melyben az említett családok székeltek és honnét a Pálffyak egy ideig nevöket is írták, jelenben is újonnan átalakítva létezik.

³⁾ L. általam bővebben tárgyalva az Új Magyar. Muzeum 1858. foly. XI és XII. füzetében; és Czínár-Fuxhoffer Monasteriolog. Hung. I. 285 lap.

Már a római korban ugyanis Csallóköz határán a Duna jobb partján mindenütt virágzó telepeket látunk, kezdve Pozsony felől *Carnuntumtól* (Petronell, Németóvár, Haimburg) *Flezumon* (Mosony) *Quadratán* (Ötevény) és *Arrabonán* (Győr) át egész *Bregetioig* (Szöny) ¹⁾. És nem csoda hogy nyomaik még a Duna túlsó partján levő Csallóközben is itt-ott jelenkeznek. A későbbi *Hun* és *Avar* népségek korábóli maradványokra itteni régibb telepeik, *Győr* körüli gyűrűik (ringjeik) emléke, Csallóköz földalkotmányai, még ős sírjai is talán utalhatnak. Ugyanezen és a magyarok bejövetelét és keresztyénségét megelőző korból értesülünk már a körülvidéken *Győrött* és *Nyitrán* létezett keresztyén egyházakról ²⁾, melyek keletkezése némileg még az ó-keresztyén basilikai műkor idejéből való. Hasonlón értesülünk Névtelen Jegyzőnk által a honfoglalás első korából a Csallóköz szélein létezett *semptei* és *mosonyi* várerődökről. A későbbi román építészeti ízlés korában pedig már a körüllevő helyek, különösen a nagyobb városok, mint *Pozsony*, *Győr*, kitünőbb románegyházi emlékekkel is bírtak, de ezek közzül is maig alig hogy kettő, a *dedáki* és *lebényi* monostori egyház maradt ránk, és csak a következő műkor emlékei léteznek még oly dús számban, hogy nyomukon leírásunk műemlékeink ezen időszakára deríthetett kiválólag teljesebb világot.

¹⁾ Schoenwisner *Romanorum iter Per Pannoniae Ripam Commentarius Geographicus*. II. 106.

²⁾ Fejér *Cod. Diplomaticus* az I. kötetén át.